

**MARCH :- 2013,
VOLUME -2, ISSUE-5**

ISSN 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

**COMMERCE   ACCOUNTANCY   MEDICAL SCIENCE
ECONOMICS   MANAGEMENT   HUMANITIES
SCIENCE   STATISTICS   ENGINEERING**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

**1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)**

OTHER CONTACT

**D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.**

<http://www.shantiejournal.com/>

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING

ECONOMICS
MANAGEMENT
SCINENCE

HUMANITIES
MEDICAL SCIENECE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

TEJPALSINGH HOODA
M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)

CO-EDITOR

P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH)., B.ED

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

MARCH – 2013

VOLUME -2, ISSUE -5

<http://www.shantiejournal.com/>

<http://www.shantiejournal.com> has published “ JOURNAL OF RESEARCH” is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2013, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “<http://www.shantiejournal.com>” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in “JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “<http://www.shantiejournal.com>”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “<http://www.shantiejournal.com>” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

EDITOR'S COLUMN

“Knowledge is a Power”, is a well-known fact. When we look towards this powerful world, it make us believe that it is due to the persons who have accepted challenges as opportunities and with their intellectual ability convert that challenges into changes.

“Nothing is permanent but change” as per this fact, every objects in this world is changeable. As a universal fact it has to do also with educational matter. We read, think, invert and write in this way we make changes. In educational field we find this opportunity at it's best. In Particular, research- one has opportunity to throw light on the hiddenside of any matter. In such a way, the world see amazing inventions and for that the world and we the Human thank that excellent minds which has ability to think in a way that is not everyone's Cup of Tea.

At this point we wish that we have these excellent minds as much as possible. For this purpose, we the publishers of Shanti E Jornal of Research are taking the step with the research papers/Research Articles contributed by the Scholars.

We hope this will certainly inspire you to read, think and write and be a powerful person with Knowledge.

Co Editor

P.R.SHARMA

INDEX

Sr.	Title	page
1.	CONDITIONS OF WOMEN WORKERS IN THE NEW ECONOMY - Dr. Prema. Parande	1-10
2.	A GLIMPSE OF International Financial Reporting Standard 9: Financial Instruments - Labhuben Hajabhai Godhaniya	11-14
3.	શિક્ષકોની અસરકારકતા વધારવા આઈ.ટી.નો ફાળો - પ્રા.પંડયા મીના ચંદ્રકાન્તભાઈ	15-18
4.	પર્યાવરણ, માનવ અને ટેકનોલોજી - રાહોડ ગોપાલભાઈ ડી.	19-20
5.	મોબાઈલ : એક ઘાતક શોધ? - ડૉ. દધીચિ ડી. જોશી	21-24
6.	'अज्ञेय की कविताओ में बिंब प्रतिक और रूप विधान' - વહીયા સંગીતા એમ.	25-30
7.	ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુરાકલ્પન - Sunita B.Kanzariya	31- 35
8.	સાબરકાંઠાના મેળામાં ગવાતા લોકગીતોની યાદી -પટેલ કૃષ્ણાલકુમાર રમણભાઈ	36-40
9.	હરીશ નાગેચાની પ્રશ્નચતુ સૂક્ષ્મ સંવેદન પ્રગટાવતી તાજગીસભર વાર્તા 'ચુટકી' -ભરત એમ. મકવાણા	41-43
10.	પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની રાજનૈતિક ભાગીદારી - પ્રજાપતિ ગણેશ એસ.	44-49

-
11. Dairy Industry Development - RATHOD MANISHA B 50-54
-
12. પિલવાઈનું ખેડૂત-હુલ્લડ -Valiben T. Rabari 55-58
-
13. " સાહિત્યિક સામાયિકો નું આજના સમયમાં મહત્વ"
- રણજીતસિંહ પી રાઠોડ 59-62
-
14. ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનની પરિસ્થિતી
(રાજકોટ જિલ્લાના જસદણ તાલુકાના સંદર્ભમાં)
- તાવીયા ધનશ્યામ વાલજીભાઈ 63-66
-
15. BARDOLI SATYAGRAHA - Bhavik Lomabhai Chavada 67-70
-
16. ભારતમાં સરકારી આવાસ યોજનાઓ - ડો. રાજેશ એ. મુલચંદાણી 71-77
-
17. Gujarat During The Great Revolt: The Rebellion In Okhmandal
- Chauhan Shashikant Hansrajbhai 78-81
-
18. અભિષેક નાટક – અભિનયની દૃષ્ટિએ
- પ્રા. રવિભાઈ પી. સેગલિયા 82-87
-
19. HISTORY OF VISNAGAR - Priyakant R. Shrimali 88-94
-
20. કર્ણ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ -અશ્વિન બી. ચાવડા 95-100
-
21. “રમેશ પાર્ષ્વના ગીતોમાં લયલીલા” – ડો. નયના એમ સાગઠીયા 101-103
-
22. SHAREHOLDERS VALUE CREATION AND MEASUREMENT
Prof.(Dr.) Baldev M. Patel 104-110
-
23. An Overview of Indian Gram Sabha System
-Dr.Chandramauli R.Dave 111-118
-
24. A GLOBAL CONVERGENCE OF IFRS
- PARMAR HETAL N. 119-123
-

25. **Relevance of IFRS in the context of Indian Environment**
- UPADHYAY PARIMAL M. 124-129
-
26. **IMPORTANCE OF SPIRITUAL INTELLIGENCE IN THE CLASSROOM TEACHING** - Dr. Aanchal ., Ms. Sakshi Rishi 130-133
-
27. **દાહોદ જિલ્લામાં ઉજવાતો પારંપરિક ચૂલ અને ગોળગદેડનો મેળો**
- રાજુભાઈ કે. ભુરીયા 134-136
-
28. **MOBILE COMMERCE BEYOND ELECTRONIC COMMERCE**
- PIYUSH H. JADAV 137-142
-
29. **LEGAL IMPLICATIONS OF E-COMMERCE**
- Prof. BHAVIN S. SHAH., Rajeshkumar Amrutlal Shrimali 143-149
-
30. **“RECONSTRUCTION ON REGIONAL IDENTITY THROUGH FOLK SONGS AND ARTICLE”** -P.R.SHARMA 150-156
-
31. **CONTEMPORARY ISSUES IN HUMAN CAPITAL ASSETS ACCOUNTING**
- THAKOR PARESHKUMAR M. 157-162
-
32. **ભારતીય બેન્કિંગ ક્ષેત્રે બિનકાર્યક્ષમ મિલકતો**
- પ્રા. ચેતના અસ. દરજી 163-164
33. **વિકાસ અને કુદરતી સંપત્તિનો વિનાશ**
- રાજેશ કાન્તિલાલ ચૌહાણ 165-167
-
34. **IFRS AND ROLE OF MANAGEMENT ACCOUNTANTS**
- Dr. Pravinsinh Chauhan 168-172
-
35. **વસ્તીનું વળતર (Demographic Dividend)** - ડૉ. ભાવના એફ. રાંક 173-182
-
36. **“The Seven Ages of Man” by William Shakespeare: A critical appreciation** - Yagnesh dhoriya 183-186
-
37. **Persian influence in Gujarat since Antiquity**
- Dr. SHAILESH SOLANKI 187-189
-
38. **Foreign Direct Investment in INDIAN Panorama** - ASHISHKUMAR CHUDASAMA 190-194
-
39. **History of the English Language**
- Dr. MEGHA A. RAVAL 195-199

CONDITIONS OF WOMEN WORKERS IN THE NEW ECONOMY

- Dr. Pre ma. Parande
Lecturer in Economics
Govt PU College for Girls
BIJAPUR - 586101
Karnataka State, INDIA

Introduction

Women constitute nearly half of the world population, receive two-thirds of the world's income and own less than a hundredth of the world's property. In India, 90 per cent of women are employed in the unorganized sector, without fair wages and occupational amenities. Domestic women laborers get a paltry sum for the unpleasant work they perform. Some of them are exploited economically as well as physically.

With the growth of industrialization and urbanization, landless laborers, in the absence of assured source of employment in rural areas, migrate to urban areas in search of employment. In urban areas, women are generally employed in informal sectors like weaving, handicraft, tailoring, and sale of fish and construction activities.

It was an evolution of the developed countries from an industrial/manufacturing-based wealth-producing economy into a service sector asset-base economy. The developing countries are slowly using the technology, which gives rise to the term 'New Economy'. In any event, IT and globalization has changed the way labour market function in both the developed and developing worlds.

Unorganized women laborers are outside the reach of most laws which seek to protect laborers, security and living conditions. They are exposed to various exploitations and discriminations.¹

Indian women, constituting nearly half of the total population, play crucial role in the domestic sphere and also in the rural field, particularly in the agricultural sector. Yet, our traditional attitude is to treat women as second-class citizens. This is so in spite of the fact that women have proved their mettle in every walk of life. Their contribution is not given due credit. According to an ILO estimate, the value of unpaid household work constitutes 25 to 39 per cent of the GNP.

The largest number of working women in India is engaged in farming operations either as cultivators or as agricultural laborers. They take up a wide variety of activities like sowing of seeds, transplanting, weeding, harvesting, preparation of compost and manure pits, application of manures, storage of seeds and food grains. An active farm woman spends eight to nine hours on the farm during the peak agricultural season. Meanwhile, the present paper concentrating only on female agriculture workers/laborers.

Characteristics of Female Agricultural Laborers in India:

Before any attempt is made to evolve a rational policy for improving the living conditions of an agricultural labourer who happens to belong to the lowest rung of social and economic ladder, it is essential to know the distinguishing features that are characteristics of rural labour in India.

- a) Female labours especially in small villages, away from towns and cities are generally unskilled workers carrying on, their agricultural operations in traditional ways.
- b) The number of female agricultural laborers being very large and skill which they possess being meager, there is generally abundant supply of laborers in relation to demand for them. It is only during the sowing and harvesting seasons, there appears to be near-full employment in the case of agricultural workers. But once the harvesting season is over, a majority of agricultural laborers become jobless and this is especially found in dry land, where single crop is raised per year. The nature of employment is thus seasonal here. But in an irrigated land, adequate employment is available to them throughout the year. (Where crops in all the three seasons are raised)
- c) The bargaining power and position of female agricultural laborers in India is very weak. Large number of laborers is in the grip of village money lenders. No wonder that agricultural labour is the most exploited class of people in India.

- a) Female agricultural laborers work as farm servants, contract laborers and casual laborers. The nature of employment, wage and the employer-employee relation differ across these groups.
- b) In some parts of India, female agricultural labour is found to be migratory, moving in search of jobs especially at the time of sowing and harvesting in near by areas.

Rural Female Labour in India:

In rural India, women are still predominantly self employed/ family helpers. The proportion of casual employees has been increasing during the last two decades. Casual workers form a much larger proportion of the female work force when compared to their male counterparts. On the contrary, the proportion of regular workers is relatively high among the male work force. However, this trend has been declining in recent years. Self-employed workers of men and women categories have been falling in rural areas in recent years.

Women's contribution to the economy by and large remains valuable though their services are unrecognized. Women account for over half the food produced in the developing world, and even more in Africa; they constitute one-fourth of the developing world's industrial labour force; they carry the main responsibility of child care and household chores; they head one-fourth or more of the families in many developing nations; and they usually fetch water and collect fuel wood. Studies in Nepal and the Philippines show that if the production of women is valued properly, on an average, they contribute one-half of the family's income.

The World Bank, in its Annual Report in 1989 observed that 35 per cent of Indian households below the poverty line are headed by women, and in most cases, are thus dependent exclusively on female income. The poorest families thus depend on women's economic productivity. The stress should therefore be on harnessing the strategic potential of Women

The World Bank Report further states that making women more productive "will not merely reduce their dependency enhance their status and security in the family, unless the circumstances accelerate their real growth in unorganized sectors where women constitute nearly half of the labour force, to earn for the daily livelihood of the households below poverty line. Such acceleration would improve male and female child survival and increase family investment in education for their daughters, and reduce fertility and slow population growth". Nearly 92 per cent of the 317 million workers in the country belong to the unorganized sector. These workers therefore remain unprotected by law. They are the most vulnerable section of the society. These 290 million workers enjoy no job or income security with little bargaining power.

Conditions of Women Workers:

In the developing world, women are responsible for 50 per cent of total food production. The workforce participation rate for rural men and women remained some what stable during the years 1993-94 and 2004-05, but it rose in urban area. Women's participation in urban areas, being exceptionally low and stable over the earlier two and half decades, rose by 1 percentage point during the last decade.

Table.1

Workforce Participation Rates by Gender and Location, 1977 to 2005

Year	Male		Female	
	Rural	Urban	Rural	Urban
1977-78	55.2	50.8	33.1	15.6
1983	54.7	51.2	34.0	15.1
1987-88	53.9	50.6	32.3	15.2
1993-94	55.3	52.1	32.8	15.5
1999-2000	53.1	51.8	29.9	19.9
2004-05	54.6	54.9	32.7	16.6

Source: National Sample Survey Organization (NSSO), Employment and Unemployment Survey, 2004-05, Report No.515.

At the National level, aggregate data also indicates an increase in women's participation in the urban areas, mainly in the services sector, and the increased participation younger women in the labour

market. In Tanzania, women work an average of 2600 hours a year in agriculture, while it is only 1800 hours a year for men. In Africa as a whole, 60 per cent of all agricultural work, 50 per cent of animal husbandry, and 100 per cent of food processing is done by women. Millions of women in the Third World cook and clean, sew and wash, plant and weed, care for the old and bring up the young and their working about 16 hour a day is not uncommon.

The unemployment rates among women are consistently higher than those among men. Statistics show that the status of women during three census (1971, 1981 and 1991) periods has marginally shifted from agriculture workers to unpaid family workers. The share of women in non-household industry improved during these years and relatively better paying jobs became available in the transport, storage and communication sector with a marginal decline in other services. However, it is registered just a reversed census period (1991). Thus women are sliding down to low-paying or unpaid work. The declining trend of women participation in the work force may be due to the following three developments:

- a) The technological and occupational structure of the economy might have undergone a male-biased transformation to such an extent that there has been a smaller expansion of the sectors where women workers have a relative advantage.
- b) Indian economy has failed to attract many potential women workers into the work force. The growth in work participation is not in tune with growth in investment and output. This has naturally caused the composition of the labour force to be tilted in favour of the males; and,
- c) Urbanization is found to have dealt a severe blow to the rural household industries where women are normally found in large numbers.

Gender Discrimination:

Women experience gender discrimination in labour market due to many reasons. Women have lower accessibility than men to productivity augmentation, opportunities like schooling, required training and experience continuity in career and regional mobility. This is referred to as pre-market determination since low-level education, work experience, training and constrained mobility are not consequences of labour market discrimination but the consequences of the discrimination prior to entering the job market. Women receive less favorable jobs than men or they will not get any job because of their lower education and experience. If tastes for jobs remain the same and qualifications differences are expected, then employment discrimination can take place. Women get lower wages than men for the same job. This is identified as wage discrimination. It can occur in different forms such as collective agreements which can explicitly discriminate against women by creating sex-specific wage groups with lower pay for women.

In India a plethora of labour legislations have been enacted. Unfortunately they provide advantage to one gender over the other. For instance, despite the enactment of the Equal Remuneration Act 1976, gender discrimination is widely prevalent. The Act also prohibits discrimination in employment and recruitment, yet so many hurdles are created by employers to ban women's entry into certain occupations. The law itself does not cater to the gender differences in promotion and advancement. Besides, women are seen as less committed and less productive.

The presence of vast multitudes of rural women as workers and producers in the rural unorganized sector where earnings are low, employment seasonal and insecure, supportive services woefully inadequate or even non-existent, growth opportunities few and collective organization weak, has brought into sharp focus the failure of the mainstream to alleviate their predicament. While it is true that workers, irrespective of sex, are exploited in the unorganized rural sector, women suffer more.

A further discriminating feature is differential wages. It is now common that women get paid much less than men, often for performing similar work. Their earnings are low because wages are discriminatory and work is seasonal and they are the first to be dislodged when work is scarce. Much of the work that women perform is either not recognized or is subbed as subsistence activity.

Problems of Women Workers in the Unorganized Sector:

Unorganized labour accounts for 90 per cent of the total work force. Wage employment constitutes only 14.6 per cent of total employment, most of it that is 9.4 per cent, to be found in the services sector. Of the non-wage employment, 62 per cent records in agriculture and 10.5 per cent remains with industry (World Bank 1995: 148). The unorganized sector is characterized by

lack of stability and durability of employment, low wages, lack of job security, absence of social security, unduly long hours of work, non-payment of overtime wages, no leave, unclean, unhygienic and unsafe working conditions, vulnerability to various Occupational diseases, accidents causing serious injury also resulting in death or disablement. There are various categories and sub-categories of unorganized labour irrespective of typology such as bonded labour, contract worker, interstate migrant labour, building and construction workers, brick kiln workers, workers of stone quarries, leather, beedi units, tribal collectors of forest produce, salt workers, agriculture workers, fishermen and women, etc.

The women who are working in informal sector occupations are in no way different from the above working force in terms of low wages, low capital intensiveness, low energy use and technology. The women are involved in producing household materials or home-based produced lack visibility due to overexploitation of merchant contractors and industrial capitalists in the wake of application, non-application of labour legislation, employment regulation and wage implementation. The involvement of family labour often turns out to be unpaid labour.

The women workers in the unorganized sector also lack essential services like crèches and child care centers where children are left for care during working hours. Sexual harassment is very acute in this sector. Even young girls and women in many situations succumb to the desires and lust of contractors and employers due to the lack of organizational power and resistance.

GROWTH OF FEMALE AGRICULTURAL LABOUR IN INDIA

Most of the women perform various types of work for their livelihood and agriculture is considered as the biggest unorganized sector where large number of rural women takes part actively. About 75 percent of the Indian female populations are from rural families, who belonged to the small and marginal farmers and landless agricultural laborers (Census of India, 2001). Though women's primary responsibility is indulging in domestic work, greater emphasis is laid on women's earning in the form of money by working outside the four walls. In India, a significant proportion of the population are below the poverty line and it is a fact that labour force participation will increase with poverty, a large proportion of rural women are under a pressure to participate in the labour force. These unknown and unacknowledged beings are responsible to keep the economy at a steady pace and helped the nation to occupy a significant place in the world.

The following Table-1 shows that, the total female population in 1951 was 1, 73,543 and it increased to 495738 in 2001. Whereas the women cultivators was 18368 and 41,299 for the same period. If we turned to agricultural laborers, in 1951 it was 12,694, which was 31.3 per cent. The agricultural laborers increased from 12,694 to 50,093 in 2001. The laborers employed in industry and service sector for the period 1951 and 2001 is 9477 and 8,083 respectively. The total female worker in India was 40,539 in 1951 which increased to 99,475 in 2001.

Table.2
Distribution of Female Workers in India (1951-2001)

[In thousands]

Year	Total female population	Cultivators	Agricultural laborers	Industry & Service	Total female work force
1951	173,543	18,368 (45.3)	12,694 (31.3)	9,477 (23.3)	40,539 (100)
1961	212,467	33,103 (55.7)	14,171 (23.9)	12,128 (20.4)	59,402 (100)
1971	263,900	9,266 (29.6)	15,794 (50.5)	6,238 (19.9)	31,298 (100)
1981	321,357	14,932 (33.2)	20,768 (46.2)	9,273 (20.6)	44,973 (100)
1991	402,813	22,871 (34.5)	28,833 (43.6)	14,485 (21.9)	66,189 (100)
2001	495,738	41,299 (32.50)	50,093 (39.42)	35,655 (28.08)	127,047 (100)

Note: Figures do not include those of Jammu & Kashmir.

Figures within parentheses denote percentage of women workers.

Source: a) Towards Equality: Report on the Committee on Status of Women, Government of India, Ministry of Social Welfare, New Delhi 1974, pp.153-158.

- b) Census of India, 1981 Series India, Primary Census Abstract, General Population, Part 11B (i), pp.7-8.
- c) Census of India, 1991 Series-1; Paper-3; Provisional Population Totals: Workers and Their distribution.
- d) Census of India, 2001 Series-30. Karnataka, paper. 3, of 2001, Distribution of workers and non-workers.

Minimum Wage Legislation in India:

Most workers in India work in the informal sector. The minimum wage legislation is the main labour legislation for the workers in this sector. In India, the policy on wage determination has been to fix minimum wages in sweating employments and to promote fair wage agreements in the more organized industries. To facilitate the former the Minimum Wages Act, 1948 was passed. A landmark in the history of labour legislation in India, it recognizes that the role of the market and the law of supply and demand cannot be allowed to determine wages of employees in scheduled employments.

The Act provides for fixation and enforcement of minimum wages in respect of scheduled employments to prevent sweating or exploitation of labour through payment of low wages. Once a minimum wage is fixed according to the provisions of the Minimum Wages Act, it is not open to the employer to plead his inability to pay the said wages to his employees. In other words, once the minimum wage is notified under the Act, the obligation of the employer to pay the said wage is absolute. The government can include any type of employment in the schedule. The minimum wage may be fixed at "time rate, piece rate, guaranteed time rate and overtime rate". It can consist of a basic wage and an allowance linked to the cost of living index and is to be paid in cash, though payment of wages fully or partly in kind may be allowed in certain cases. The government can also fix the number of hours of work, provide for weekly days of rest, payment of remuneration in respect of such days of rest, payment of overtime wages and for work on the day of rest at a rate equal to the overtime rate. Out of the 286 million main workers in India only 27 million or 9.4 per cent work in the formal sector and 259 million or 90.6 per cent work in the informal labour market. Of the total work force 54 per cent are in self-employment, 15 per cent in regular wage employment and 31 per cent in casual wage employment. The workers in the informal sector work in different employments, and their share in the total work force also varies from employment to employment. Such workers are:

(i) contract laborers, (ii) construction worker, (78 per cent are unorganized workers), (iii) casual labour, (iv) workers in small units like handloom, power-loom, beedi-making, tanneries etc. (75 per cent of the workers in manufacturing are unorganized workers), (v) sweepers and scavengers, (vi) employees in shops, and, (vii) workers in agriculture (about 98 per cent of the workers engaged in agriculture are in unorganized sector). Workers in the informal sector do not represent a homogeneous group. They can be classified into the following distinct categories:

1. Self-employed workers in non-agricultural occupations
2. Self-employed workers In agriculture-cultivators
3. Casual and contract workers working for formal sector
4. Workers in small manufacturing units and small service units
5. Workers in tiny small scale units

This relates to wage-employed workers in the informal sector, which employs the majority of the work force. In several parts of the economy there is also a shift of activities from the formal to the informal sector. In India, while the percentage of workers, both in agriculture and manufacturing, has declined, that in the service sector has increased over time.

Special Programmes for Female Agricultural Laborers in India:

Agriculture is the biggest work force in rural India and working population consists mainly small farmers and landless agricultural laborers. 1999 census found that out of 166 million hectares operational holdings, in the country, 67 millions are small holdings in the same during in country a little over 41 per cent were less than one hectare. Landless agricultural laborers constituted 26.02 per cent of the total rural working force in 1991. The problem differs in different places but the more common problems being fragmentation and small holdings, insecurity of tenure. Inadequate and untimely supply of agricultural inputs, lack of credit facilities and marketing facilities also. These have immediately hindered the development of agriculture on a sound basis and also stood in the way of these people.

Since independence, government has been taking various steps and measures to improve the agricultural labour in India.

Some of the important measures which have already been taken are as follows:

1. Minimum Wages Act (1948).
2. Food for Work Programme (FWP).
3. Integrated Rural Development Programme (IRDP).
4. National Rural Employment Programme (NREP).
5. Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP).
6. Jawhar Rojgar Yojana (JRY).
7. Swarn Jayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY).

1. Minimum Wages Act (1948):

The Indian government has taken up an important measure for benefit and welfare of the agricultural laborers i.e., the minimum wage Act of 1948. This provides for the fixation of minimum wages to agricultural laborers. According to this act minimum wages for agricultural laborers are to be fixed by the state governments. All state governments have fixed minimum wages for agricultural laborers. The daily rate of minimum wages fixed in different states for adult male casual agricultural laborers have been as follows:

The National Commission on labour found that the Minimum wages fixed under the act have not been revised long period for other the agricultural seasons as for different operations. Almost every where wage is higher than the minimum during the peak season, so commission has recommended that the wage act should be extended beginning with low wage pocket areas to others. A way should be found to involve the village panchayats in the implementation of act.

Implementation of minimum wages act has been very difficult in Indian agriculture as the wage structure is not homogenous in the agriculture. The cows supply of labour over demand and the difference in payment system as well as an account of various other socio-economic factors. Thus various studies in this regard have pointed that the presence of these factors have made minimum wage act, less applicable to Indian agricultural sectors.

2. Food for Work Programme:

This programme is most suitable for drought affected area in India it started in 1977-78 the last year of Fifth Five Year Plan as a non-plan scheme to augments used the state governments for the maintenance of public work. The scheme was designed to offer gainful employment to the rural poor to improve their nutritional and income levels through development of infrastructure and certain of community assets by utilizing surplus food stocks.

The category of works which qualify for assistance under the scheme includes, irrigation, works, soil and water conservation and afforestation work on government and community lands, roads and construction of intermediate and main drains, field channels school buildings and community centers.

The programme has been allocated to different states or union territories on the basis of 75 per cent weightage to the population of agricultural laborers and marginal farmers and 25 per cent of weightage to the incidence of poverty. Programmes high priority to accorded afforestation and social forestry and the allocation of 10 per cent of the outlay on projects of this nature.

The amount of wages paid in terms of food grains were fixed at 2 kg per day per head during 1980-81. In the wheat areas, it was 1 kg of wheat and 1 kg of rice. Conserving areas it was 2 kg of rice. In addition cash equal to 1 kg of food grains was paid as part of the wage per day.

Panchayat Raj Institutions were actively involved in the implementation of the programme. The employment of contractors was totally prohibited both for the execution of projects and for the distribution of wage to workers.

3. Integrated Rural Development Programme (IRDP):

In India many programmes have been implemented for undertaking the task of providing rural employment such as employment guarantee schemes, food for work programmes, Small Farmers Development Agencies (SFDA), Marginal Farmers and Agricultural Laborers (MFAL) Drought Prone Area Programme (DPAP) etc. This sixth five year plan proposed these programmes for the rural poor operated through a multiplicity of agencies should be for bidden and replaced by one single integrate programme operative through out the country. As these programmes have not worked satisfactorily the government has decided to have a single operated programme and that programme has been named as the Integrated Rural Development Programme (IRDP).

IRDP was launched in the year of 1978-79 in the partial blocks of the country. The main function of this programme is to trace out the poor-people and provide benefits to them in the whole country.

IRDP is a credit linked and subsidy scheme. It is focused on improving the socio-economic status of the disadvantages / section of rural areas by developing among them the entrepreneurship and

creation of income generating, activities for them on self sustaining basis. This programme now contemplated involves a multi-pronged attack on the problem of rural development, integrated covers four dimensions viz.

- 1) Integration of sectoral programme.
- 2) Spatial integration.
- 3) Integration of social and economic process and
- 4) Reduction of poverty and employment generation.

It also focuses on target groups comprising small and marginal farmers, agricultural laborers and rural artisans. The basic task was to promote self-employment of the poor households through IRDP with the transfer of productive assets, help them to earn income and to cross the poverty line.

This programme started with sharing of expenditure on 50:50 between central and state governments and the implementation of the programme was carried out by a special administrative set-up in each district referred to as District Rural Development Agencies (DRDAs).

Progress of this programme during 1991-92 reveals that 54 lakh families have been assisted, Rs. 1582 crore have been utilised. Besides this term credit of Rs.2337 crores was mobilized by financial institutions. The total investment above Rs.3919 crores was made to help 54 lakh beneficiaries and 45 per cent of the families assisted belong to scheduled castes and scheduled tribes. It is found that investment per beneficiary improved to Rs.7258 out of which Rs.2930 (40%) represented subsidy and the balance of Rs.4328 was term in credit 32% of beneficiaries were women, the programme is now merged with SGSY.

4. National Rural Employment Programme (NREP):

The NREP was launched in October 1980, and it became a regular programme from April 1981. The programme was expected to generate additional gainful employment in the rural areas to the extent of 300-400 million man days per annum.

This programme was expected to create durable community assets and improve nutritional status and living standard of the poor and is being implemented as a centrally sponsored scheme on 50:50 sharing basis between the centre and state.

The constitutional provisions in India aim at providing equal treatment for all. Article No. 15 guarantees the citizens that the state shall not discriminate on the basis of sex. The equal remuneration Act was passed in 1976. The first legislation to specifically prohibit sex discrimination in India.

The equal remuneration Act requires, equal remuneration for male and female employees performing the 'same work' or work of similar nature of some work, is defined as that requiring similar or the same skill. Effort and responsibility, when performed under similar working conditions.

5. Rural Landless Employment Guaranty Programme (RLEGP):

RLEGP was introduced at the same time when NREP was introduced. This programme aims at improving and expanding employment for the rural landless with a view to provide guaranteed employment to at least one member of every landless household some days in a year and creating durable assets for strengthening infrastructure so as to meet the growing requirements of the economy.

This programme is expected to have resulted in creation of a large number of durable community assets and economic infrastructure in the rural areas. The programme is fully funded by the central government. There are two programmes viz., RLEGP and NREP were merging with JRY which then started as a comprehensive employment generation programme in April 1989.

6. Jawhar Rozgar Yojana (JRY):

This programme was launched in 1989, to create employment opportunities in rural areas. NREP and RLEGP were merged in JRY. 30 per cent of the employment opportunities created under the programme are reserved for women belonging to the economically weaker section of the society.

The expenditure on this programme is shared between the center and the state on the 80:20 basis and the programme intends that due preference to be given to schedule caste and schedule tribes and the force bonded laborers for employment and food grains are distributed at 1.5 kg per man day's as a part of wages at subsidised rates.

The Grama Panchayati is the implementing agency at the village level. It appoints a committee to supervise and lead. The implementation of works under the programme, contractors and mediators are not permitted to be engaged for execution of these works. The assets created under the programme are taken over by the concerned departments of the state government and they are also maintained by those departments.

The main three streams of JRY are:

- 1) Comprises of general works under JRY.

- 1) JRY also called as the intensified, JRY is implemented in 120 identified backward districts with additional allocation.
- 2) It also consists of special and innovative projects; this programme has better achievements than other programmes.

7. Swarn Jayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY):

A new self-employment programme namely SGSY has been launched in April 1999 and with its introduction, many programmes have ceased to be in operation viz., IRDP, DWACRA, TRYSEM, SITRA (Supply of Improved Tool Kits to Rural Artisans GKY (Ganga Kalyan Yojana) and MWS (Million wells scheme).

The main objective of the scheme is to improve the family income of the rural poor and at the same time providing for a flexibility of designing, the scheme at the grass roots level to suit the local needs and resources. This programme is more effective in providing a suitable income through micro enterprise development, both land based and otherwise, in doing so effective linkages have been established between various components such as capacity building of the poor, credit, technology, marketing and infrastructure.

In the initial period of the scheme, the expenditure was Rs.209.24 crores and total credit mobilized of Rs.193.36 crores in 1999 and during this period a total of 157724 families have been assisted.

This scheme has a special focus on the vulnerable group among the rural poor, accordingly the SC/ST would account for at least 50 per cent of the Swarozgaris. Women for 40 per cent and the disabled for 3 per cent.

This scheme shared funds by the central and state governments in the ratio of 75:25 bases. The allocation under the scheme during 1999-2000 is Rs. 950 crores. The scheme has also a component for special projects for self-employment for the rural poor, some projects proposals submitted by the state governments are under active consideration of the ministry.

Government Measures Pertaining to Agricultural Laborers/Workers

Since Independence the Central as well as the State Governments have taken various measures to improve the economic condition of agricultural labour. They include the passing of legislation to fix minimum wages for agricultural labour, the removal of disabilities, the ceilings on holdings and redistribution of land among the landless laborers etc.

1. Indian Constitution:

The Indian Constitution has declared the practice of serfdom an offence. It has abolished agrarian slavery including forced labour by law but it will take some time before it is removed in practice.

2. Minimum Wages Act:

The Minimum Wages Act was passed in 1948 according to which every state government is bound to fix minimum wages for agricultural and other laborers to uplift their living standards.

3. Other Legislative Measures:

The Zamindari system has been abolished by law in all the states and exploitation associated with the system has been removed. Besides, tenant laws have been passed in most of the states protecting the interest of the tenants and laborers, enabling them to acquire the land they cultivate. Many states have passed legislation fixing ceilings on agricultural holdings. The maximum amount of land which a person can hold has been fixed by law.

4. Organization of Labour Co-operatives:

Projects such as construction of road, digging of canals, tanks etc., are meant to provide employment to landless agricultural laborers during off-seasons and also to eliminate the possible exploitation of workers by private contractors.

5. 20-Point Programme:

In July 1975 the Government of India introduced the 20-Point Economic Programme which included a number of measures to improve the economic conditions of the community in our villages. The revised 20 Point Programme was launched during the Sixth Plan period with measures like;

1. Speedy implementation of ceiling legislation and distribution of surplus land among landless laborers and small peasants;
2. Provision of house sites for landless laborers and conferment of the house, if they have been occupying them for a certain period;
3. Abolition of bonded labour;

1. Liquidation of rural indebtedness and moratorium on recovery of debts from landless laborers, artisans and small peasants; and,
2. Review of the minimum wage legislation for agricultural labour to enhance wages wherever necessary.

Conclusion:

The number of problems of female agricultural labours is more in five decades in India. Females in rural areas continue to be overwhelmed by economic and social barriers. Women throughout India, irrespective of caste or religion, continue to have a subordinate status both within the home and outside. Extent of awareness and access to education are prime determinants of rural female labours status and role in the process of development. Limited awareness not only restricts economics options but affects their physical and social wellbeing. Lack of education and skill constrains rural female in spheres characterized by low skills and low pay. Females in rural areas have no access to formal credit, particularly because of their inability to provide guarantee in the form of assets. Moneylenders and landlords charge high interest rates and use unfair means like emotional and physical harassments to ensure repayment. The various studies observed that the conditions of female agricultural laborers are better in irrigated area. Therefore provision of irrigation and adoption of labour intensive cropping patterns may help to improve the conditions of female agricultural laborers. Irrigation has increased employment opportunities, but the wage rates have not increased due to excess supply of labour.

The employment of female labour is increasing, as their wage is low. There is casualisation of labour and small and marginal farmers are turning into casual laborers. They are losing their control over production. The conditions of female agricultural laborers in dry area are miserable. The female child labour also exists in both the areas. There is a need for a comprehensive policy to promote welfare of the rural labour class in the study area. The Gram Panchayat, the Government the NGO and the people all have to work together for the same.

The Government took various measures to improve the conditions of agricultural laborers. Important among them are; a) Minimum Wages, b) Abolition of Bonded Labor, c) Providing Land to Landless Laborers, d) Provision of Housing Sites, e) Employment Schemes, f) Special Programmes for Weaker Sections (SFDA, MFAL, DPAP etc), g) Development of Small and Cottage Industries.

In spite of the above measures adopted by the government, the socio-economic conditions of female agricultural laborers has not improved. In this context, the Government must think of implementing more realistic programmes with the following measures; Better implementation of legislative measures, Improving their bargaining power, Creating alternative sources of employment, Raising their standard of living, Effective implementation of land reforms, Improving the working condition, Undertaking a programme of public works, Providing various social security benefits, etc.

To conclude, the entry of new technology has changed much in economy and society the world over, resulting in the 'New Economy'. It has changed not just the organization of production, but even the consumption patterns and the way people consume, interact and communicate with each other. All these changes have had an impact on the way labour markets function, and who participates in it, how and to what extent. Women's role in all these and how it impacts their position in the labour market is an area necessitating future research.

REFERENCES

1. Immanuel, M, Women and Development, Ahmedabad: Kamavati Publications, 1998, pp. 21-98.
2. Saran, A.B. and Sandhwar, A.N., Problems of women workers in unorganised sectors, New Delhi: Northern Book Centre, 1990, pp 55-184.
3. Tripathy, S.N., Unorganised Women Labour in India, New Delhi: Discovery Publishing House, 1996, pp. 1-123.
4. Uma Devi, Women As Agricultural Workers, Women's Development, Problems and Prospects, New Delhi: APH Publishing House, 1993, pp.27-43.
5. Aditya Nigam, Rethinking the Unorganised Sector, Social Action, Vol. 47, April - June, 1997, pp. 125-130.
6. Giankaur, Female employment and wages in agriculture activities Evidence from Rural Punjab, Indian Journal of Agricultural Economics, July -1994, Vol. XVI, No.3, pp. 54.

1. Lyakat Ali, Unorganised Labour and the Legislative Measures for their Welfare, Social Action, Vol. 47, April-June, pp. 182.
2. Sharma,O.P., Unorganised Labour: Some Major Policy Issues, Social Action, Vol. 47, April to June, pp. 157-158.
3. Subesh K.Das, Fixation and Enforcement of minimum wages, The Indian Journal of Labour Economics, Vol. 41, No., Apr-June 1998, pp. 327-338.
4. Sucha Singh Gill, Migration of labour in India, The Indian Journal of Labour Economics, Vol. 41, No.4, Oct to Dec, 1998, pp. 617~624.
5. Sukhadeo Thorat, Social Security in Unorganised Sector in India:How secure are the Scheduled Castes?, The Indian Journal of Labour Economics, 101.42, No.3, 1999, pp. 454-466.
6. GOI (1949), Report of the Committee on Fair Wages, Government of India, Ministry of Labour, New Delhi.
7. GOI (1991), Report of the National Commission on Wage Policy, Government of India, Ministry of Labour, New Delhi.
8. Watanable, S.H.(1976), "Minimum Wages in Developing Countries: Myth and Reality", International Labour Review, Vol. 113, No.3, May - June, pp. 343-58.

A GLIMPSE OF International Financial Reporting Standard 9: Financial Instruments

- Labhuben Hajabhai Godhaniya
M.com., M.phil., Ph.D(continue....)

IFRS (International Financial Reporting Standard) is used in more than 120 nations around the globe. India, just not behind them is implementing IFRS from 1st April 2011. ICAI has been entrusted responsibility about framing the strategy and policy in respect of adopting IFRS.

The International Accounting Standards Board has issued IFRS-9 – FINANCIAL INSTRUMENT in November 2009. An entity can apply this IFRS-9 for annual periods beginning on or after 1 January 2013. Earlier application is permitted. This standard is to be replaced with INTERNATIONAL ACCOUNTING STANDARD 39. IAS 39 *Financial Instruments: Recognition and Measurement* sets out the requirements for recognizing and measuring financial assets, financial liabilities and some contracts to buy or sell non-financial items. The International Accounting Standards Board (IASB) inherited IAS 39 from its predecessor body, the International Accounting Standards Committee. This standard is set out due to some complexity of requirement and clarification laid down in IAS 39. The International Accounting Standards Board received complaints from user of ISA 39 that it is difficult to understand apply and interpret. This is main reason of having IAS 39 got replaced. They have urged the Board to develop a new standard for financial reporting for financial instruments that is principle-based and less complex. Although the Board has amended IAS 39 several times to clarify requirements, add guidance and eliminate internal inconsistencies, it has not previously undertaken a fundamental reconsideration of reporting for financial instruments.

Since 2005, the IASB and the US Financial Accounting Standards Board (FASB) have had a long-term objective to improve and simplify the reporting for financial instruments. This work resulted in the publication of a discussion paper, *Reducing Complexity in Reporting Financial Instruments*, in March 2008. In November 2008 the IASB added this project to its active agenda, and in December 2008 the FASB also added the project to its agenda. In April 2009, in response to the input received on its work responding to the financial crisis, and following the conclusions of the G20 leaders and the recommendations of international bodies such as the Financial Stability Board, the IASB announced an accelerated timetable for replacing IAS 39. As a result, in July 2009 the IASB published an exposure draft *Financial Instruments: Classification*

The institute of Chartered Accountants of India has issued three accounting standards in relation to FINANCIAL INSTRUMENTS.

- (1) Accounting Standard (AS) 30, *Financial Instruments: Recognition and Measurement*, issued by the Council of the Institute of Chartered Accountants of India, comes into effect in respect of accounting periods commencing on or after 1-4-2009 and will be recommendatory in nature for an initial period of two years.
- (2) Accounting Standard (AS) 31, *Financial Instruments: Presentation*, issued by the Council of the Institute of Chartered Accountants of India, comes into effect in respect of accounting periods commencing on or after 1-4-2009 and will be recommendatory in nature for an initial period of two years. This Accounting Standard will become mandatory² in respect of accounting periods commencing on or after 1-4-2011 for all commercial, industrial and business entities.
- (3) Accounting Standard (AS) 32, *Financial Instruments: Disclosures*, issued by the Council of the Institute of Chartered Accountants of India, comes into effect in respect of accounting periods commencing on or after 1-4-2009 and will be recommendatory in nature for an initial period of two years. This Accounting Standard will become mandatory² in respect of accounting periods commencing on or after 1-4-2011 for all commercial, industrial and business entities.

Both IFRS – 9 AND (AS -30 , 31 AND 32) for Financial Instruments are equally important to the entities dealing in investment operations.

Main features of the IFRS

Chapters 4 and 5 of IFRS 9 specify how an entity should classify and measure financial assets, including some hybrid contracts. They require all financial assets to be:

- (a) classified on the basis of the entity's business model for managing the financial assets and the contractual cash flow characteristics of the financial asset.
- (b) initially measured at fair value plus, in the case of a financial asset not at fair value through profit or loss, particular transaction costs.
- (c) subsequently measured at amortised cost or fair value.

These requirements improve and simplify the approach for classification and measurement of financial assets compared with the requirements of IAS 39. They apply a consistent approach to classifying financial assets and replace the numerous categories of financial assets in IAS 39, each of which had its own classification criteria. They also result in one impairment method, replacing the numerous impairment methods in IAS 39 that arise from the different classification categories.

IFRS 9 is the first part of Phase 1 of the Board's project to replace IAS 39. The main phases are:

(a) Phase 1: Classification and measurement. The exposure draft *Financial*

Instruments: Classification and Measurement, published in July 2009, contained proposals for both assets and liabilities within the scope of IAS 39. The Board is committed to completing its work on financial liabilities expeditiously and will include requirements for financial liabilities in IFRS 9 in due course.

(b) Phase 2: Impairment methodology. On 25 June 2009 the Board published a Request for Information on the feasibility of an expected loss model for the impairment of financial assets. This formed the basis of an exposure draft,

Financial Instruments: Amortised Cost and Impairment, published in November 2009. The Board is also setting up an expert advisory panel to address the operational issues arising from an expected cash flow approach.

(c) Phase 3: Hedge accounting. The Board has started to consider how to improve and simplify the hedge accounting requirements of IAS 39 and expects to publish proposals shortly.

Objective

The objective of this IFRS-9 is to establish principles for the financial reporting of *financial assets* that will present relevant and useful information to users of financial statements for their assessment of the amounts, timing and uncertainty of the entity's future cash flows.

For the purpose of this IFRS-9, interest is consideration for the time value of money and for the credit risk associated with the principal amount outstanding during a particular period of time.

Scope

An entity shall apply this IFRS to all assets within the scope of IAS 39 *Financial*

Instruments: Recognition and Measurement.

Gains and losses

A gain or loss on a financial asset that is measured at fair value and is not part of a hedging relationship shall be recognised in profit or loss unless the financial asset is an investment in an *equity instrument* and the entity has elected to present gains and losses on that investment in other comprehensive income.

A gain or loss on a financial asset that is measured at amortised cost and is not part of a hedging relationship shall be recognised in profit or loss

when the financial asset is derecognised, impaired or reclassified and through the amortisation process.

Classification

An entity can classify financial assets as subsequently measured at either *amortised cost* or *fair value* on the basis of both:

- (a) The entity's business model for managing the financial assets; and
- (b) The contractual cash flow characteristics of the financial asset.

Financial asset shall be measured at amortised cost if both of the following conditions are met: (1) the asset is held within a business model whose objective is to hold assets in order to collect contractual cash flows. (2) the contractual terms of the financial asset give rise on specified dates to cash flows that are solely payments of principal and interest on the principal amount outstanding and for the credit risk associated with the principal amount outstanding during a particular period of time. A financial asset shall be measured at fair value unless it is measured at amortised cost.

IFRS is not so much familiar in Indian accounting culture. Many people are not fully aware of this IFRS, its utility, complexities, effects and awareness. In India implementing IFRS especially IFRS 9 requires training and education.

શિક્ષકોની અસરકારકતા વધારવા આઈ.ટી.નો ફાળો

- પ્રા.પંડયા મીના ચંદ્રકાન્તભાઈ
શ્રી કેળવણી મંડળ બી.એડ્.કોલેજ, ઢસાગામ.

૧. આઈ.ટી.ની સંકલ્પના

આઈ.ટી.એટલે Information Technology થાય.

માહિતી શબ્દ પ્રચલિત છે. તેથી ટેકનોલોજી શબ્દનો અર્થ જોઈએ. આ અર્થ ત્રણ તબક્કાઓમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં પ્રથમ તબક્કામાં ટેકનોલોજી બાળકના સ્વરૂપમાં, દ્વિતીય તબક્કામાં ટેકનોલોજી તરૂણાવસ્થાના સ્વરૂપમાં અને તૃતીય તબક્કામાં ટેકનોલોજી યુવાવસ્થામાં જોવા મળે છે. તો ત્રણેય તબક્કાઓમાં ટેકનોલોજી શબ્દનો અર્થ જોઈએ.

પ્રથમ તબક્કો

શિક્ષણમાં દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણોનો ઉપયોગ

દ્વિતીય તબક્કો

વૈજ્ઞાનિક પ્રયુક્તિનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ

તૃતીય તબક્કો

સાધન-સામગ્રી અને વૈજ્ઞાનિક પ્રયુક્તિનો

ટેકનોલોજીના ઘટકો :- સાધનો, સામગ્રીઓ અને પદ્ધતિઓ

ટેકનોલોજીનું સ્વરૂપ :- કલાત્મક ઉપયોગ

ટેકનોલોજીનું ધ્યેય :- કાર્ય કરવું

૨. અસરકારક શિક્ષકના લક્ષણો

અસરકારક શિક્ષકના લક્ષણો જાણતા પહેલા અસરકારક શિક્ષકનો વ્યવહારુ અર્થ જોઈએ તો જે શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ શીખે તેમ કરે તે અસરકારક શિક્ષક કહેવાય.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શિવ સ્વરૂપે કલ્યાણકારી માર્ગે ક્ષમવાન બનીને કર્મ કરે તે અસરકારક શિક્ષક.

અસરકારક શિક્ષકના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

૧. વિદ્યાર્થી સાથે કાર્ય કરે (collaboration)

૨. અભ્યાસક્રમને સિદ્ધ કરે

૩. વિદ્યાર્થીને પ્રતિપ્રોષણ આપે (feedback)

૪. વિદ્યાર્થીને કોઈ કાર્ય કરવા આધાર (support) પૂરો પાડે

૫. ઉચ્ચસ્તરીય વિચારણા કરે

૬. વિવિધ પ્રકારની માહિતીઓથી ભરપૂર અને આવી માહિતી પૂરી પાડે

૭. અનુભવોયુક્ત શિક્ષણ પૂરું પાડે

૮. વિદ્યાર્થીઓમાં ભાવાત્મક એકત્ર (integration) પેદા કરે અને વધારે

૯. વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાત્મક શક્તિનો વિકાસ કરે

૧૦. વિદ્યાર્થીનું સતત મૂલ્યાંકન કરે

૧૧. પ્રત્યક્ષ અને પ્રવૃત્તિપ્રેરક શિક્ષણ પૂરું પાડે

૧૨. માનવીય સદ્ગુણો તેનામાં હોય અને વિદ્યાર્થીમાં પેદા કરે

૩. શિક્ષક અસરકારકતામાં આઈ.ટી. અને ટેકનોલોજીની ભૂમિકા

શિક્ષકની અસરકારકતા આઈ.ટી.ના કારણે ખૂબ જ વધી ગઈ. પહેલાના સમયમાં શિક્ષક ગુરૂનું જ્ઞાન સિમિત હતું. જેમાં જ્ઞાન સીમાડાની અંદરનું જ રહેતું. પરંતુ આઈ.ટી.નો શિક્ષકમાં પ્રવેશ થતા તે જ્ઞાન સીમાડા હવે ભૂલેથી પણ નજરે ચઢતા નથી.

કાર્લ માર્ક્સની લેબર થીયરી ઓફ વેલ્યુ'નું મહત્ત્વ વધી રહ્યું છે. જ્યારે શિક્ષણ અસ્તિત્વમાં ન હતું ત્યારે લોકો ભૂતકાળના અનુભવો પરથી શીખતા. શિક્ષણનો માત્ર પ્રવેશ થતા શિક્ષકનું મહત્ત્વ વધ્યું. વર્તમાનમાં શિક્ષણનું મહત્ત્વ ખૂબ જ વધતા આઈ.ટી.ની જાણકારી ધરાવનાર શિક્ષકનું મહત્ત્વ ખૂબ જ વધ્યું.

- ? જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ.
- ? સમયના બંધનો તુટે.
- ? મૂલ્યાંકનમાં, સયોદતા, ગોખણપટ્ટીમુક્ત મૂલ્યાંકન, પુનરાવર્તન ક્ષમતા ટાળે.
- ? ઝડપી પુનરાવર્તન.
- ? સ્વશિસ્ત.
- ? કેન્દ્ર સ્થાને વિદ્યાર્થી.
- ? સ્થળના બંધનો તુટે.

શિક્ષણમાં આજ દિન સુધી મહત્ત્વના ત્રણ પરિવર્તનો થયા. જેમાં પ્રથમ 'બ્લેક બોર્ડ', દ્વિતીય ' પાઠ્યપુસ્તક ' અને તૃતીય ' આઈ.ટી. (કમ્પ્યુટર, રેડિયો,...) ' જેણે શિક્ષકની મદદથી શિક્ષણની દિશાનું જ પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે.

વીસમી સદીના છેલ્લા બે દાયકામાં આઈ.ટી.માં ક્રાંતિ અને વૈશ્વિકરણના ફળ સ્વરૂપે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આઈ.ટી.નું મહત્ત્વ અને હસ્તક્ષેપ વધી રહ્યો છે. આનું મુખ્ય કારણ વિકાસની તીવ્ર ગતિ અને જ્ઞાન – વિજ્ઞાન તથા માહિતીનો વિસ્ફોટ છે અને જે દિવસે – દિવસે વિસ્તરતો રહ્યો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો આઈ.ટી.નો હસ્તક્ષેપ દરેક ક્ષેત્રમાં વધી રહ્યો છે તો તેમાંથી શિક્ષણ બાકાત રહ્યું નથી તો શિક્ષક તો ક્યાંથી બાકાત રહે.

આઈ.ટી.નો આશય એવી સુવિધાઓથી છે જેના પ્રયોગથી વિભિન્ન પ્રકારની માહિતીઓ અને જાણકારીઓનો અલગ-અલગ રીતથી આદાન-પ્રદાન, સંગ્રહ, શીઘ્ર પ્રસારણ, વિતરણ, પ્રદર્શન, ગણતરી અને જરૂરિયાત મુજબ માહિતીનું પુન:પ્રસારણ સંભવે છે. જેની મદદથી શિક્ષકની અસરકારક શિક્ષણ કાર્ય કરાવે છે. આઈ.ટી.ના ઉપયોગના કારણે શિક્ષકની અસરકારક શિક્ષણ કાર્ય કરાવે છે. આઈ.ટી.ના ઉપયોગના કારણે શિક્ષકની અસરકારકતામાં વૃદ્ધિ થતી જોવા મળે છે.

શિક્ષકને નડતા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આઈ.ટી.એ આણી દીધું છે. તેના કારણે શિક્ષક વર્ગખંડમાં શિક્ષણકાર્ય કરાવતી વખતે પોતાના પ્રાણ પૂરી શિક્ષણકાર્ય કરાવી શકે છે. આમ, આઈ.ટી. શિક્ષકને તેની ફરજ બજાવવા પ્રત્યે કટિબદ્ધ કરે છે. શિક્ષકને તેના કાર્યમાં મન મૂકીને, દિલ રેડીને કાર્ય કરવાનું બળ, ઉત્સાહ, ઉમંગ અને શક્તિ પૂરા પાડે છે.

જે રીતે સૂરજ ઊગતા અંધકાર આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જાય તેમ શિક્ષક આઈ.ટી.ના ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષણ કાર્ય કરાવે તો શિક્ષક બને અને આ દ્વારા શિક્ષણની મર્યાદાઓ દૂર થાય છે અને આઈ.ટી. શિક્ષકની આવડત, જ્ઞાન, વિદ્વતા અને કૌશલ્યનો વિકાસ કરનારું પ્રેરકબળ બની રહે છે?

પારસમણિના સ્પર્શે જેમ લોહું સોનું બને તેમ આઈ.ટી.એ એવું રસાયણ છે જે શૂન્યમાંથી સર્જન કરીને શિક્ષકને ઝીરોમાંથી હીરો બનાવી શકે છે. શિક્ષકને બનાવે છે, તેનું શિક્ષકત્વ ખીલવે છે. શરત એ કે આઈ.ટી.નો યોગ્ય ઉપયોગ કરતા શીખી લેવું જોઈએ.

ભૂતકાળમાં શિક્ષકોને માનવ બગીચાના માળી સાથે સરખાવવામાં આવતો પરંતુ આ માળી તો ઊગશે એવા લગતા છોડને જ ખાતર, પાણી પૂરા પાડે છે, તેની કાળજી રાખે છે. તેની રોજ દેખરેખ રાખે છે. મોઢેરા છોડનું જતન કરે છે. જ્યારે નકામાં લાગતા, નહીં ઊગતા કે ન વિકાસતા છોડને મૂળ સમેત ઉઢાડીને કચરાના ડબ્બામાં નાખી દે છે. શિક્ષક માળી એના ન ઊગતા, ન વિકાસતા બાળછોડની સાથે આવો દુર્વ્યવહાર કરતા હતા. ફક્ત હોંશિયાર વિદ્યાર્થીને જ વિકાસવામાં મદદરૂપ બનતા આનું ઉદાહરણ જોઈએ તો, દ્રોણાચાર્યને અર્જુન પ્રિય શિષ્ય હતો પણ એકલવ્ય અર્જુન કરતાં વધારે હોંશિયાર હોવાથી દ્રોણાચાર્યએ આ એકલવ્યના બાળ છોડને બગીચામાંથી ઉખેડી બહાર ફેંકી દીધું હતું. જ્યારે વર્તમાન સમયમાં આઈ.ટી.ના શિક્ષણમાં વિનિયોગથી શિક્ષકની ભૂતકાળની છાપ ભૂસાઈ એક આદર્શ, સેવાનિષ્ઠ, અસરકારક શિક્ષક તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું કારણ વર્ગમાં દરેકની સમક્ષ આઈ.ટી.ના ઉપયોગથી શિક્ષણકાર્ય કરાવતા હોવાથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતે વ્યક્તિગત અભ્યાસ કરતો હોય તેવો ભાસ થાય છે. આના પરિણામે વિદ્યાર્થી પોતાની રીતે અભ્યાસ કરી શકે છે. આથી શિક્ષકની અસરકારકતા આઈ.ટી.ના કારણે જોવા મળે છે.

આજે આઈ.ટી.ના વિકાસથી શિક્ષક ઘરે બેઠા દેશ-વિદેશમાં થઈ રહેલા શોધકાર્યો અને નવી બાબતોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે. આ સુવિધાઓ શિક્ષકની અસરકારકતાને ગતિ અર્પે છે. પોતાના અસરકારક વિકાસ માટે વિભિન્ન પ્રણાલીઓનો તથા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આથી શિક્ષકની અસરકારકતામાં વધારો થાય છે. શિક્ષણની જૂની પ્રથા બદલાય છે. પાઠ્યપુસ્તકમાં નવી સંકલ્પનાઓ આવે છે, તેથી જ્ઞાનશાસ્ત્ર પર નવી અસર જણાય છે જે આઈ.ટી.નું ક્રાંતિકારી પરિવર્તન છે.

શિક્ષણમાં થતું નવીનીકરણ આજે પુસ્તકો, રેડિયો, ટી.વી., વિડિયો, કમ્પ્યુટર, સી.ડી.રોમ તથા વેબ (WEB) જેવા ઈલેક્ટ્રોનિક્સ માધ્યમો ઉપલબ્ધ છે. આ ટેકનોલોજી દ્વારા વિષયવસ્તુ, અવાજો તથા પ્રતિમૂર્તિને મિશ્ર સ્વરૂપે રજૂ શિક્ષક કરી શકે છે. આથી શિક્ષકની શિક્ષણ પ્રત્યેની અસરકારકતામાં વધારો થતો જોવા મળે છે.

વિવિધ સગોષ્ઠી, સંમેલન, ઉપરાંત હાઇ રેડિયો, ટી.વી., ઈન્ટરનેટ ઉપર સાંભળી અને જોઈને આઈ.ટી.ના ઉપયોગ દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ, સેમિનારની ગુણવત્તા સુધારી શકાય છે. આ કાર્યક્રમો કે સેમિનારનો એક અંશ શિક્ષક છે. આથી આ શિક્ષકની ગુણવત્તામાં વધારો થાય છે એટલે અસરકારકતા વધે છે.

ઈન્દીરા ગાંધી ઓપન યુનિવર્સિટી પણ શિક્ષણની ચેનલ શરૂ કરવાની પ્રક્રિયામાં છે જે શિક્ષકની અસરકારકતાના નવા આયામો ખોલશે.

હવે તો દૂરત્વ શિક્ષક તજજ્ઞ સ્પષ્ટીકરણ કરી પ્રયોગ પણ કરી બતાવે છે. શિક્ષકો પોતાના આઈ.ટી.ના એક ઉપકરણ પર્સનલ કમ્પ્યુટર પર તજજ્ઞો તથા સહયોગી શિક્ષકો સાથે વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કરી શકે છે. કઠિન મુદ્દાઓ પર એકબીજાનું માર્ગદર્શન લઈ શકે છે. આથી પોતાની ખામીઓનું નિવારણ લાવી શિક્ષકની અસરકારકતામાં વધારો થાય છે. તેમાં મહત્ત્વનો ફાળો આઈ.ટી.નો છે.

વર્તમાનમાં અંગ્રેજી શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા માટે 'face to face' તાલીમનો એક મહત્ત્વનો વિકલ્પ 'online training' છે

જે દ્વારા શિક્ષકો પોતાની અનુકૂળતાએ પોતાનું ભાષા કોશલ્ય તથા પોતાની સજ્જતામાં વધારો કરી શકે. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં આ તાલીમની અંગ્રેજી શિક્ષકો માટે ઉપલબ્ધતા છે.

શિક્ષકોની અસરકારકતામાં વધારો કરવામાં આઈ.ટી.નો ફાળો અભૂતપૂર્વ છે. તેમાં શિક્ષકોના સેવાકાળ ઉપરાંત પૂર્વસેવાકાળમાં પણ આઈ.ટી.ના ઉપયોગના કારણે શિક્ષકની અસરકારકતામાં વૃદ્ધિ થતી જોવા મળે છે. જેમ કે....

- સિમ્યુલેશન
  - સુક્ષ્મ શિક્ષણ
  - અભિક્રમિત અધ્યયન
  - તંત્ર અભિગમ
  - શૈક્ષણિક સાધનો
- આ દરેકનો જો શિક્ષક ઉપયોગ કરતા થાય તો તેમનામાં ઘણી સારી અધ્યયન ટેવોનો વિકાસ થાય છે. જેમ કે....
- જરૂરિયાતોને ધ્યેયમાં ફેરવતા શીખવું
  - ક્રિયા માટે હેતુઓ નક્કી કરવા
  - હેતુ સિદ્ધિ માટે વિવિધ માધ્યમો, અભિગમો, પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ વિચારવી
  - અમૂર્ત અને સંબંધિત વિશ્લેષણને ધ્યાનમાં રાખીને અભિગમો અને માધ્યમોની પસંદગી કરવી.

ઉપસંહાર

શિક્ષણમાં શિક્ષકનો એકાધિકાર છે. પરંતુ જો તે આઈ.ટી.નો ઉપયોગ કરે તો તેની અસરકારકતા વિશેષ ખીલી ઊ છે. ટૂંકમાં આઈ.ટી. શિક્ષકોના અનુભવોની ક્ષિતિજોને વિસ્તારે છે. તેઓને માહિતીના અર્થપૂર્ણ સ્ત્રોતોની જાણકારી આપે છે અને વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ શિક્ષકોની વિષયવસ્તુની રજૂઆત માટેની ભૌતિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે. એટલું જ નહીં પણ શિક્ષકને નિદાનાત્મક અને ઉપતારાત્મક શિક્ષણ પ્રતિ પ્રેરે છે.

" જિસ્મ કી બાત નહીં થી ઉનકે દિલ તક જાના થા
લંબી દૂરી તય કરને મેં વકત તો લગતા હે "

વિદ્યાર્થીના હૃદય સુધી પહોંચે એવા શિક્ષકોની જરૂર છે. આપણે આજદિન સુધી પુસ્તકો અને અભ્યાસક્રમમાં ઘણાં ફેરફારો કર્યા છે. હવે એક નવીન અને અલગ (જરા હટકે) સાહસ કરવા જેવું છે કે શિક્ષણમાં શિક્ષકો દ્વારા આઈ.ટી.નો ઉપયોગ કરવો જરૂરી આમ, આઈ.ટી.ના સહયોગ અને ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષકોના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સુધારણાઓ લાવી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ

Getzels, T. W., & Jackson, P. W. (1963). The teacher's personality and characteristics In N. L. Gange (Ed.), Handbook of research on teaching (pp. 506-582) Chicago : Rand menally & Company.

Good, T.L., & Mc Caslin, M.M. (1992). Teaching effectiveness. In Marlin C. Alkin (ed.). Encyclopedia of educational research (6th ed.). New York: McMillan.

Nickerson, R., & Zoghbi, P. (1988). Technology in education : Looking towards 2020. Hillsdale, (NJ) : Lawrence Erlbaum. Retrieved November 29, 2005 from <http://www.Books.google.com>.

Weinstein, C.S. (1989). Teacher education students' perceptions of teaching. Journal of Teacher Education, 40, 50-60.

જોષી, ભ. (૨૦૦૬). શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીની વિસ્તરતી સ્થિતિજો (પ્રથમ આ.). ભાવનગર : શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી.

રાવલ, એન.વી. (૨૦૦૪). શિક્ષણમાં અનુદેશ તકનીકી. અમદાવાદ : ધવલ પ્રકાશન.

પર્યાવરણ, માનવ અને ટેકનોલોજી

- રાઠોડ ગોપાલભાઈ ડી.

વ્યાખ્યાતા, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

શ્રી કેળવણી મંડળ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, ઢસા ગામ

નીલા આસમાની નિર્મળ જળના જળાશયો છલકાતા હોય કુદરતે જાણે ધરા પર લીલીછમ જાજમ પાથરી હોય પક્ષીઓ કલરવ કરતા હોય અને હવાને નાની એવી એક લહેરકી પણ જાણે આપણે ને આહલાદક અનુભવ કરાવતી હોય આવી વાર્તાતો જાણે પુસ્તકના પાના પર જ રહી ગઈ હોય એવું લાગે છે. વાસ્તવીકતામાં ક્યાંય પણ આવા દર્શન થતા નથી. ક્યાંક છે તો પણ તે ચંદન છાંટણાની જેમ છે આમ થવાનું કારણ શું? કોણ જવાબદાર છે?

"ઈકોનોમીકલ એન્ડ ટેકનોલોજીકલ મેન" માનવ પોતાના આર્થિક પ્રબળ સ્વાર્થને લીધે પ્રકૃતિનું અમર્યાદિત દોહન કરી રહ્યો છે. પોતાના દ્વારા વિકસાવેલ ટેકનોલોજી વડે પ્રકૃતિનો સ્વામી બનાવાની કોશીશ કરી રહ્યો છે. કુદરતની સામે પોતાના દંભી અને સ્વાર્થી સ્વભાવને લીધે પડકાર ફેકી રહ્યો છે પરંતુ આનો કોઈ જ ફાયદો નથી. માનવ પોતાનો ટૂંકા ગાળાનો ફાયદો ઈચ્છતા પોતાની ભવિષ્યની પેઢીને ખુબ જ મોટું નુકસાન કરી રહ્યો છે. આમ ટેકનોલોજીનો કોઈ વાંક નથી પણ તેને વિકસાવનાર માનવે પોતાના નૈતિક ગુણો ગુમાવ્યા છે. અને ફક્ત સ્વાર્થી બની ગયો છે.

હાલ પર્યાવરણના પ્રદુષણનો વ્યાપ સમગ્ર પૃથ્વીને ભરડામાં લઈ રહ્યો છે. માનવની પ્રકૃતિ હનન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ દિવસેને દિવસે વધતી જ જાય છે આવી પ્રકૃતિઓને માનવ અહમ સાથે પોતે વિકાસના પંથે છે તેવું જણાવી રહ્યો છે. પરંતુ વિકાસ તો સતત અને કાયમી હોય છે. તો શું આ વિકાસ છે? ૧૦૦% વિશ્વાસ સાથે કહી શકાય કે બીજું ગમે તે ભલે હોય પણ વિકાસતો નથી જ માનવને ખબર નથી કે તે પોતાના જ પગ પર કુહાડો મારી રહ્યો છે. દિવસેને દિવસે પર્યાવરણ પ્રદુષણ વધતું ને વધતું જ જાય છે. જેમા જળ પ્રદુષણ, વાયુ પ્રદુષણ, ભુમી પ્રદુષણ, અવાજ પ્રદુષણ વગેરે જે દરેક જીવસૃષ્ટિ માટે હાનીકારક છે. હાલ ઘણી પ્રજાતીના પક્ષીઓ પશુઓ, લુપ્ત થતા જોવા મળે છે. તેમ છતાં મનુષ્ય એમ સમજે છે કે આપણે શું નુકસાન થવાનું છે? પણ હકિકતમાં તો આપણને જ નુકસાન છે. જે તે જીવ પોષણ કડીનો એક ભાગ જ છે. અર્થાત માનવી જરૂરીયાત પૂર્ણ કરવા માટે પુરતું છે પરંતુ તેમના લાભને સંતોષવા માટે અસમર્થ છે. જેથી જ ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીનું વાક્ય અત્યારની પર્યાવરણની સ્થિતિ માટે સત્ય છે " અત્યારે માણસ એ મંજીલ પર પહોંચ્યો છે તે નિર્ણય નથી લઈ શકતો કે તે આગળ જાય છે કે પાછળ" જ્યારે આજ થી ૬૦ વર્ષ પહેલા જે પર્યાવરણ માટે એવી સ્થિતિ હતી કે જ્યારે એક માં પોતાના બાળક સાથે ગાય દોહવા બેસે ત્યારે ચાર પેંકી ત્રણ આંચળ માંથી જ દુધ દોહતી હતી ત્યારે તેનું બાળક જિજ્ઞાસા સાથે તેની માને પુછે છે કે, ત્રણ આંચળ માંથી જ કેમ દુધ દોહવે છે ચોથા આંચળ માંથી દુધ કેમ દોહતા નથી ત્યારે તેની માં ખુબ વિનમ્રતા થી તેના વ્હાલસોયા બાળકને જવાબ આપે છે કે બેટા, ગાયના ચારેચાર આંચળ માંથી દુધ ખેંચી લઈશું તો તેનું વાછરડું શું કરશે? આ સંવાદ કોઈ એક વ્યક્તિ કે પરિવાર સાથે સંકળાયેલો નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારમાં પ્રકૃતિને ઈશ્વરનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. સુર્ય, ચંદ્ર, પવન, પાણી અગ્નિ અને પૃથ્વીને આપણી સંસ્કૃતિમાં આરાધ્ય દેવ ગણી તેની પુજા કરવામાં આવે છે. એટલે કે ભારતીય માનવી પહેલે થી જ પ્રકૃતિ પ્રેમી રહેલ છે. ઉપરોક્ત સંવાદનો ભાવાર્થ એ જ છે કે, આપણી પ્રકૃતિનું શોષણ નહીં પરંતુ તેનું જતન કરવું જોઈએ. જો આપણે સતત પ્રકૃતિ માંથી લેવાની ભાવના રાખીશું તો તેનો નાશ થઈ જશે. ઉદ્યોગીકરણની લ્હાયમાં અને બીજો દેશોની પાછળ ન રહી જઈએ તે માટે દરેક દેશ આડેધડ રીતે ઉદ્યોગો સ્થાપી રહ્યા છે. આ ઉદ્યોગોને ચલાવવા વિપુલ પ્રમાણમાં વીજળી જોઈએ, તે માટે મોટા મોટા વિજ મથકો બનાવવા પડે છે અને વિકાસની સાથે કદમ મિલાવવા મોટરકાર, ટ્રકો ચાલવવા પડે છે. આમ સીધી રીતે નહીં પણ આડકતરી રીતે

પણ આપે પર્યાવરણ અને વાતાવરણને પ્રદુષીત કરીએ છીએ. અને આમ આપણા નૈસર્ગિક વાતાવરણનું સંતુલન બગડે છે.

સુખ પતંગીયા જેવું છે તેની પાછળ પાછળ દોડતા રહીએ તો એ આપણા હાથમાં ક્યારેય આવતું નથી પણ હૃદય ને સુંદર ફૂલ જેવું રાખીએ તો એ પુષ્પ ઉપર જેમ પતંગીયુ આવીને બેસે છે તેમ તે આપણા ખભા ઉપર આવીને બેસી જશે. તેમ પર્યાવરણને કાળજી નહી રાખીએ તો વિકાસ પણ આપણી પાસે નહી આવે પરંતુ જો પર્યાવરણની કાળજી રાખીશું તો અવશ્ય વિકાસ અને વૃદ્ધિ નામનું પતંગીયુ આપણી પાસે આવીને બેસશે. એનાથી પણ વિશેષ આપણો વ્યવહાર જો મધમાખી જેવો હશે તો તેમાંથી પોતાની જરૂરીયાત પણ પુર્ણ થાય અને બીજા માટે પણ તેમાંથી ક્યાંક બચત કરી શકાય જેનાથી આપણી ભાવી પેઢી યોગ્ય જીવન જીવી શકે. પરંતુ આપણા આજના માનવીનો વિચાર એવો છે કે લાભ ઉઠાવી લ્યો પાછળની પેઢીનું જે થવાનું હોય તે થાય. આપણે આજે ટકાઉ વિકાસનો ખ્યાલ જતો કર્યો અને પર્યાવરણની દશા માનવીની જરૂરીયાત પુર્ણ કરતા બગડતી રહી છે. પરંતુ પૃથ્વીને બચાવવી હોય તો પર્યાવરણને બચાવવું જ પડશે.

આજે માનવીની ભૌતિક અને આર્થિક વિકાસની ગાડી ભુખ અને ભૌતિક સંપત્તીમાં આળોટવાની ઘેલછાને કારણે પૃથ્વી ઉપરનું પર્યાવરણ ખળભળી ઉઠ્યું છે. સમગ્ર વિશ્વમાં જબરજસ્ત પર્યાવરણીય અસમતુલા ઉભી થઈ છે. એકધારા વધતા જતા મોટા ઉદ્યોગોના કારણે કુદરતી જંગલોનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. વિશ્વભરમાં કુદરતી જંગલો અને વર્ષા આધારીત જંગલો ના વિસ્તારોમાં ૪૫ થી ૬૦% જેટલો ઘટાડો જોવા મળી રહ્યો છે. પૃથ્વી પરથી હરીયાળીનું હનન થઈ જવાના કારણે એક બાજુ વરસાદની અનિશ્ચિતતા અને અનિયમીતતા ઉભી થઈ છે. તો બીજી બાજુથી વૈશ્વિક તાપમાન વધુને વધુ ઉચ્ચ રહ્યું છે દેશમાં ઋતુચક્ર વેરવિખેર થઈ ગયું છે ઉંચા તાપમાનના કારણે ઉતરધ્રુવની હિમશીલાઓ ઓગળી રહી છે. અને તેના વધતા જળ પ્રવાહથી દરીયાની જળ સપાટીમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. ઉદ્યોગોમાંથી નિકળતો કાળો ધુમાડો અને વાહનો પણ નિરંતર વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડનું પ્રમાણ વધારી રહ્યો છે જેથી વાયુ પ્રદુષણનું સંકટ આપણા પર મંડાણ માંડી રહ્યું છે. અને તેનાથી જીવ સૃષ્ટિ પર ગંભીર ખતરો ઉભો થઈ રહ્યો છે. આમ સમગ્ર સૃષ્ટિને અને પર્યાવરણને સંતુલીત રાખવા આજે માનવીએ કુનેહ પુર્વકની પ્રવૃત્તિ કરવાની તાતી જરૂરીયાત છે.

મોબાઈલ : એક ઘાતક શોધ?

- ડૉ. દધીચિ ડી. જોશી (એમ.કોમ., પી.એચ.ડી.)
કોમર્સ વ્યાખ્યાતા
પી. ડી. પંડયા મહિલા કોમર્સ કોલેજ,
ઘોડાસર, અમદાવાદ

વર્તમાન સમયમાં સંદેશા વ્યવહારનાં હાથવગા સાધન તરીકે મોબાઈલ વધુને વધુ પ્રચલિત બની રહ્યો છે. વિધાનસભામાં રજૂ થયેલ આંકડાઓ મુજબ ગુજરાતમાં મોબાઈલ જોડાણની શરૂઆત ૧૯૯૭માં થઈ, તે વર્ષ દરમ્યાન રાજ્યમાં મોબાઈલ ધારકોની સંખ્યા ફક્ત ૪૧૦૦ હતી. જ્યારે નવેમ્બર ૨૦૦૭માં આ સંખ્યા વધીને ૧,૪૬,૧૭,૬૫૮ હતી. આ બાબત જ એ બાબતનો અંગૂલિનિર્દેશ કરે છે કે, ફક્ત એક દાયકામાં જ મોબાઈલ ફોન પોતાનો પગ પેસારો કેટલો કરી દીધો હતો. એક સર્વેક્ષણ મુજબ સમગ્ર દેશમાં મોબાઈલ ધારકોની સંખ્યાની દષ્ટિએ ઉત્તર પ્રદેશ પ્રથમ ક્રમે, આંધ્ર પ્રદેશ બીજા ક્રમે, મહારાષ્ટ્ર ત્રીજા ક્રમે, તમિલનાડુ ચોથા ક્રમે, કર્ણાટક પાંચમા ક્રમે, બિહાર છઠ્ઠા ક્રમે અને ગુજરાત સાતમા ક્રમે રહ્યું છે. આજે પરીસ્થિતિ એ છે કે, રાજ્યમાં લેન્ડ લાઈન ફોન ઘટી રહ્યા છે અને મોબાઈલ ધારકોની સંખ્યા દિન – પ્રતિદિન વધી રહી છે. આજે મોબાઈલ ફોન પ્રમાણભૂત અવાજના કાર્ય ઉપરાંત એસ એમ એસ, એમ એમ એસ, ગેમીંગ, કેમેરા દ્વારા ફોટો અને વિડિયો ક્લિપ રેકોર્ડ કરવી, ફોટો અને વિડિયો મોકલવા, એમ પી થી પ્લેયર, એફ એમ રેડિયો, ઈન્ટરનેટ દ્વારા ચેટિંગ – ઈમેઈલ વગેરે જેવી વધારાની અને સહાયક સેવાઓ પણ પૂરી પાડી શકે છે. આમ, મોબાઈલ માત્ર સામાન્ય ફોન કરતાં પણ વિશેષ ઉપયોગિતા ધરાવતો હોવાથી તેનું વર્ચસ્વ ઘણું જ ઝડપથી વધી રહ્યું છે. વર્ષ ૨૦૦૦ પછીના સમયમાં તો મોબાઈલ ફોન માહિતી અને સંદેશા વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ મહત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

વિજ્ઞાન આશિર્વાદ પણ છે અને અભિશાપ પણ. મનુષ્ય તેનો કઈ રીતે ઉપયોગ કરે છે તે બાબત પર નિર્ભર છે. મોબાઈલ ફોનથી પ્રાપ્ત સવલતોના કારણે આજે તેનું વળગણ દિન-પ્રતિદિન વધી રહ્યું છે. પણ, તેની સાથો સાથ વૈજ્ઞાનિકો – વિશેષજ્ઞો – નિષ્ણાતો એ પણ પોકાર કરી રહ્યા છે કે, મોબાઈલ ફોનનો ઉપયોગ ખૂબ જ વિવેકબુદ્ધિ પૂર્વક કરવો જરૂરી છે. મોબાઈલ ફોન ઘણાં જોખમો નોતરી શકે છે. મોબાઈલ ફોન ઈલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક રેડિએશન બહાર કાઢતા હોય છે, જેની માણસને શારીરિક અને માનસિક અસરો થઈ શકે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં મોબાઈલ ફોનની ભયાનકતા સામે લોક જાગૃતિ ઝુંબેશ શરૂ થઈ છે. સ્પેનના વાલી મંડળે ફોનની એવી જાહેરાતો પર પ્રતિબંધ લાવવાની ઝુંબેશ ચલાવી છે કે જે બાળકોના કુમળા માનસ પર ખરાબ અસર કરે છે. ફ્રાન્સના આરોગ્યમંત્રી મિ. વિકલોએ પણ વાલીઓને સલાહ આપી છે કે, બાળકોને મોબાઈલ ફોનથી દૂર રાખવા જોઈએ.

મોબાઈલ ફોનના ઉપયોગથી સંભવિત હાનિકારક અસરો:

- બ્રેઈન ટ્યુમર થવાની શક્યતા
- કેન્સર થવાની શક્યતા
- **DNA** ને નુકસાન થવાની સંભાવના
- મોબાઈલ ફોન પર કરેલ બે મિનિટ વાત બાળકના બ્રેઈનની કુદરતી એક્ટીવીટીને એક કલાક સુધી ડિસ્ટર્બ કરે તેવી સંભાવના
- વાહન ચાલક ચાલુ વાહને મોબાઈલ પર વાત કરતો હોય તો તેની રીએક્શન ક્ષમતા ૭૦ વર્ષના વૃદ્ધ જેટલી નબળી થાય જાય છે, જેને પરિણામે અકસ્માત થવાની સંભાવના
- મોબાઈલ ફોનથી પેદા થતાં ઈલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક રેડિએશન કાનની બહેરાશ વધારે તેવી સંભાવના
- વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણ દ્વારા સિદ્ધ થયું છે કે મોબાઈલ હાથમાં પકડી રાખવા માત્રથી પણ શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થવાની સંભાવના છે.
- એક સર્વેક્ષણ મુજબ મોબાઈલને રોજ ચાર કલાક પેન્ટના ખિસ્સામાં રાખવાથી નપુંસકતા આવે છે.

વિશ્વભરમાં મોબાઈલના લગભગ ૪.૬ અબજ ગ્રાહકો છે તથા હાલ, આ ઉદ્યોગ લગભગ ૩ ખરબ ડોલરનો ધિક્તો ધંધો ધરાવે છે. એક દલીલ એવી પણ છે કે, આવો ધિક્તો ધંધો બચાવવા માટે મોબાઈલના ખતરાને ઢાંકવાની કોશિશ કરવામાં આવી રહી છે. બાકી, વૈજ્ઞાનિકોએ કરેલા દાવા અનુસાર મોબાઈલ ફોન અને ઘાતક રોગોનું કારખાનું છે. ચાલો..... આપણે માની લઈએ કે, મોબાઈલ ફોનથી કોઈ જ હાનિ થતી નથી. તો પછી..... નીચેની બાબતો શા માટે?

- હોસ્પિટલમાં મોબાઈલ ફોન અત્યંત સંવેદનશીલ મેડિકલ ઉપકરણોના કાર્યોમાં વિક્ષેપ પાડે છે. જેમકે, રીડીંગ ખોટા આવે. તેથી, હોસ્પિટલમાં મોબાઈલ સ્વીચ ઓફની સૂચના અપાય છે.
- જવલનશીલ પેટ્રોલને ચાલુ મોબાઈલ ફોન આગ લગાડી શકે છે. તેથી, પેટ્રોલ પંપ પર મોબાઈલના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ હોય છે.
- પ્લેનમાં મોબાઈલના રેડિએશન પ્લેનની રેડિયો ફ્રિક્વન્સીમાં બાધારૂપ બનતા હોવાથી ત્યાં પણ મોબાઈલના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ હોય છે.
- કેટલીક વખત ટી.વી. કે રેડિયો ચાલુ હોય અને મોબાઈલમાં ફોન કોલ આવતાં ટી.વી. નો સ્ક્રીન હલવા લાગે છે અને રેડિયોના અવાજમાં પણ ખરખરાટી કે વ્હીસલ સંભળાય છે.

આમ, આ બધી ઘટનાઓ એક બાબત તો સ્પષ્ટ કરે જ છે કે, મોબાઈલના કારણે વાતાવરણમાં કશોક તો ફેરફાર સર્જાય જ છે. પરિણામે, મોબાઈલથી થતી હાનિ વિશેની વાતને અવગણી તો શકાય જ નહિ. હવે, પ્રશ્ન એ છે કે, વર્તમાન સમયે મોબાઈલ વ્યવહાર જગતમાં એટલો જરૂરી બની રહ્યો છે કે તેનો ઉપયોગ સદંતર બંધ કરવો તો કદાચ શક્ય ન

બની શકે. પણ, તેનાથી થતી હાનિ મટે કે ઘટે તે માટે મોબાઈલનો સાવચેતીપૂર્વક ઉપયોગ કરીએ તેવું તો ચોક્કસ કરી શકાય.

મોબાઈલ ફોન વાપરતા રાખવા જેવી સાવચેતીઓ:

મોબાઈલ ફોન 'સ્ટેટસ સિમ્બોલ' બનતો જાય છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ ખૂબ જ વિવેકબુદ્ધિ પૂર્વક થાય તે અનિવાર્ય છે. તે માટે દરેક મોબાઈલ ધારકને મોબાઈલ ફોન ઉપયોગમાં લેતાં પહેલા સાવચેતીના પગલાઓ અંગેની માહિતી/તાલીમ આપવી જોઈએ. વિએના મેડિકલ કાઉન્સિલે મોબાઈલ ધારકોને નીચેની સાવચેતી રાખવા માટે અપીલ કરી છે, જે મુજબ:

- મોબાઈલ ફોન નાના બાળકોથી સદંતર દૂર રાખવો કારણ કે તેમની ખોપડીનું હાડકું નરમ અને પાતળું હોવાના કારણે મોબાઈલ રેડિએશન તેના મગજને સરળતાથી નુકસાન કરી શકે છે. એક ડોક્ટરી સર્વે મુજબ પાંચ વર્ષના બાળકના કાન પાસે મોબાઈલ રાખતા તેના ૮૦ ટકા મગજ પર રેડિએશન છવાઈ જાય છે.
- ગર્ભવતી મહિલાઓએ શક્ય એટલો મોબાઈલનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ કારણ કે ગર્ભમાં રહેલું પ્રવાહી **EMR** (ઇલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક રેડિએશન)નું તીવ્ર સંવાહક હોવાથી બાળકને નુકસાન કરી શકે છે. જેના પરિણામે, જન્મ બાદ બાળક અનેક રોગોનું ભોગ બને તેવી સંભાવનાઓ વધી જાય છે.
- મોબાઈલ ફોનનો ઉપયોગ માત્ર ઈમરજન્સીમાં જ કરવો જોઈએ. શક્ય હોય ત્યાં સુધી લેન્ડલાઈન ફોનનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- **SMS**થી કામ થઈ જતું હોય તો મોબાઈલ પર વાત કરવાનું ટાળો.
- મોબાઈલ પર શક્ય એટલી ટૂંકી વાત કરો. લાંબી વાત કરવી જરૂરી હોય તો લેન્ડલાઈનનો ઉપયોગ કરવો.
- મોબાઈલ ફોન પર નંબર જોડ્યા પછી કનેક્ટ ન થાય ત્યાં સુધી કાન પાસે ન લઈ જાઓ. વાત કરતી વખતે પણ મોબાઈલને કાનથી થોડો દૂર રાખી વાત કરો.
- વાત કરવા માટે શક્ય હોય તો સ્પીકરનો ઉપયોગ વધુ કરવો.
- મોબાઈલની જરૂર ન હોય ત્યારે તેને ખીસ્સામાં કે ગળામાં ન રાખતાં ટેબલ પર કે અન્ય જગ્યા પર મુકી દેવો. સાથે લઈને ફર્યા ન કરવું.
- ઈઅર ફોન કે બ્લુટુથનો ઉપયોગ બીલકુલ ન કરવો જોઈએ કારણ કે તેનાથી રેડિએશન કાનની કેનાલમાં સીધા વહન થઈ વધુ નુકસાન કરી શકે છે.
- રાત્રે શક્ય હોય તો બધા જ ફોન સ્વીચ ઓફ કરી દેવા. સૂતી વખતે મોબાઈલ ફોન ઓશિકા નીચે કે પથારી પર ન રાખવા.
- મેટલ ફેમવાળા ચશ્મા પહેરી મોબાઈલ પર વાત ન કરવી જોઈએ. વાત કરતી વખતે ચશ્મા ઉતારી નાખવા જોઈએ કારણ કે, ચશ્માની મેટલ ફેમ દ્વારા વહન થયેલ રેડિએશન આંખોને નુકસાન કરી શકે.

- પાલતુ પ્રાણીઓ કે પક્ષીઓની નજીક મોબાઈલ ફોન રાખવો નહિ.
- દરેક મોબાઈલ ફોનના મેન્યુઅલમાં **SAR (Specific Absorption Rate)** વેલ્યુ જણાવેલી હોય છે. જે મોબાઈલ ફોનની **SAR** વેલ્યુ નીચી હોય તેવો મોબાઈલ ખરીદવો જોઈએ.
- બંધ કેબિન જેમ કે, બસ કે ટ્રેઈનમાં મોબાઈલ ફોનનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ કારણ કે લોખંડને કારણે રેડિએશનની તીવ્રતા ઘણી વધી જતી હોય છે.
- કોઈપણ રોગની ક્રોનિક કંડિશન હોય તેવી વ્યક્તિઓએ મોબાઈલનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ કારણ કે શરીરના નબળા અવયવો કે અંગો પર રેડિયેશનની તીવ્ર અસર થાય છે અને રોગ વકરે છે.
- સમુદમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે સમુદથી દૂર જઈને મોબાઈલ પર વાત કરવી જોઈએ કારણ કે **Passive Smoke** ની જેમ **Passive Radiation** ની પણ અસર થતી હોય છે.

અમેરિકાના વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક અને ટોચના એપિડેમિયોલોજિસ્ટ ડેવરા ડેવી પણ આ બાબતની સ્પષ્ટતા કરી છે કે, મોબાઈલ ફોનથી સતત રેડિયો તરંગો પ્રસારિત થતા રહે છે. આ તરંગો લાંબા સમયે આરોગ્ય માટે જટિલ સમસ્યાઓ ઉભી કરી શકે છે. મોબાઈલનો સતત ઉપયોગ બ્રેઈન કેન્સર જેવી બિમારીને નોતરી શકે છે. મોબાઈલ ફોનના રેડિએશનની આપણા શરીર પર થતી અસર જાણવા માટે કીન્સીઓલોજી ટેસ્ટ કરી શકાય. જેનાથી ફક્ત એક મિનિટમાં મોબાઈલ ફોનની આડ અસરો જાણી શકાય છે. આમ, નુકસાનકારક પ્રોડક્ટની ખરીદી પહેલા જ જાણ થઈ શકે છે. જો કે ભારતમાં આ બધું સરળતાથી ઉપલબ્ધ નથી. માટે આપણે ઉપર દર્શાવેલ સાવચેતીના પગલાઓને સજાગ રીતે અનુસરીએ તો પણ ચોકકસ લાભ થશે અને મોબાઈલ આપણા સહુ માટે અભિશાપ નહિં પણ આશિર્વાદ બની રહેશે.

'अज्ञेय की कविताओ में बिंब प्रतिक और रूप विधान '

वहीया संगीता अेम.
अेम.अे., बी.अेड्. नेट,
आसी.प्रोफेसर आर.आर.लालन
कोलेज, भुज-कच्छ

प्रस्तावना :

कविता का इतिहास बहुत ही प्रास हिन्दी कविता वीरगाथाकाल से शुरु हुई आधुनिक काल में आकर कई रूपों में बँट जाती है। प्रयोगवाद के पक्ष जो काव्य धारा हिन्दी साहित्य में प्रवाहित हुई उसे 'नयी कविता' के नाम से जाना जाता है। नयी कविता की शुरुआत सन १९५० के आसपास मानी जा सकती है। शशि सहगल के शब्दों में -

'' तार सप्तक के प्रकाशन तथा प्रयोगवादी रचनाओं ने नयी कविता लिए एक भावभूमि को तैयार कर दी है जिसको आधार मानकर नयी कविता का विकास हुआ।

''अज्ञेय की कविताओ में बिंब प्रतिक और रूप विधान ''

अज्ञेय १९११-१९८७ अज्ञेय समग्रतः प्रयोगशील या प्रयोगवादी हैं। उनके चिंतन और कविता का सरोकार सर्जनात्मक लेखन की समस्याओं से है। छायावादोत्तर काल में यदि किसी और को प्रयोगवादी कहा जा सकता है तो वह अपनी 'वाम वाम दिशा' के बावजूद शमशेर हैं। शमशेर का प्रयोगवाद सामान्यतः संवेदना का धरातल नहीं छोड़ता। पर अज्ञेय का प्रयोगवाद संवेदना के धरातल के आसपास से गुजर जाता है। ये कविताएँ अभिव्यक्ति, संप्रेषण और साधारणीकरण की समस्याएँ भी उठाती हैं। उन्होंने नयी कविता को एक हद तक दिशागम्य कहा है। वे प्रगतिवाद-विरोधी हैं, प्रगति के मिथक में उन्हें विश्वास नहीं है। व्यक्ति-स्वातंत्र्य में उनकी दृढ आस्था है।

वे अपने सोच और तकनीक में आधुनिक हैं। वे आत्मचेतस, आत्मनिष्ठ और एक हद तक आत्मग्रस्त हैं। यह आत्मग्रस्तता उनके चिंतन और काव्य दोनों में मुखर है। 'मैं' की चारदीवारी से वे बाहर निकलना चाहते हैं, बाहर को कुछ देना चाहते हैं, पर इस चाहत में भी गर्व की दीप्ति है। यही उनके अनुभव की अद्वितीयता की सीमा है। उसमें शब्द-तराश की चमक तो है पर अर्थगौरव की गमक नहीं है। किन्तु जहाँ वह चमत्कार, मौन की मुखरता और रहस्य-दर्शन से मुक्त है वहाँ काव्य संवेदनशील भी बन पडा है।

आत्मदमन को पुराने ढंग से नारी के मत्थे मढा गया है। 'इत्यलम्' में वे यौन-वर्जनाओं के विरुद्ध जिहाद छेड़ते हैं - 'मूत्र सिंचित मृत्तिका के वृत्त में/तीन टाँगों पर खडा, नतग्रीव/धैर्यधन गदहा' लिखकर वह अ-स्वच्छन्दतावादी (एंटी-रोमैटिक) रुख व्यक्त करते हैं।

वस्तुतः 'हरी घास पर क्षण भर' से अज्ञेय की नयी काव्ययात्रा आरंभ होती है। 'इत्यलम्' (इति-अलम्) से ही स्पष्ट है कि अज्ञेय ने जो कुछ लिखा है उसकी अब वे इति चाहते हैं। इसके बाद से नयी शुरुआत उनके 'अन्तर्गुहावासी' की बेचैनी, से आरंभ होती है और कभी भी समाप्त नहीं होती। 'अन्तर्गुहावासी' कविता उनकी चिन्ता और कवि-कर्म की कुंजी है। वह 'स्व-रति' को पहचान करके भी अनपहचाना कर देता है। इस कविता में उनका दाता स्वरूप भी उभरता है, व्यष्टि के अभिमान का उल्लेख भी इसी में है।

'नदी के द्वीप' शीर्षक कविता में कवि प्रतीकों के माध्यम से अपने को, अपनी अस्मिता को परिभाषित करता है -

'किन्तु हम हैं द्वीप।/ हम धारा नहीं हैं।/ स्थिर समर्पण है हमारा।/ हम सदा के द्वीप हैं स्रोतस्विनी के/किन्तु हम बहते नहीं हैं।/ क्योंकि बहना रेत होना है।/ हम बहेंगे तो रहेंगे ही नहीं।' महत्त्वपूर्ण रहना या होना है। धारा में बहकर, इतिहास प्रवाह में घुलकर, उसका अपना निजीपन नहीं रहेगा। उनकी कविता की अभिव्यक्तियाँ एक प्रकार की सुरक्षा-कवच हैं, धारा के लिए अवेध्य।

'सो रहा है झोंप', शरद, कतकी पूनो आदि निसर्ग दृश्य हैं। पर उन दृश्यों के पार का प्रत्यय भी द्रष्टव्य है, काव्यात्मक है - 'प्रस्फुटन के क्षणों का मोल/शेफाली/विजन की धूल पर चुप-चाप/ अपने मुग्ध प्राणों से अजाने/ आँक जाती है।'

शब्दों में नया अर्थ भरने की बात वे गद्य में ही नहीं, कविता में भी कहते हैं-

'नहीं कारण कि मेरा हृदय उथला या कि सूना है/ या कि मेरा प्यार मैला है।/ बल्कि केवल यही/ ये उपमान मैले हो गये हैं। देवता इन प्रतीकों के कर गये हैं कूच।/ कभी बासन अधिक घिसने से मुलम्मा छूट जाता है।'

इसके बाद की रचनाओं-'बावरा अहेरी', 'इन्द्रधनुष रौंदे हुए', 'अरी ओ करुणा प्रभामय', 'आँगन के पार द्वार', 'कितनी नावों में कितनी बार', 'सागर मुद्दा', 'मैं सन्नाटा बुनता हूँ' आदि में उनका पूर्ववर्ती प्रत्यय (कांसेप्ट), शब्द, रचना-प्रक्रिया, प्रकृति-चित्र, प्रेम-मृत्यु, समर्पण, आत्मदान, मौन रहस्य को ही सूक्ष्मतर ढंग से अभिव्यक्त किया गया है। सभी कविताओं में व्यक्तित्व की अद्वितीयता का सार तत्व अवश्य मिलेगा।

समर्पण' और 'आत्मदान' में बुनियादी अन्तर नहीं है। गणितीय शब्दावली में कहा जाय तो दोनों की आधाररेखा 'अहं' ही है। 'बावरा अहेरी' की एक कविता है

-

'दीप अकेला।' वे लिखते हैं -

यह मधु है : स्वयं काल की मौना का युग संचय

यह अंकुर : फोड धरा को रवि को तकता निर्भय

यह प्रकृत, स्वयंभू, ब्रह्म, अयुत : इसको भी शक्ति को दे दो

'आँगन के पार द्वार' संग्रह की कविता 'भीतर जागा दाता' में उसका आत्मदान भी अहं-ग्रस्त है। उसका दाता बोलता है - 'लो, यह सागर मैंने तुम्हें दिया', 'लो, यह हरी-भरी धरती- यह सवत्सा कामधेनु - मैंने तुम्हें दी', 'यह अनुभव अद्वितीय, जो केवल मैंने जिया, सब तुम्हें दिया'। दान की सूची में अन्य वस्तुएँ भी सम्मिलित हैं। इस दान में दाता का दंभ इतना मुखर हो गया है कि मौन दान और मौन भाषा को दरकिनार कर दिया गया है। उन्होंने लिखा है - 'मौन भी अभिव्यंजना है:/ जितना तुम्हारा सच है/ उतना ही कहो।' पूछा जा सकता है कि 'भीतर दाता जागा' में कितना सच और कितनी मौन अभिव्यंजना है!

कठिनाई यह है कि वह सेतु है, जन-जीवन की अजस्र प्रवाहिनी से असंपृक्त: वह मानव प्रतिनिधि है, भीड से पृथक: वह हवाई यात्री है, नर की अनज्ञिप आँखों में नारायण की व्यथा की कल्पना करनेवाला अभिजात। दिन-पर-दिन जनजीवन से उसकी दूरी बढ़ती जाती है। तब अनुभव की भट्ठी में तपे हुए कण कहाँ मिलेंगे? जहाँ भी मिलें, उसके पास बौद्धिक अनुभव की भट्ठी जरूर है। इसे वह कम से कम शब्दों में व्यक्त करना चाहता है, यदि संभव हो तो मौन में भी। वह 'शब्दों का ही अर्थगर्भ उपयोग नहीं, अर्थगर्भ मौन का भी उपयोग करता है। 'मुझे तीन दो शब्द' में वह मौन शब्द की भी माँग करता है। अज्ञेय की देखा-देखी शायद ही कोई महत्त्वपूर्ण कवि हो जिसने 'शब्द' की माँग न की हो, मौन की आकांक्षा न की हो। पर कविता में मौन की माँग जितनी बढ़ती गयी, उसका बड़बोलापन भी उतना ही बढ़ता गया।

'आँगन के पार द्वार' की अंतिम कविता 'असाध्यवीणा' में मौन भी है, समर्पण भी है, अद्वैत भी है, रचना-प्रक्रिया भी है, रहस्य भी है। यदि नहीं है तो संवेदना।

शब्द-प्रयोग में अद्भुत तराश, चमक, ध्वनि और चमत्कार है। एक दर्शन या प्रत्यय को लेकर शुरु होती कविता उसी में लीन हो जाती है। यह उनकी प्रतिनिधि कविता मानी जा सकती है - वस्तु और रूप की दृष्टि से भी। जिस ध्यान संप्रदाय (जेन बुद्धिज्म) को इस कविता का आधार बनाया गया है उसे अ-शब्द संप्रदाय भी कहा जाता है, अन्य सिद्धान्त शब्द-सिद्धान्त हैं। अन्य सिद्धान्त लेख हैं, यह अ-लेख है। अन्य सिद्धान्तों में

बुद्ध के उपदेश हैं तो इसमें बुद्ध का मन या हृदय । यही कवि की अन्तर्मुखता और अन्तर्मुखता के संघटन की जटिलता है ।

पद-बंधों को विशिष्ट ढंग से संघटित करके उन्हें गुण-युक्त बनाया गया है । नाद, लय, वैविध्य, विशेषण-वक्रता, विस्मयात्मक और विराट अर्थबोध-युक्त शब्दों का चुनाव, संबोधन, प्रगीतात्मकता, लघु-दीर्घ वाक्यों के छन्दत्व से संघटना का जो ग्राफ बनता है वह कविता के स्थापत्य को इस ढंग से प्रस्तुत करता है मानो एक ही प्रस्तर खंड को सावधानी से तराश कर कविता की मूर्ति गढ़ी गयी है ।

नाद-योजना से ही इस कविता को दीर्घायु मिली है । इसे दो क्षेत्रों से चुना गया है - प्रकृति के क्षेत्र से और कर्म के क्षेत्र से । जैसे, 'वर्षा बूँदों की पटपट', 'महुए का चुपचाप टपकना', 'उत्सव-ढोलक की थाप', 'कूँजों का केंकार', 'थाप भैंसों के भारी खुर की ।' दूसरे प्रकार का नाद जीवन-जगत के सम्बन्धों से लिया गया है । उनकी अपनी विसंगतियाँ जीवन के वैविध्य की भी सूचक हैं । जैसे - 'सोने की खनक', अन्न की सौंधी खुदबुद', 'नयी वधू की सहमी-सी पायल-ध्वनि', 'शिशु की किलकारी', 'जाल फँसी मछली की तडपन', 'चहक नभ में उडती चिडिया की' । इन सारी ध्वनियों में विराम-चिह्न की तरह अध्वनियाँ भी हैं - साँय-साँय, नीरव, सन्नाटा, विलमे क्षण का तन्द्रालस ठहराव, मौन । पूर्ण विराम मौन पर ही होता है ।

असाध्य-वीणा साहित्य-साधना की संकेतक है । प्रियंवद की तरह इसकी साधना में आत्म-शोध (आत्मान्वेषण) करना पडता है, अहं का विसर्जन करना पडता है । शब्द से अ-शब्द की ओर जाना पडता है । लोग इसकी झंकृति को अपने-अपने ढंग से लेते हैं, अर्थात् कविता में अर्थ की अनेक परतें होती हैं । अन्यत्र विसर्जन में द्वैत बना रहता है किन्तु यहाँ पर विसर्जन की पूर्णता है - अद्वैत है । कलाकृति के रूप में यह महत्वपूर्ण रचना है । आधुनिकतावादी रचना । इतिहास से कटी हुई ।

अज्ञेय के प्रकृति-प्रेम में एक विराटता, एकान्त और सन्नाटा है । उन्होंने उस प्रकृति को चुना है जिसे छायावादी कवियों ने मटमैला और प्रगतिवादी कवियों ने गँदला नहीं बनाया है । रामविलास शर्मा ने ठीक लिखा है - 'प्रकृति-प्रेम उनमें नैसर्गिक है, खेतों-खलिहानों से दूर साधारणतः उनका मन ऐसे प्राकृतिक दृश्यों में रमता है जो सामान्य हिन्दी पाठकों के लिए असाधारण होते हैं । शब्दों और उपमानों की तरह वह इस तरह के दृश्य भी काफी अनुसंधान के बाद प्राप्त करते हैं । वड्सर्वथ निर्जन प्रकृति का कवि नहीं है, वह प्रकृति के संसर्ग में निर्धन, पीडित, संघर्षरत मनुष्यों को अभी देखता है । पर अज्ञेय की प्रकृति को मनुष्य का अस्तित्व गंदा नहीं करता । उनके लिए पर्वतों में मनुष्य की बस्तियाँ नहीं हैं, बस प्रकृति है और हैं अज्ञेय ।' किन्तु वीरान प्रकृति, मानवीय बस्ती से अछूती प्रकृति का अपना भव्य सौन्दर्य होता है, जैसे - 'मेरे घोड़े की टाप/ चौखटा जडती जाती है । आगे के नदी-व्योम, घाटी-पर्वत के आस-पास : मैं एक चित्र में/ लिखा गया-सा आगे बढता जाता हूँ ।'

अज्ञेय ने शब्दों में नया अर्थ भरा है। सागर, मछली, पेड़, चिड़िया, दीप आदि पुराने प्रतीक हैं किन्तु कवि अज्ञेय ने उन्हें एकदम नया संदर्भ देकर नयी अर्थवता से भर दिया है। जगह-जगह उसके बिंबों की जिजीविषा देखते ही बनती है - 'उछली हुई मछली / जिसकी मरोड़ी हुई देह-वल्ली में / उसकी जिजीविषा की आतुरता मुखर है। / जैसे तडिल्लता में दो बादलों के बीच के खिंचाव सब/ कौंध जाते हैं। उसके पास ब्योरों की साज-सज्जा है, अलंकारण है, काव्य-कौशल और उक्तियों की भी कमी नहीं है। उसने स्वयं कहा है - 'यों मैं कवि हूँ, आधुनिक हूँ, नया हूँ/ काव्य-तत्व की खोज में कहाँ नहीं गया हूँ।' किन्तु उसकी उक्तियाँ सूक्तियों में बदलकर चामत्कारिक हो उठती हैं।

अपने को, अपने कथित सत्य को, बार-बार प्रक्षेपित करने का प्रयास उसे अपने अनुभव-संसार से काटकर एक बौद्धिक विश्व में बन्द कर देता है। पाठक उसकी संवेदना से कोई रिश्ता नहीं बना पाता क्योंकि वह काव्य-उक्तियों की गुत्थियाँ सुलझाने में लग जाता है। अपने जीवन-जगत से भिन्न किसी अज्ञेय दुनिया में पहुँचकर वह अजनबियत का बोध करता है। इसके उत्तर में अज्ञेय एक सूत्र प्रस्तुत कर देते हैं -

कवि ने गीत लिखे नये-नये बार-बार

पर उसी एक विषय को देता रहा विस्तार

जिसे कभी पूरा पकड पाया नहीं -

जो कभी किसी गीत में समाया नहीं

किसी एक गीत में वह अँट गया दिखता

तो कवि दूसरा गीत ही क्यों लिखता ?

अज्ञेय संस्कारी कवि हैं - भाषा के प्रति, उसमें भी शब्दों के प्रति अत्यधिक सचेत और सतर्क। चिंतन के क्षणों में उन्होंने शब्द पर विचार किया है, कविता में भी यह विषयवस्तु बनकर आया है। उनके काव्य-विकास में सही शब्द खोजने के साथ-साथ वे अपने को भी खोजते रहे हैं। शब्दों के अर्थगर्भ उपयोग की चरम परिणति अर्थगर्भ मौन में होती है। अर्थगर्भ मौन तो उनके जीवन में भी था ? पर सर्वत्र अर्थगर्भ मौन सध नहीं पाया है। जगह-जगह अर्थगर्भ मुखरता का भी सन्निवेश हुआ है। दो शब्दों के बीच की फाँकों या अन्तरालों पर भी उनकी दृष्टि गयी है। शब्द के मौन और शब्दों के बीच के रंध्र में छिपे अर्थों की ओर सबसे पहले उन्हीं की दृष्टि गयी। अज्ञेय के कला-प्रयोगों से सीखने की आवश्यकता है।

अज्ञेय ने प्रगतिवादियों का विरोध जिन मुद्दों पर किया है वे गलत नहीं है । उनसे अधिक मुखर विरोध तो मुक्तिबोध ने किया है । मानवीय मूल्यों के नाम पर वे जिस रहस्य को रेखांकित करते हैं वह दर्शन, अस्तित्ववाद के मुहावरों में जिन्दगी से कट जाता है और कविता सामान्य जीवन और हवाई उडान के बीच प्रतीकों में अटक जाती है । प्रतीक अक्सर रहस्य-लोक में भटका देते हैं ।

निष्कर्ष :

प्रयोगवादी कविओं में अज्ञेयजी का स्वर सबसे अधिक वैविध्यपूर्ण है । अज्ञेय के काव्य में दुःख एवम क्षण का महत्व, मोहभंग हवन आस्था का स्वर, यथार्थ के प्रति आग्रह, सहज प्रेम की अभिव्यक्ति, व्यक्तित्व की स्थापना और उसके परिष्कार के अतिरिक्त व्यंग्य का पुर होते हुए सामाजिक चेतना की अभिव्यंजना है ।

संक्षिप्त में कहा जा सकता है कि उनकी रचनाएँ उनके संवेदनशील कवि व्यक्तित्व के साथ ही उनके वैचारिक मानस की भी संवाहिका है । इन सबके कारण ही अज्ञेयजी को नयी कविता का प्रवर्तक माना जाता है, जो यथार्थ ही है ।

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુરાકલ્પન

Sunita B.Kanzariya

(M.A.,M.PHIL.,NET-SLET)

DEPARTMENT OF GUJRATI

SHRI R.R.LALAN COLLAGE BHUJ-KACHCHH

પુરાકલ્પન એ એક સંકુલ સંજ્ઞા છે. આપણે ત્યાં પ્રવિણ દરજ્જા સિવાય આ વિષય પર સ્વતંત્ર લખાણ પુસ્તક રૂપે ભાગ્યે જ જોવા મળશે જ્યારે પશ્ચિમમાં આપણા કરતા ભિન્ન સ્થિતિ રહી છે. ત્યાં કેસિરસ થી માંડીને કલોડ સ્ટ્રોસ સુધીનાઓ તેનો જુદા જુદા પરિપ્રયોગ વિચાર છે. ને એમ આવી સંકુલ સંજ્ઞાને અનેક ખૂણેથી જોવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આપણે અહીં પુરાકલ્પનની સંજ્ઞા અર્થવિવરણ ની સાથે સમજી પુરાકલ્પન વિશેના વિવિધ મતો સાથે લક્ષણો જોઈને તેનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેવા સ્વરૂપે વિનિયોગ થયો છે. તે તપાસીશું.

પુરાકલ્પન Myth નામે પણ પ્રચલિત છે. આ Myth સંજ્ઞા તપાસતા ખ્યાલ આવે છે. તેનો મૂળ સ્ત્રોત ગ્રીક શબ્દ મ્યુથોસ અને લેટિન (મિથસ) છે. ગ્રીક ભાષામાં એનો અર્થ વાણી કથા વાર્તા એવો થાય છે. આ શબ્દની મિથોલોજી જેવા અર્થ ઈશ્વર સાથે સંબંધિત લોકોના ઈશ્વર સાથે સંબંધિત કે જુદું બોલવાની વૃત્તિ જેવી અર્થઘણાઓ પ્રાપ્ત થાય. ઓક્સફોર્ડ ડિક્શનરીમાં અમાનુષ કે અધિમાનવની સંડોવણી વાળી કથા તો પ્રાકૃતિક ઘટનાઓને પ્રચલિત સ્વરૂપે મૂર્ત કરવાની કથા એવા અર્થો મળે છે. કોઈ વળી મિથના ઉદભવ સ્થાનમાં મિથની શક્યતા જોઈ એનો અર્થ એકાંત એવો કરે.

આમ, આવી અનેક અર્થઘટાઓ લઈને આવતા મિથ શબ્દ કાજે ગુજરાતીમાં કઈ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કરવાો એ વિશે એકવિધના જોવા મળતી નથી કેટલાક મિથ માટે પુરાકલ્પન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. પણ ડો. ભાયાણી જેવા વિદ્વાન એનો યોગ્ય રીતે પ્રયોગ કરે છે. પણ તેઓ મિથ માટે પુરા કથા આદિમકથા જેવી સંજ્ઞા યોજે છે. દુર્ગા ભાગવતે મિથ ની સંજ્ઞા ખેળવાના પ્રયત્નો ને પડતો મુકયા છે. તો વધુ સારૂ. લેખાશે એમ કહ્યું છે. આપણે અહીં ચર્ચાની સગવડતા ખાતર ગુજરાતી માં પ્રચલિત બનતા જતા પુરાકલ્પન શબ્દને જ ખપમાં લઈશું.

કલ્પન અને પ્રતીક ના ઉભય લક્ષણો ધરાવતુ ઘટકતત્વ એટલે પુરાકલ્પન અહીં દેવો, દાનવો, યક્ષો, કિન્નરોં, અપ્સરાઓ, ભુત, પ્રેત, નાગ જેવી અવાસ્તવિક વિસ્મયકારક વસ્તુ આવતી હોય છે. મૂળે આ પુરાકલ્પનાઓ માં આપણી જ માનવતાની જ પગલીયો અંકિત થયેલી છે. આપણા જ શ્વાસ અને નિ:શ્વાસની વાતો તેમાં ઘુંટાયેલી છે. આજ ના આધુનિક યંત્રો અને વિજ્ઞાનનો એટલો વિકાસ થયો છે. કે તેનસ સામે ટકી રહેવા માનવીએ તેની મુળ આદિમતા પ્રકૃતિ તરફ પાછા વળવું રહ્યું આમ આ મિથ એ આપણી મુળભુત પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલ તત્વ છે.

પુરાકલ્પન ની કેટલીક સ્વરૂપ લાક્ષણિકતાઓ નીચેના મુદ્દા ધ્વારા સમજી શકાય.

પુરાકલ્પન રૂપ કથાત્મક છે. કથા કે કથાગુરૂપે તે મળે છે.

પુરાકલ્પન સત્ય પણ હોય અને કાલ્પનિક પણ હોઈ શકે.

એમા માનવ કે અતિમાનવના અસ્તિત્વ ને સ્પર્શતા ઉંડા પ્રશ્નોને અભિવ્યક્તિ મળી હોય છે.

પુરાકલ્પન માં અર્ધદેવ અધિમાનવ કે માનવ સાથે સંકળાયેલા, ક્રીયાકાંડો, ધાર્મિક અંશો સમાજક ઐતિહાસીક સામુહીક ચેતન અચેતન એ સર્વ ને કોઈક રીતે ઝમ્યા કરે છે. માનવીનું ટુપણું અને દેવ અધિમાનવની શક્તિ પણ વિષય બને. એનો સંબંધ એકલ દોકલ વ્યક્તિ સાથે નહીં એમાં દમિત ઈચ્છાઓ, ભય, સંઘર્ષ વગેરે વસ્તુરૂપે આવે છે.

માનવ પ્રકૃતિ પ્રાણી વગેરેના ઉદભવ અને વિકાસની પગલીઓ પણ એમાં અંકિત થયેલી હાય છે. એમા ઈશ્વર મનુષ્ય કે રાક્ષસ એના અસહ અંશો સાથે પ્રકટે છે. પણ એમાંથી જે સંઘર્ષ અને વેદનાની છબી ઉપસે છે તે એકંદરે મનુષ્યની તે સાથેની દોરી નિસબતનું જ પ્રતિબીંબ પાડે છે.

એમાં પાત્રો ઘણુખરુ જાણે આપણા વતી થી જ પ્રશ્નો પૂછતા હોય છે. એના ઉતરો પણ આપતા હોય છે. એવા પ્રશ્નો નું રૂપ સામાન્ય કક્ષાનું હોતુ નથી આપણે જેનુ ટાળીએ છીએ અથવા તો જેના વિશે આપણી પાસે ઉતર નથી એવા એ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો હોય છે. જેમ કે મૃત્યુ વિશે આપણી ઈચ્છાઓ ને તેના સ્વાતંત્ર્ય વિશે કાળ સાથેના આપણા સંબંધ વિશે અથવા તા આપણા ગૂઢ ભાગ્યચક્ર કે નિયતી વિશે..

ભાષા અને પુરાકલ્પન એક જ સ્ત્રોતમાં થી ઉદભવેલા હોવાથી ભાષાવિદો અને ભાષાથી અપ્રચક તત્વરૂપે જુએ છે. ભાષિક સંરચનારૂપે જ તેના અર્થ ઘટાવે છે.

ચેઈઝ, ફ્રિડલર, વ્હીલરાઈટ કે નાર્થો ફ્રાય જેવા આધુનિકોને મતે પુરાકલ્પન એક સાહિત્યસ્વરૂપ અથવા તો તેનો એક ભાગ છે.

પુરાકલ્પન નું અસ્તિત્વ પ્રતિકની જેમ અલ્પ સંકેતો ધ્વારા સૌંદર્ય અનુભવ કરાવતું નથી તે અનેકવિધ કથાઓમાં સંકુલ રૂપે જોવા મળે છે.

પુરાકલ્પન એક એવું વૃક્ષ છે કે ઘણીવાર એની છાયામાં રૂપક, કલ્પન, પ્રતક રમતા જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુરાકલ્પન તપાસવા માટે આપણે સૌ પ્રથમ મધ્યકાલીન સાહિત્યની કૃતિ જોઈ ગુજરાતી નવલકથા નવલીકા નાટક અને કાવ્યમાં આ સંજ્ઞા કેવી રીતે ઉતરી આવે છે તેની માહિતી મેળવશું.

મધ્યકાળમાં પુરાકલ્પન નો સમર્થ પ્રયોગ પ્રેમાનંદ કરે છે. તેમની 'અભિમન્યુ આખ્યાન' 'સુદામાચરિત', મામેરૂ, નળાયાન વગેરે કૃતિઓ રામયણ મહાભારત, કે ભાગવત કે માર્કંડપુરાણ માંથી આવિસ્કૃત થવા પામી છે. ઔપરાંત નરસિંહ મહેતા, મીરા, ભાલણ, ઉધ્ધવ, માંડણ, દેહલ, રત્નો, નરભેરામ ગિરધર, જેવા સર્જકોની કૃતિઓમાં મિથ ના પ્રયોગો થયેલા જોવા મળે છે.

હવે આપણે અર્વાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મિથ ના પ્રયોગો જોવા નીચે પ્રમાણે ક્રમબદ્ધ સાહિત્યના સ્વરૂપો ને તપાસીએ.

ગોર્વધનરામ ત્રિપાઠીના 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથા પુરાકલ્પન નો ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. કથામાં કુમુદ અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' તો નિમીત છે. કૃતિના એ બે પ્રમુખ ધારકો છે. એ ખરૂં પણ એમના સુખદુખ દ્વારા સર્જક ને અભિપ્રેત છે. સમસ્ત સમાજના સુખ દુખ એ બે પાત્રો દુખો અંગતની ભુમિકાઓથી નહિં એટલા સમાજ કે સંસ્કૃતિની ભુમિકાઓ થસ જનમ્યા છે. રાજ્ય પરિવર્તન ઇચ્છતા કે મદનિકા ની જેમ એટલે કૃતિ અંત એ પાત્રોની ભૌતિક મુદા લગભગ ભુંસાઈ ને પુરાકલ્પન રૂપ ધારણ કરે છે. એમના દ્વારા જ આપણે અર્જુનના વાયુરથ અને દાવાનળનો કુરૂક્ષેત્રના ચિરંજીવીઓ અને ભારતવર્ષના ભવિષ્યનો કે કલ્યાણગ્રામ નો મહિમા સમજીએ છીએ. અર્વાચિન યુગની ભાવનાઓના અને કુસુમના પાત્રોના નુતન સમાજના સંદર્ભમાં સ્ત્રીશક્તિનો પર્યાય બન્યા છે. પાંચાલીના રૂપકમાં તેમણે રામયણ અને મહાભારત ની પાત્રસૃષ્ટિ સેલભેળ કરી એમાંથી અર્વાચિન યુગને અનુરૂપ કે ગહન દર્શન પકટાવ્યું છે. એમાં અર્વાચિન સર્ગશક્તિ સાથે પુરાકલ્પન ના અભિનવ વિનિયોગનો પરિચય મળી રહે છે. પંચમહાયજ્ઞ ચારવણો મલ્લમહાભવનુ રૂપક કે સુંદરગિરી નો ત્યાનો સાધુલોક જંગલ અંધારી રાતને રાત્રિવર્ણન કે મનોલોક પ્રતીતિમાંસા કે લક્ષ્ય ચર્ચા આ સર્વ પુરાકલ્પનીય વાતાવરણ સજકની કલમે અવતરીને આવે છે.

ઉપરાંત 'માઘવ ક્યાંય નથી નવલકથામાં હરિન્દે દેવે પુરાકલ્પન લાવે છે. નારદ જ્યાં જ્યાં જાય છે. ત્યાંથી કૃષ્ણ થોડી ક્ષણો પહેલા જ ચાલ્યા ગયા હોય છે. ઈલા આરબ મહેતાની રાધા, અહલ્યા, જયંત ગાડીતની કર્ણ, અને શિખંડી, મકરંદ દેવેની માટીનો મહેકતો સાદ રજનીકુમાર પંડયાની કૃતિ વગેરે નવલકથાઓમાં પુરાકલ્પન આવે છે.

નવલિકામાં સુરેશ જોષી ની પુરાકલ્પનામાં સરસ રીતે ઉપસી આવે છે. ગૃહપ્રવેશ કુરૂક્ષેત્ર જનમોત્સવ કાલીય મર્દન નળદમયંતી જેવી વિવિધ કૃતિઓમાં પુરાકલ્પનના સંદર્ભો આપે છે.

કુરૂક્ષેત્ર વાર્તા આંતરસંઘર્ષમાંથી નારીલિપ્સામાંથી ઉદભવી છે. આ શીર્ષક સીધી રીતે જ મહાભારત ના કુરૂક્ષેત્ર સંદર્ભ સાથે આપણો સીધો તાર જોડી દે છે. અન્ય વાર્તાઓમાં પણ આવા સંદર્ભો જોડાઈ જાય છે. નળદમયંતી વાર્તા પણ સુંદર રજૂઆત પામી છે.

આ ઉપરાંત માય ડીયર જયુ ની મને ટાણા લઈ જાઓ ડારવીન નો પીતરાઈ જેવી વાર્તાઓ માં પણ આ પુરાકલ્પન જોવા મળે છે. હાલ કાર્યરત નવી કલમો પણ આ હાલ કાર્યરત ની દિશામાં સર્જન કરે છે. પરંતુ બધા નામો અહિં લખી શકાય એમ નથી.

ગુજરાતી નાટ્યપરંપરા આરંભે રાઈનો પર્વત માં રમણભાઈએ કમળપુજાના પ્રસંગમાં પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ કર્યો છે. વસંત સેનાના પાત્રોના આધુનિક સંદર્ભો પ્રયોજાયા છે. આરંભે નર્મદાના સીતાહરણ માં પણ રાવણ દ્વારા સીતાનું અપહરણ થયેલું તેમાં આ તત્વ છે. નાટકમાં પાંડુ, કૃષ્ણ, સહદેવ જેવા પાત્રો પણ આ જ રીતે પુરાકલ્પન સંદર્ભે આવિષ્કૃત થયા છે. નર્મદના બીજા નાટકોમાં રમાજાનકીદર્શન સંદર્ભે કૃષ્ણકુમારી પણ અહીં યાદ આવે.

આધુનિક નાટ્યકાર મધુરાય તેના અશ્વત્થામા, કલ્કિ, એકાંકીમાં વિશિષ્ટ ભાવસંદર્ભ સાથે કામ પાડે છે. એવી જ રીતે વીરુ પુરોહીત તેના પ્રથમ પૌરાણીક નાટક પુરુ અને પૌષ્ટીમાં પુરુ રામિષ્ઠા અને દેવયાની ના સંબોધનો કુશલ રીતે રજુ કરી શક્યા છે. તેમાં પૌષ્ટી ઉપજાવી કાઢેલું પાત્ર છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોઈએ તો નાટ્યસ્વરૂપમાં બહુ ઓછા પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ કરે છે.

ગુજરાતી કવિતામાં બહુ મોટા પાયા પર આ સંદર્ભ ખેડાણ થયેલું છે. છેક મધ્યકાલ થી કવિતામાં પુરાકલ્પન ભરપુર રીતે પ્રયોજાયું છે. પ્રેમાનંદ શામળ, જેવા કવિઓએ પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ કર્યો છે. કાંત ના અતિશાન, વસંતવિજય, દેવયાની, જેવા ખંડકાવ્યોમાં પૌરાણીક સંદર્ભો આધુનિક સંદર્ભો સાથે આવે છે.

સિતાંશુ 'જટાયું' માં, લકકડબજાર, હનુમાની એકાંકીત, પ્રહલાદની પ્રાર્થના, અને જટાયું એ ચાર કૃતિઓ માં પુરાકલ્પનીય અભિગમ નોંધપાત્ર છે. આપણા સુરેશ દલાલ...

"રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સુર મહી
વહેતું ના મેલો ધનશ્યામ
સાંજ ને સવાર નિત નિંદા કરે છે
ઘેલુ ઘેલુ રે ગોંડલીયું ગામ"

આધુનિક મિજાજમાં કૃષ્ણ દવે લખે છે -

"વાંસલડી ડોટકોમ, મોરપિંછ ડોટકોમ
ડોટકોમ વૃંદાવન આખું
કાનજીની વેબસાઈટ એટલી વિશાળ છે કે
કોના કોના નામ એમાં રાખું"

તો મનોજભાઈ ખંડેરીયા લખે છે કે :

"તળેટી જતા એવું લાગ્યા કરે છે.
હજી ક્યાંક કરતાલ વાગ્યા કરે છે.

પ્રિયકાંત મણિયાર લખે છે :

" આ નભ ઝુક્યું તે કાનજી
ને પોપણી તે રાધા રે....

હરિન્દ દવે લખે :

"લહર વમળને કહે, વમળ એ વાત સ્મરે સ્પંદનમાં
માઘવ ક્યાય નથી મધુવનમાં "

પીયુસ ચાવડા ની એક ગઝલ મિથ ગઝલ રૂપે આવે છે. થોડા શેર જોઈએ...

" વાંસ સાથે પ્રીત બાંધી એક શબ સળગે હજી

રાત દિન બંસી બજાવી એક શબ સળગે હજી "

" રામનો વનવાસ એના શ્વાસમાં થીજી ગયો

ભીતર ઝખ્મો મઢાવી એક શબ સળગે હજી "

આ ગજલના બે શેરોમાં રાધા કૃષ્ણ અને દશરથના પૌરાણીક પાત્રો ને મિથ સ્વરૂપે આલેખી પોતાની ગઝલમાં પીયુષ ચાવડા પુરાકલ્પન નો વિનિયોગ કરે છે.

આધુનિક યુગમાં ચિનુ મોદી એ બાહુક માં આ સંદર્ભે વાત કરે છે. આમ ગુજરાતી કવિતામાં મધ્યકાળથી છેક આજ સુધી પુરાકલ્પન કોઈને કોઈ રીતે વિનિયોગ પામ્યું છે.

આમ પુરાકલ્પનની સંજ્ઞા અર્થવિવરણ તેના વિશે વિદ્વાનો આપેલ મતો, તેના લક્ષણો, સમજી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા, નાટક, નવલિકા, કાવ્ય વગેરે સ્વરૂપમાં થયેલો તેના વિનિયોગ સમજતા આ સંજ્ઞા વિશે આપણે આપણી સમજ પરિપકવ કરી શકીએ છીએ.

સાબરકાંઠાના મેળામાં ગવાતા લોકગીતોની યાદી

-પટેલ કૃષ્ણલક્ષ્મી રમણભાઈ

એમ.એ., જી-સ્ટેટ., એમ.ફીલ(ચાલુ...)

+++++

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આવેલ ખેડબ્રહ્મા, ભીલોડા, વિજયનગર, મોડાસા, માલપુર, મેઘરજ, બાયડ અને ઘનસુરા તાલુકામાં ગવાતા ગીતો:

“શિવજી પમર વારીલું રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
આમાઝળની સોરી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
રેયાં પેપાળ ખેડમાં રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
જળખાતાં ન જળ ઓમતાં રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
એખલી એતણ લાકડી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
કેરાંનો સારણો પેરતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
ટૂંગો ફેટીયું રળતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
સાથી કોસુઓ પેરતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
ગળે વાળીયું પેરતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
નાકે નથરી પેરતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
ગાલે મોંખ મોડતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
પેગમાં મોઝરી પેરતી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨
એનાઝળની સોરી રે શિવજી પમર વારીલું	...૨

અહીં પીપળાની વિશાળતાની વાત કરવામાં આવી છે. અહીંના ડુંગરી આદિવાસીઓમાં વડલો, પીપળો એ દેવ સમાન છે. ત્યાં દેવ-દેવીઓનો વાસ હોય છે. એવું વિચારે છે. અહીં શિવજીની વાત પણ કરવામાં આવી છે.

અહીંના આદિવાસી બાળકો શિવ અને પાર્વતીને પ્રેમના આદર્શ પાત્રો તરીકે કલ્પી લે છે. શિવજી અને પાર્વતી વિષયક આ ઉપરાંત પણ ગાવામાં આવે છે જેમકે.....

“શિવજીને પારવતી, અરિયાળા નગરમાં	...૨
હાહરીયા આવા ઓણે અરિયાળા નગરમાં	...૨
હૂહરા હાતે ન સાલુ અરિયાળા નગરમાં	...૨
હાહૂ આપી ઓણે અરિયાળા નગરમાં	...૨
દેયોરજી હાતે ને સાલુ અરિયાળા નગરમાં	...૨
જેઠજી આયા ઓણે અરિયાળા નગરમાં	...૨
હવઝી આયા ઓણે અરિયાળા નગરમાં	...૨
પેરણા હાથે સાલુ અરિયાળા નગરમાં	...૨
સવઝીન પારબતી અરિયાળા નગરમાં	...૨

અહીંના આદિવાસીઓ આ ગીતમાં શિવ અને પાર્વતીના લગ્ન થઈ ગયા હોય છે. પછી પાર્વતીને તેડવ માથે સસરાજી, સાસુજી, દિયર બધાં આવે છે. પરંતુ આ બધાની સાથે ચાલવા તૈયાર નથી. આખરે શિવ સાથે ચાલવા તૈયાર થાય છે. એટલે કે આદિવાસીઓ કુંટુંબના અન્ય સભ્યો કરતાં પત્નિ-પતિને શ્રેષ્ઠ જ ગણે છે. જે આદિવાસી કુંટુંબોમાંય પતિ-પત્ની બંને સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. પાર્વતીના હરિયાળા નગરનું બીજું એક ગીત પણ ગાવામાં આવે છે જેમકે.....

“કેદિયાં નો જલમ રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
હોનાના પારણિયે રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
ઉગતા રે ઉગમણનાં રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
એસે ઘરની દોર રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
મોરલી ઘલો કાલે રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
થેયાં ન થેગલિયાં રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
હંગાઘન મેળો રે ગવરોલ અરિયાળા નગરમાં	...૨
હોનાની હરિયો રે, અરિયાળા નગરમાં	...૨
તાંબાની તાવણી નવરાવો અરિયાળા નગરમાં	...૨
હોના કેરાં પારણા રે, અરિયાળા નગરમાં	...૨
હેરિયે રમતાં ઓયાં રે, અરિયાળા નગરમાં	...૨
મોટ મોટેરાં ઓયાં રે, અરિયાળા નગરમાં	...૨
પેર ઝોવનિયે ઓયાંરે, અરિયાળા નગરમાં	...૨

ખેડબ્રહ્મામાં આજે પણ યુવક-યુવતીઓ પૂનમના દિવસે ખેડબ્રહ્મા આવીને મળે છે. વળી શિવ પાર્વતીના નામની જગ્યાએ વાસ્તવિક યુવક-યુવતીઓ ના નામ જોડીને ગીત ગાતા હોય છે. ત્યારે ગીતમાં ભારે આસ્વાદકતા અને લયાત્મકતા આવતી જોવા મળે છે. વળી ખેડબ્રહ્મા બજારમાં આવીને ચાર-પાંચ યુવક-યુવતી જ્યાં ટોળા રૂપે મળે છે. ત્યાં નૃત્ય સાથે ગીત ગાવા માંડે છે. વળી ખેડબ્રહ્મા આવવા જવા માટે જે વાહનમાં બેસે છે. ત્યારે તે વાહનમાં પણ બધાની વચ્ચે ગીત ગાય છે. આમ જ્યાં જેવાં મોકળાશ મળે ત્યાં ગીતો ગાવા લાગે છે, જેમકે

“જમના કેદિયાં ના ઝલમ રે માઘ	...૨
જમના ઉગતારે ઉગમણનાં રે માઘ	...૨
જમના રૂએનાં હૈ પૂમરાં રે માઘ	...૨
જમના હોનાનાં હે પારણાં રે માઘ	...૨
જમના ઘરની હે દોરો રે માઘ	...૨
જમના મોટ મોટરાં રે માઘ	...૨
જમના હેરિયાં રમતાં ઓયાં રે	...૨
જમના કેદિયાંના પરણેતર રે	...૨
જમના તોબાની તાવણિયા રે	...૨
જમના ઝીલવારી નવરાવી રે	...૨
જમના સોના વાળાં પારણાં રે	...૨
જમના હિલા કાલો રે	...૨
જમના મોરલી હિરો કાલે રે	...૨
જમના દેનરાત મોટા ઓયાં રે	...૨
જમના ડુંગલિયા મોડે રે	...૨
જમના હેરિયાં માં રમે રે	...૨
જમના મોટ મોટો ઓયાં રે	...૨
જમના પેર ઝોવણિયાં મોંચ રે	...૨
જમના બાબુ ઝમાઘ આયા રે	...૨

આ વિસ્તારના આદિવાસીઓ શિવ-પાર્વતીના જન્મ સાથે એમના બાળકોના જન્મને સરખાવે છે. જમનાનો જન્મ સુદ આઠમના દિવસે થયો અને જમના સોનાને પારણે અને હિરની દોરીએ હિંચકા લઈને મોટા થયા છે. આમ, આદિવાસી લોકો ઉપરોક્ત ગીતો ગોરના મેળાના

દિવસે ગોરમાને ઉદ્દેશીને ગાવામાં આવે છે. આ ગીતો અન્ય આદિવાસી સમુદાયોમાં પણ ગવાય છે. પરંતુ પ્રદેશને અનુરૂપ નામ બદલાય છે. ક્યાંક ક્યાંક લહેકા પણ બદલાય છે. છતાં અહીંની પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાને લઈને આવા ગીતો ગાવામાં આવે છે. જેને આપણે ગોરના ગીતો તરીકે ઓળખીએ છીએ.

પ્રણય ગીતો(ગોઠિયા ગોઠણના ગીતો)

ખેડબ્રહ્મા, ભીલોડા, મેઘરજ તથા માલપુર વિસ્તારના આદિવાસી યુવક-યુવતીઓ જ્યારથી સગીરાવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારથી એમના હૃદયમાં પ્રણયકુર કૂટે છે. આદિવાસીઓ સગીરાવસ્થામાં જ પ્રણયના ચાળા કરતાં થઈ જાય છે. અહીંના આદિવાસી યુવક-યુવતીઓને લગ્ન પહેલાં પ્રણય કરવાની છૂટ હોય છે. અને આવા યુગલોને જો વડીલો જોઈ જાય તો તેના માટે એક શબ્દ વાપરે છે “બોદૂ હૈ ખાખરીયું કરે હૈ”(નાદાન છે શીખે છે) યુવક-યુવતીઓ વારે-તહેવારે ફરવા આવે છે. મેળાઓમાં આવે છે. ત્યારે અન્ય યુવક સાથે આંખ મીંચોલી થઈ જતાં પ્રણયમાં સરી પડે છે. વળી કુટુંબની સ્વચ્છંદતા હોવાના કારણે તેઓને કોઈનો ડર હોતો નથી એટલે પ્રણય કરી બેસે છે અને આ પ્રણયગીતના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. એમને પ્રણય કરવાનું મુખ્ય સાધન ગીત છે. ગીતમાં મનામણાં રીસામણાં કે વિવિધ ક્રિયાઓ એમના વાતાવરણની સાથે જોડાઈને ગીતોમાં આકારીત થાય છે, જેમકે.....

યુવક-યુવતી નજીકના બજારમાં ચીજવસ્તુઓ છાને-છપને ખરીદવા જવાના હોય છે અને કોઈક કારણસર યુવક ન આવી શકે તો નીચેનું ગીત ગાય છે.

- “ખેડબ્રહ્મા જાવું અતુંલા ગોઠાનં કાંટો પાગીઓલા ...૧
- ખેડબ્રહ્મા હી ફૂલરી (ચૂની) લેવી તીલા ગોઠાનં કાંટો પાગીઓલા ...૧
- ખેડબ્રહ્મા હી નેંથરી (નથણી) લેવી તીલા ગોઠાનં કાંટો પાગીઓલા ...૧
- ખેડબ્રહ્મા હી કંરિયાળ(ઘડિયાળ) લેવી તીલા ગોઠાનં કાંટો પાગીઓલા ...૧
- ખેડબ્રહ્મા હી રાસમા(ચશ્મા) લેવા તાલા ગોઠાનં કાંટો પાગીઓલા ...૧
- ખેડબ્રહ્મા જાવું અતુંલા ગોઠાનં કાંટો પાગીઓલા ...૧

અને જો પોતાનો પ્રેમી નક્કી કરેલા સમય પ્રમાણે પહોંચી જાય તો પણ તેને સંબંધિત ગીત ગાય છે, જેમકે....

- “અંબાજી લગતુંલા(નજીક) આવે બાબુ ડીએ(ફોટે) પરિવેલા ...૨
- અરાદ(હડાદ) લગતુંલા(નજીક) આવે આબુ ડીએ(ફોટે) પરિયોલા ...૨
- મેઘરજ લગતુંલા(નજીક) આવે આબુ ડીએ(ફોટે) પરિયોલા ...૨

માલપુર, બાયડ, ભિલોડા જેવા નજીકના સ્થળોએ જવાનું પસંદ કરે છે અને જે સ્થળે જવાનું હોય એ સ્થળને સંબોધીને ગીત ગાતા હોય છે. જ્યારે યૂવતીને આવવામાં મોડું થઈ જાય તો નીચેનું ગીત ગાય છે.

“કેરોનો કદરોળો(કંદોરો) લેવા રેઘ વિરમા(નામ) હવારની બસતો	
જાતી રેઘ વિરમા	...૨
કાગરીનં કોસળી લેવા રઘ વિરમા(નામ) હવારની બસતો	
જાતી રેઘ વિરમા	...૨
ગળાવાળો રૂપિયો(ઘરેણું) લેવાં રઘ વિરમા(નામ) હવારની બસતો	
જાતી રેઘ વિરમા	...૨
આથાનાં બલોચા લેવા ર હઘ વિરમા(નામ) હવારની બસતો	
જાતી રેઘ વિરમા	...૨

જો કે થોડા વર્ષો પહેલાં આ વિસ્તારમાં દિવસમાં એકદા બે બસ આવતી હતી. એ વખતે આ પ્રસંગને સંબોધીને ગવાયેલું ગીત આજે પણ મુસાફરી માટે અનેક વાહનો મળતા હોવા છતાં ગીત અકબંધ રીતે ગવાય છે. શામળાજી જેવા બજારમાં યુવક-યુવતી થોડા મોડા વહેલા આવી જાય છે. પરંતુ આવ્યા પછી ગોઠણની ઘરૂષા ગોઠિયો પૂરી ન કરી શકે તો નીચેનું ગીત ગાય છે.

“શામળાજીના મેળે રમઝણીયું રે પિઝણિયું વાગે	...૨
હાલને છોરા હાલને રમજણીયું રે પિઝણિયું વાગે.	
ડોશી ડોહા હાલને રમઝણિયું રે પિઝણિયું વાગે	...૨
શામળાજીના મેળે રમઝણીયું રે પિઝણિયું વાગે	...૨

શામળાજીના આદિવાસી યુવક-યુવતીઓમાં ઘણીવાર એવું બને છે કે પ્રેમી સ્વાર્થી નીકળે છે. યુવતીનો ઉપયોગ કરીને એને પડતી મૂકે છે જ્યારે વજાદાર યુવતી સહન કરી શકતી નથી અને યુવતીનો વેદના એનો આ યુવતીની વેદના એના ગીતમાં વ્યક્ત થાય છે જેમકે....

“પોળવીનં(ભોળવીને) વસનાંમાં હુકા લીધી બાબુ(નામ)	
રોઘ રોઘને માર ડોળા દુઃખે	
નોનકાહી માયા લાગી લા બાબુ(નામ)	
રોઘ રોઘને માર ડોળા દુઃખે	
થોરો ઝીવરો માર મનમાં લા બાબુ(નામ)	
રોઘ રોઘને માર ડોળા દુઃખે	
ફૂલરી લઘ આલુ ઘમ હુકા કે તો બાબુ(નામ)	
રોઘ રોઘને માર ડોળા દુઃખે	
હારલું લઘ આલુ ઘમ હુકા કેંતો બાબુ(નામ)	
રોઘ રોઘને માર ડોળા દુઃખે	

હરીશ નાગ્રેયાની પ્રણયનું સૂક્ષ્મ સંવેદન પ્રગટાવતી તાજગીસભર વાર્તા ‘ચુટકી’

—ભરત એમ. મકવાણા

હરીશ નાગ્રેયા અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનું એક નોંધપાત્ર નામ છે. તેમની વાર્તાઓ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાને એક નવું પરિમાણ આપી રહી છે. આ સર્જકના વાર્તાક્ષેત્રે નવા આયામો સિદ્ધ કરતા ચાર વાર્તાસંગ્રહો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તું બોલને !’ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘અને... છતાં... પણ..’ એમનો બીજો વાર્તાસંગ્રહ છે જેને ધૂમકેતુ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ. એ પછી ‘હેલો સૂર્યા !’ પ્રગટ થયેલ તેને નંદશંકર ચંદ્રક મળેલ. છેલ્લે ‘એક ક્ષણનો ઉન્માદ’ વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થયેલ છે. તેમની વાર્તાઓ ઈયતા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ જરાય ઉણી ઊતરતી નથી. તેમની વાર્તાઓ વૈવિધ્યસભર છે. તેમની વાર્તાઓના ભાવવિશ્વના આગવા રંગો છે. વિષયવૈવિધ્ય પણ અપાર છે. તેમની ઘણી વાર્તાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને સ્ત્રી-નારી છે. એ ઉપરાંત કેટલીક વાર્તાઓને પ્રણયના રંગમાં રંગાયેલી જોઈ શકાય છે.

‘ચુટકી’ ‘અને... છતાં... પણ..’ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવાયેલ વિશિષ્ટ વાર્તા છે. હરીશ નાગ્રેયાની ‘ચુટકી’ વાર્તામાં સાદગીસભર રચનારીતિ મહત્ત્વવનું ઘટકઅંગ બની રહે છે. વાર્તામાં પ્રણયનું સૂક્ષ્મ સંવેદન પ્રગટાવવામાં તાજગીસભર ભાષા ઉપકારક નીવડી છે. સાદગપૂર્ણ રીતે પણ વાર્તાકારે વાર્તાને અનુકૂળ એવી ભાષા પ્રયોજી છે. સર્જકનું ભાષાકૌશલ્ય અહીં જોઈ શકાય છે. વાર્તામાં ક્રિયાતંત્રની ચુસ્તતા જાળવીને વાર્તાનો અર્થબોધ કરાવી આપવાનો સર્જકકસબ અહીં ઉઘાડ પામ્યો છે.

‘ચુટકી’ હળવાશથી પ્રથમ પુરુષ કથનકેન્દ્રથી કહેવાયેલી મજાની વાર્તા છે. આ વાર્તા નોખી અભિવ્યક્તિતને કારણે ચોટદાર બની છે. સ્નિગ્ધા ઉર્ફ ચુટકીએ અનિચ્છાએ બી.એ. પછી પપ્પાના કહેવાથી પોતાની લોન્ડ્રી સંભાળી, પરંતુ સામે રહેતો બાઘુરામ જેના વિશે કશું ન જાણતી ચુટકીને તે માત્ર લોન્ડ્રી પર કપડા આપવા માટે આવે છે, એ જ વાતે જકડી રાખી ચુટકીને, નહિ તો બીજું એવું શું હતું ? ખાદીના કપડામાં સજ્જ, એ બાઘુરામ તો ચુટકીને નજર ઉપાડીને જોતો પણ નથી. પણ ચુટકીને આકર્ષણ છે. બસ એની જ રાહ જોયા કરે, સાડા આઠ થાય એટલે બહાર નીકળે અને દર શનિવારે કપડા આપવા આવે. એક વખત સ્ત્રી અને બાળકીના કપડા બાઘુરામના કપડા સાથે ધોલાઈમાં આવ્યા ત્યારે તો ચુટકી બળી ગયેલી. પછળથી કૂચી લેવા આવેલી સ્ત્રી પાસેથી એ બાઘુરામનું નામ-વી.ટી.એસ. ખબર પડેલી જે એ સ્ત્રીનો ભાઈ હતો. વાર્તામાં વાત માત્ર આટલી જ છે.

લોન્ડ્રીની દુકાન ચલાવતી એક યુવાન-તરુણ સ્ત્રીની બાહ્ય અને આંતરિક ચેતનાને સતત આરોહઅવરોહમાં પલટતી આ વાર્તા છે. વાર્તાના પ્રારંભે કથાનાયિકા લોન્ડ્રીની દુકાન પર કેવા સંજોગોને કારણે બેઠી તેનું વર્ણન છે. અહીં સર્જકે નાયિકાની વયનો ઉલ્લેખ કરીને કથાબીજની માંડણી કરી છે. એ વયના તેના મનોરથો પણ પ્રગટાવ્યા છે. કથાનાયિકાને ઓફિસની સેક્રેટરી બનવું હતું પરંતું તેના પિતાએ લાલાકાકાની સલાહ મુજબ- એ સલાહ પર પત્ની જોડે ચર્ચા કરીને(બલે પત્નીએ વાતમાં કશું માથુ ન માર્યું) નાયિકાને લોન્ડ્રીની દુકાન પર બેસવા ફરજ પાડે છે. નાયિકાના મનોરથોની હાલત લેખકે પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ કરી છે : ‘ભીત પર લટકતા કૉલેન્ડરના ડટ્ટા પરની તરીખોએ સામો ફફડાટ કર્યો. મેં ગઈકાલની પતાકડી ફાડી, ડૂચો કરી ટોપલીમાં નાખી દીધી.’(‘ચુટકી’માંથી)

શરૂઆતના દિવસોમાં ન ગમતું કામ એકાએક નાયિકાને ગમી ગયું તેનું કારણ વી.ટી.એસ. હતો. લેખકે વી.ટી.એસ.નાં વર્ણન દ્વારા જ તેની ઓળખ ઊભી કરી દીધી છે-

‘ઊંચો, સૂકો યુવાન, સહેજ બ્રાઉન રંગના તેલ વગરના લાંબા, કપાળ પર ઢળી આવતા વાળ, ટેરવા રમાડવા ગમે એવી તાજી કાપેલી ટર્ફની કુમાશભરી લીલાશપડતી દાઢી, રિમલેસ ચશ્મા, ખભે બગલથેલો, પગમાં કોલ્હાપુરી ચંપલ, પણ ચિત્ર અધૂરું જ રહે, જો એના હાથમાં પુસ્તક ના હોય તો. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ વાંચતો જ હોય. ચાલતાં ચાલતાંય વાંચે.’ (‘ચુટકી’)

આવા વી.ટી.એસ.ના મોહમાં-પ્રેમમાં આ વાર્તાનાયિકા છે. અને એટલે જ એ (વી.ટી.એસ.) વાર્તાનાયિકાના સ્વપ્નમાં આવે વાંચતો વાંચતો જ સ્તો !’ વાર્તાનાયિકા તેની દરેક ક્રિયાઓ પર નજર રાખે છે, સામાન્ય ધોવા માટે આવેલા તેના કપડા સ્પેશ્યલના ઢગમાં મૂકી લે છે. કાળજી પૂર્વક કપડા કેવા ધોવાયા, સફેદ છે કે નહીં, કાંજી નાખી કે નહીં, ઈસ્ટ્રી કરી છે કે નહીં એની તપાસ કરવાનું પણ વાર્તાનાયિકા ભૂલતી નથી. પણ વાર્તાનાયિકા અને એનામાં રહેલી ચુટકી વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલ્યા કરે છે. વાર્તાનું ચાલકબળ એ જ બને છે. વાર્તાકારે તરુણવયના પ્રણયનું આકર્ષણ અને પુખ્તવયની સમજણ વચ્ચે ચાલતા સંઘર્ષના નિરૂપણમાં આગવી શક્તિત પ્રગટાવી છે. ચુટકીમાં કાચી વયનું આરોપણ છે તો ખુદ કથાનાયિકા પુખ્તવયનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. બંને વચ્ચે ચાલતો સંઘર્ષ વાર્તાને આસ્વાદ્ય બનાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. અહીં વાર્તાકારે દાખવેલો કલાકસબ ખરેખર ધ્યાનપાત્ર છે.

વાર્તાનાયિકાનો વી.ટી.એસ. પ્રત્યેનો લગાવ એકતરફી છે. વી.ટી.એસ.ને વાર્તાનાયિકાના લગાવની કશી ગંધ સુદ્ધા નથી એ તો એની અલગારી મુદ્રામાં આવે છે અને પરત જતો રહે છે. એને તો વાર્તાનાયિકા પ્રત્યે સહેજ પણ આકર્ષણ નથી. એનું મન સહેજ

પણ વિચલિત નથી, અલગારી છે. જ્યારે વાર્તાકાર તો માત્ર વાર્તાનાયિકાના મનમાં ચાલતા સંચલનો પ્રગટાવવા માંગે છે. નાયિકાના મનમાં જાગેલા સંવેદન દ્વારા તેના આંતરબાહ્ય વર્તન બદલાય છે. વાર્તાનાયિકાના વી.ટી.એસ. તરફના લગાવનો વિરોધ તેનું જ આંતર-ચુટકી કરે છે. આંતરદ્વન્દ્વથી વાત ખુલતી રહી છે. વાર્તાનાયિકાના મનના બે વિભાગ છે. એક ચુટકીનો અને બીજો તેની પોતાની યુવાનીનો. કત્યારેક આ બંને ચહેરાઓ એકબીજામાં ભળી જતા પણ જણાય છે. વાર્તાના અંત તરફ જતા જતા ચુટકી અને વાર્તાનાયિકાની તરેહ એકબીજામાં ભળી જાય છે અને એટલે જ ચુટકીને વી.ટી.એસ.ના કપડા જાતે ધોવાનું મન થાય છે. વાર્તાનાયિકાના મનમાં ચાલતો સંઘર્ષ શમી જઈને વી.ટી.એસ. પ્રત્યેના અનુરાગ-પ્રેમમાં સમસ્ત નાયિકાનું એકાકાર થવું, વાર્તાને નવું પરિણામ બક્ષે છે.

વાર્તા કળાત્મક બની છે એમાં કોઈ શંકા જ નથી. વાર્તાનાયિકાના મનમાં ઊઠતા તરંગોમાંથી એની ઓળખ-તેના આંતરની અભિપ્સા પ્રગટ થઈ જાય છે. જેમાં નાયિકાની-સ્ત્રીની વી.ટી.એસ. પ્રત્યેની-પુરુષ પ્રત્યેની ભાવના પ્રગટ થાય છે. એટલું જ નહીં એની આંતર-બાહ્ય જગતની આકાંક્ષા પણ ઉપસી છે, જુઓ- જ્યારે જ્યારે એ કપડાં આપી જાય છે ત્યારે ત્યારે અનાયાસે હું દરેક ગજવાં ફંફોળી, તપાસી લઉં છું, કંઈ ભૂલી ગયો હોય તો જાણવા જેવું, કશુંક સાચવવા જેવું, મળી જાય !' (ચુટકી)

તો વળી વાર્તાનાયિકાની અભિપ્સા આ વિધાનમાં ખુલે છે : ઘણી વખત થાય છે, હું પુસ્તક હોત તો મને જોયા તો કરત, લઈ લઈને ફર્યા તો કરત, પસવારતો !'(ચુટકી) પસવારતો'માં મનની ભીતર રહેલ કામના પ્રગટ થઈ જાય છે. હરીશ નાગેચાએ સાવ સામાન્ય દેખાતી વાતને વાર્તા-ટૂંકીવાર્તા બનાવી છે. જે રીતે તેમણે સ્ત્રી સંવેદન-પ્રણયને વિષય બનાવી ભિન્નરૂપે વાર્તા રચી તે જ રીતે સંવેદનને ક્ષુબ્ધિત કરનાર માત્ર સામાજિક વાસ્તવને જ નહીં આંતરિક વાસ્તવને પણ વાર્તામાં આકાર આપ્યો છે.

પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની રાજનૈતિક ભાગીદારી

-પ્રજાપતિ ગણેશ એસ. (એમ.ફિલ.)

મહિલાઓની રાજકીય ભાગીદારીના ક્ષેત્રે તેમની સ્થિતિ કેવી છે અને ગામડાઓમાં પંચાયતી ધારાએ બક્ષેલી નવી ભૂમિકાને કારણે તેમાં પંચાયત કાયદાએ સ્ત્રીઓને માટે વધારાની કામગીરી જવાબદારી અને વધારાનું નવું કાર્યક્ષેત્ર ઊભું કરેલું છે. સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને પંચાયતોના સ્ત્રી હોદ્દેદારો ઘરનો ઉંબર વળોટીને ગામચોરાના ઓટલે ચડવાનું છે અને ગામના વિકાસના સુકાની બનવાનું છે. તેમને ગામના વિકાસ યોજનામાં બહારથી મદદ મેળવવાની જરૂર જણાય ત્યાં તે માટે તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત કે યોગ્ય અધિકારીઓને મળીને તેમની વ્યવસ્થા કરવી પડશે.

પંચાયતી રાજમાં થયેલા ૭૩મા સુધારા અને ૭૪મા સુધારામાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં મહિલાઓ માટે ૩૩% જગ્યાઓ અનામત રખાય છે. એટલે કે મહિલાઓમાં સત્તાની સહભાગી થવાની તક મળી છે. તદ્દુપરાંત સ્ત્રીઓને એ વાતનો અહેસાસ થઈ ચુક્યો છે કે મહિલા સમાનતા સ્ત્રી કલ્યાણ, સ્ત્રી સુરક્ષા અને સમાન સામાજિક દરજ્જા જેવા માનવતાવાદી અધિકારોની પ્રાપ્તિ માટે સ્વભાવે જ લડવું પડશે. સ્ત્રીઓના વ્યાજબી અને ન્યાયિક અધિકારો માટે પુરુષો દ્વારા આજ સુધી ઈરાદાપૂર્વક આંખ મિચામણા કરાયા છે ત્યારે સ્ત્રીઓએ જ આ માટે જાગૃત બની ન્યાયિક લડત આપવી પડશે.

સમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં લિંગભેદને કારણે સ્ત્રીઓનો વિકાસ રૂંધાય છે. અને અસમાનતા જોવા મળે છે. માટે સમાજમાં શાંતિની સ્થાપના માટે સ્ત્રીઓના અધિકારો અને તેમને સમાન દરજ્જો આપવો જ પડશે. મહિલાઓ દ્વારા જ સમાન ગૌરવની સ્થાપના કરી તેમને આત્મનિર્ણયના અધિકારો આપવા પડશે. માનવીય મૂલ્યો સ્ત્રી પુરુષ બંને માટે સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક સ્તર પર સમાન ગૌરવ આપવું પડશે. સ્ત્રી પુરુષની સમતોલ રાજનૈતિક ભાગીદારી વિના અધિકારોની પ્રાપ્તિ મહિલાની વ્યાજબી લડત કારગત નહીં નીવડે.

પંચાયતી રાજનું વિહંગાવલોકન

પંચાયત એટલે પાંચ માણસો દ્વારા ચાલતો વહીવટ, ગ્રામપંચાયતોનો ઇતિહાસ પ્રાચીન સમયથી જાણીતો છે. મનુસ્મૃતિ, રામાયણ, મહાભારત, ઋગ્વેદ જેવા મહાન ગ્રંથોમાં ગ્રામસમાજની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. ભારતીય ઇતિહાસમાં વિભિન્ન જાતિઓ, સમુદાયો અને ગ્રામપંચાયતની પરંપરા જોવા મળી હતી. ગ્રામપંચાયતો સંપૂર્ણ ગ્રામીણ જીવનશૈલીનું અવિભાજ્ય અંગ માનવામાં આવતું હતું.

પંચાયતી રાજનો ઉદ્દેશ ગામડામાં સાચી લોકશાહી સ્થાપાય અને ગામડાન લોકો પોતાનો વહીવટ જાતે ચલાવે અને ગામડાના લોકોની મુશ્કેલીઓને સમજીને વિકાસ સાધવાનો છે. પંચાયતી રાજ ગામડાને સ્વશાસિત બનાવે છે. એનો ઉચિત અને વ્યવસ્થિત અમલ કરાય તો લોકશાહી જાળવણીનું અગત્યનું અંગ બની રહે. લોર્ડરિપને ૧૯૦૯માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચર્ચા કરી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીએ ગ્રામપંચાયતોને જીવિત રાખવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ માટે ૧૯૬૨ માં નગરપાલિકાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૬૯માં બોમ્બે લોકલ ઈંડ

, ૧૮૮૯માં ગ્રામસફાઈ ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો તે પછી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. ૧૯૦૭માં શાહીપંચે વિકેન્દ્રીકરણ બાબતે દિશાસુચન કર્યું. ૧૯૧૯માં નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યું. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની જવાબદારી જે તે પ્રદેશને સોંપવામાં આવી. ૧૯૨૦માં મુંબઈ રાજ્યનો પ્રથમ ગ્રામપંચાયત ધારો અમલમાં આવ્યો. ૧૯૩૯માં નવીન પંચાયતધારામાં મતાધિકાર અને અન્ય સત્તાની વહેંચણી કરવામાં આવી. ૧૯૫૮માં મુંબઈ ગ્રામપંચાયતોના નવા અધિનિયમો બનાવ્યા જેના અભ્યાસ માટે બળવંતરાય મહેતા સમિતિની રચના કરી. આ સમિતિએ અભ્યાસ કરીને અનેક ભલામણો કરી. ૧૯૫૯માં પંચાયતી રાજની સ્થાપના થઈ. અને કાયદેસરની પંચાયતો અસ્તિત્વમાં આવી.

૭૩મો બંધારણીય સુધારો-મહિલાઓની રાજનૈતિક ભાગીદારી

પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓને સફળ કરવા માટે ગ્રામની જનતાની સેવા અને સાચા કાર્યોમાં ગામના લોકોને સત્તાધારી બનાવવા સમાજના બધા વર્ગો સ્ત્રી-પુરુષ બંનેની સક્રિય ભાગીદારીની વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા માટે કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે ૭૩મો બંધારણીય સુધારાએ સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે.

લોકશાહી વ્યવસ્થામાં ત્રિસ્તરીય શાસન વ્યવસ્થા (કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્તર) ને સફળ બનાવવા માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં 'સામાન્ય લોકોના હિતો' ને ધ્યાનમાં રાખી ૭૩મો બંધારણીય સુધારા દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એના સાથે સાથે ગ્રામીણ વિસ્તારોના વિકાસ અને રાજકીય પ્રક્રિયાથી વંચિત લોકો જેવા કે અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિ અને મહિલાઓની બેઠકોની સુરક્ષા આપી. એની પ્રક્રિયાઓમાં સક્રિય ભાગીદારી લઈ શકે. એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. કેમ કે વિકાસ એક સંકુલ પ્રક્રિયા છે. આર્થિક વૃદ્ધિ અને વધતી સમૃદ્ધિનો લાભ સમાજના દરેક સભ્યોને પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. આ પ્રક્રિયાની અપેક્ષાએ રહી છે કે બધાને સારું જીવનની સુવિધાઓ જેવી કે રોટી, કપડાં, મકાન, સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની સુવિધાઓ, જાળવી જોઈએ તથા એની સાથે સાથે જીવન જરૂરિયાતો માટે સમાનતા મળવી જોઈએ તથા બધાને સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત હોઈ શકે જેની આજ સુધી સમાજમાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. સામાજિક-આર્થિક સુખની સમૃદ્ધિના લાભ માટે બધી અડચણો દૂર થઈ જાય અને સમાજનો પ્રત્યેક નાગરિક સમાન અધિકારોના રૂપમાં ઉપલબ્ધ કરે. એના માટે સમાજે કે પ્રત્યેક નાગરિકને રાજકીય પ્રક્રિયામાં ભાગીદારીના મતે સમાન અવસર મળે, જેનાથી વિકાસ પ્રક્રિયાનું આયોજન એનું નિર્માણ, સંચાલન દ્વારા એની વ્યવસ્થા નીચેના સ્તરથી અર્થાત્ ગ્રામીણ સ્તર (Glass root) થી થાય જેનાથી ગ્રામનો વિકાસ સંભવ થાય.

૭૩મો બંધારણીય સુધારામાં એપ્રિલ ૧૯૯૪નો લાભ મેળવીને પંચાયતોમાં મહિલા સભ્યો અને સરપંચોને વિકાસ માટે અનેક કાર્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં શાળાઓમાં મોટા ભવનો બનાવવાની વ્યવસ્થા પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ માટે છોકરા-છોકરીઓને સમતાના રૂપથી શિક્ષણ આપવામાં આવે. એના માટે પ્રયત્નરૂપે વિદ્યાલયોમાં છોકરીઓ અધવચ્ચે શિક્ષણ છોડી દેવાની સમસ્યાઓમાં નિરાકરણ મળે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ગામડાઓમાં પાણી પીવાની વ્યવસ્થા અલગ-અલગ જગ્યાએ હેન્ડપંપ, પાણીના બોર, પાણીની ટાંકી બનાવવામાં આવી છે. ગ્રામીણ જનતા માટે સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે વિધવા પેન્શન યોજના, કુંવરબાઈનું મામેરું, ઈંદિરા અવાસ

, મહિલાબેંકની સ્થાપના, મહિલા મંડળોની સ્થાપના, યુવામંડળોની સ્થાપના વગેરે કાર્યો કરવામાં આવ્યા છે. પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ સરકારી ગૌચરની જમીન ૨૦ થી ૩૦ એકર જમીનમાં વનીકરણ કરવામાં આવ્યા છે. સમાજકલ્યાણ વિભાગ દ્વારા 'સ્વરોજગારી યોજના' ની અંતર્ગત યુવાનો માટે સાઈકલો આપવામાં આવી છે.

આમ, ત્રિસ્તરીય પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ દ્વારા નઈ સ્થાનીય નેતૃત્વની શક્તિ મહિલાઓની હતી. જો સૌથી વધારે શક્તિશાળી હોય છે. ગ્રામીણ જનતા અને ગામની મહિલાઓના વિકાસ અર્થે એમની ભૂમિકા સમજતી હોય છે અને ભાગીદાર બનવા માટે સક્ષમ પણ હોય છે. ગામડાઓની જનતા એમના અધિકારો માટે હવે જાગૃત થઈ છે. અધિકારોનો ઉપયોગ કરવામાં સમર્થ પણ થઈ છે. ૭૩મા બંધારણીય સુધારાથી અને સત્તા પ્રાપ્તિથી વંચિત લોકોને સમાજમાં સમ્માનપૂર્વક સ્થાન મેળવ્યું છે. તે એકમ ઈતિહાસમાં સિમાચિહ્નરૂપ છે.

આમ વિકાસના કાર્યો થયા હોવા છતાં ગામડાઓના વિકાસ અને રાજનૈતિક સક્રિય ભાગીદારીની અપેક્ષા ૭૩મા બંધારણીય સુધારાના દ્વારા કરવામાં આવી હતી. પણ તેના પર જોઈએ તેટલી અમલમાં નથી આવી જુદા જુદા સર્વેક્ષણો દ્વારા આ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે. ૭૩મા બંધારણીય સુધારાને ત્રિસ્તરીય પંચાયતીરાજમાં મહિલાઓ માટે ૩૩% બેઠકો સુરક્ષિત દ્વારા સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ કરવાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું હતું. પરંતુ ઊંડા અધ્યયન દ્વારા જાણવા મળ્યું કે મહિલાઓની સક્રિય ભાગીદારી વિકાસ કાર્યો કે ક્ષેત્રમાં વધારે નહિ કે સત્તાના ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ વિકેન્દ્રીકરણ નહીં થયું પણ માત્ર કાર્ય કરવા માટે વિકેન્દ્રીકરણ થયું છે. મહિલાઓ માટે માત્ર કાર્ય કરવાનું જ ભાગમાં આવ્યું છે. જે નીચેના મુદ્દા દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

૧. આ સુધારામાં ૩૩% બેઠકોની સુરક્ષિત મહિલાઓને આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ગ્રામપંચાયતોની બેઠકોના કોરમ પૂરા કરવા માટે મહિલા સદસ્યની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક હોય, એવી વ્યવસ્થા કરવામાં નથી આવી. અર્થાત્ ગ્રામપંચાયતોની બેઠકોમાં ૧/૩ સભ્યો પુરુષ હોય તો કોરમ પૂરા માનવામાં આવે છે. એનો મતલબ એવો થયો કે મહિલા સભ્યોની ઉપસ્થિતિમાં બેઠકોનું કોઈ મહત્વ નથી.
૨. એવી જ રીતે ગ્રામસભાની બેઠક હોય ત્યારે એમાં પણ નિયુક્ત કરેલી મહિલા સભ્યો ૧/૪ મહિલાઓ ઉપસ્થિત હોય એવી કોઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નથી. અર્થાત્ ગ્રામસભા ગ્રામપંચાયતોના કાર્યો તે નિયંત્રણમાં રાખવાનું કાર્ય કરતી હોય. એમાં મહિલાઓની ઉપસ્થિતિ ન પણ હોય તો પણ કાર્યવાહી કરી શકે છે. એનો મતલબ એ થયો કે મહિલાઓની રાજનૈતિક ભાગીદારીની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાની પૃષ્ઠભૂમિ જાણવી જોઈએ. એનાથી વંચિત રાખવામાં આવે છે. આનાથી નિયુક્ત મહિલાઓને કેટલીક અન્ય સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. જે સંક્ષેપ નીચે પ્રમાણે છે.
- ગ્રામપંચાયતોમાં નિયુક્ત મહિલાઓને કેટલાક વિભિન્ન અધિકારો અને વિભિન્ન યોજનાઓમાં આપવામાં નથી આવતી.
- ગ્રામપંચાયતોમાં નિયુક્ત મહિલાઓમાં અશિક્ષિત હોય છે. જેના કારણે તેમને પંચાયતોની જુદી-જુદી કાર્યવાહીઓમાં અડચણો ઊભી થાય છે.

- પંચાયતો માં નિયુક્ત મહિલાઓમાં રાજનૈતિક ઈચ્છાશક્તિ (Political Will) ની કમી હોય છે. જેના કારણે એમને રાજનૈતિક પ્રક્રિયા સમજવામાં વાર લાગે છે.

- સામાજિક અને કૌટુંબિક જવાબદારીઓ, રૂઢિઓ અને રીત-રિવાજોના કારણથી મહિલાઓની સક્રિય રાજનૈતિક ભાગીદારીમાં એમને અનેક સમસ્યાઓ અને યુનૌતિઓનો સામનો કરવો પડે છે.

ઉપર્યુક્ત ૭૩મા બંધારણીય સુધારાની ખામીઓ અને મહિલાઓની વિભિન્ન સમસ્યાઓને જોઈને એવું જાણવા મળે છે કે મહિલાઓના સાચા અર્થમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટે રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એમની સક્રિય ભાગીદારી વધારવા માટે નિમ્નલિખિત મુદ્દો પર ઊંડાણપૂર્વક ચિંતન કરી તેનો અમલ કરવો પડશે.

૧. પંચાયતોની બેઠકોની કોરમ પૂરી કરવા માટે નિયુક્ત મહિલાઓ માટે ૧/૩ બેઠકો આવશ્યક હોવી જોઈએ.
૨. ગ્રામસભાની બેઠકોમાં કુલ સંખ્યાની ૧/૩ ભાગની મહિલાઓ હોવી જોઈએ. અને ત્યાં સરપંચ મહિલ હોવી જોઈએ. ગ્રામસભાની અધ્યક્ષ પણ મહિલા હોવી જોઈએ.
૩. ગ્રામપંચાયતમાં આવેલ અધિકારીઓના વેતન પંચાયત જમા કરવામાં આવે અને પંચાયતો દ્વારા તેમના વેતન આપવામાં આવે જેથી તેમના ઉપર પંચાયતનું નિયંત્રણ રહે અને વિકાસના કાર્યો આસાનીથી થઈ શકે.
૪. ગ્રામની કુદરતી સંપત્તિ, જમીનની વહેંચણી પણ સરખી હોવી જોઈએ. તેથી ગ્રામપંચાયત જીવન-જરૂરિયાત બાબતમાં સ્વનિર્ભર બની શકે.
૫. શિક્ષણનું કાર્ય ગ્રામપંચાયતોના અધિકારક્ષેત્રમાં હોવું જોઈએ. વિદ્યાલયોના મકાનોથી લઈ શિક્ષકોની ભરતી અને તેમના વેતનનું કામ પંચાયતો દ્વારા થવું જોઈએ. જેથી શિક્ષકોની કાર્યક્ષમતાની વૃદ્ધિમાં વધારો કરવામાં પંચાયતો ભાગ લે.
૬. મહિલાઓની રાજનૈતિક ઈચ્છાશક્તિને જાગૃત કરવા માટે જુદી-જુદી શિબિરો, સંમેલનોનું આયોજન કરવું જોઈએ.
૭. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા તાલીમ વર્ગોનું આયોજન કરવું જોઈએ. જેના વિશેષમાં નાણાના આયોજન માટે મહિલાઓને તાલીમ આપવી જોઈએ.
૮. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની ગ્રામીણલક્ષી યોજનાઓની જાણકારી આપવા માટે મહિલા સરપંચો અને સભ્યો માટે સરકાર દ્વારા સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

ઉપરથી જાણકારી મેળવીને લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થામાં સત્તા વિકેન્દ્રીકરણ પર જવા માટે રાજ્યનીતિના સ્થાન પર લોકનીતિની સ્થાપના કરવા માટે જેમાં મહિલાઓ વધારને વધારે સક્રિય થઈ રાજનૈતિક ભાગીદારીમાં કામ કરી શકે જેના માટે નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

૧. પંચાયતી રાજની ત્રિ-સ્તરીય સંસ્થાઓને લોકતાંત્રની મૂળભૂત ફરજોની નહીં પરંતુ એમને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રાજ્ય અને કેન્દ્રના પ્રતિનિધિઓ માટે હોવું જોઈએ. રાજ્ય વિધાનસભા અને

કેન્દ્રની સંસદના પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો અધિકાર પંચાયતીરાજની ત્રિ-સ્તરીય સંસ્થાઓના સભ્યો સરપંચો અને અધ્યક્ષો હોવો જોઈએ.

૨. વિધાનસભા અને સંસદના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવા માટે જે યોગ્યતા આપવામાં આવી છે. એમાં પંચાયતીરાજની ત્રિ-સ્તરીય સંસ્થાઓના સભ્યો, સરપંચો માટે ૫-૧૦ વર્ષનો અનુભવ હોવો જોઈએ. એવા પ્રકારનું મહત્વ હોવું જોઈએ. જેથી પ્રતિનિધિઓ માટે ગ્રામીણ સ્તરની સમસ્યાઓ પર એમને વિકાસ પ્રત્યે પુરુ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. જેથી તેમને નીચેથી ઉપર સુધીના સ્તર ટકી રહે.
૩. વિકાસના કાર્યો કરવા માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા જે ગ્રાન્ટ (સંસદ અને વિધાનસભા સભ્યોને આપવામાં આવે છે.) વિકાસ સમિતિને આપવામાં આવે છે. જેનાથી સંસદ સભ્ય, વિધાનસભા સભ્ય જેઓ તેમના ક્ષેત્રમાં ત્રિ-સ્તરીય પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓના એક પ્રતિનિધિનું પ્રતિનિધિત્વ હોઈ શકે. જેના કારણે ગ્રાન્ટને ગ્રામવિકાસના કાર્યોમાં જરૂરી ઉપયોગ થઈ શકે અને ગામડાઓની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે કાર્ય કરી શકે.
૪. પંચાયતોમાં મહિલાઓ માટે ૩૩% બેઠકોના આરક્ષણ હેઠળ સંસદ અને વિધાનસભામાં મહિલાઓ માટે ૩૩% બેઠકો માટે આરક્ષણ મળવું જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા હોવાથી મહિલાઓની રાજનૈતિક વ્યવસ્થામાં સક્રિય ભાગીદારી પૂર્ણતયા પ્રાપ્ત થઈ છે.

પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને ઘણી લાંબી સફળ કરવાની બાકી છે. જેના દ્વારા રાજનૈતિક અને આર્થિક અધિકારોના વિકેન્દ્રીકરણની વિભાવનાને વિકસિત કરવામાં સહાયતા કરે. મહિલાઓ દ્વારા પંચાયતીરાજના સંચાલન વિકાસના કાર્યોને સફળ બનાવવા વધુ ઝડપી કાર્ય કરે કેમ કે મહિલાઓ તેમના કાર્યના પ્રતિ જાગ્રત અને વફાદાર હોય છે. એના લીધે ગામડાઓના સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો, પ્રાથમિક વિદ્યાલયો, પાણીની વ્યવસ્થા, ગ્રામસફાઈ અને રોશનીના કાર્યના વહીવટ સારી રીતે કરી શકે છે.

સરકારે નબળા વર્ગની સ્ત્રીઓ માટે અનામતની શરૂઆત કરી છે તે ખરેખર આવકારદાયક છે જેમ-જેમ નબળા અને પછાત વર્ગની સ્ત્રીઓમાં અંદર એમના જાગશે તેમ તેમ વિકાસના કાર્યોમાં તેમની ભાગીદારી વધશે. આના માટે સરકારી અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓનો સહકાર જરૂરી છે. સરકારી તંત્ર નબળા વર્ગની સ્ત્રીઓને સમય-સમય પર લાભાન્વિત કરીને તેમની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવામાં મદદરૂપ બને. ન્યાયસંગતના બંધે તો પંચાયતોમાં આદિવાસી હરિજન અને અન્ય પછાતવર્ગની સ્ત્રીઓ જરૂર આગળ વધી શકશે.

સંદર્ભ સૂચિ

- શેઠ પ્રવીણ : પંચાયતી રાજ અને વિકાસ, પેજ નં. ૪૮
- શાહ હિરાલાલ : પંચાયતી રાજ પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તી ૮૬૨, પેજ નં. ૩૦
- સરપંચ અંક-૭ વર્ષ-૩, એપ્રિલ-જૂન ૧૯૮૮

- ગાંધીજી સંપૂર્ણ વાક્યમ- ગ્રંથ-૨૦, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ
- શાહ રમેશ મ. પ્રા.બલદેવ આગજ : ૭૩મા બંધારણીય સુધારા પશ્ચાદ ભારતમાં પંચાયતી રાજ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૨
- ડૉ.શાહ બી.સી. : ભારતમાં પંચાયતી રાજ

Dairy Industry Development

- RATHOD MANISHA B

Introduction:

Indian economy is basically rural. Agriculture is the main occupation of our rural area. The growth of agriculture still holds the key for economic and social upliftment of the rural people. The economic development of the country is largely linked with its rural development because majority of her population live in the villages. The rural dweller depends directly or indirectly on agriculture for his livelihood. In agriculture dairy industry plays an important role.

Dairy Development

Dairy sector in India has acquired substantial growth momentum from 9th Plan onwards as a result of which we now rank first among the world's milk producing nations, achieving an annual output of about 127.3 (anticipated) million tonnes of milk during 2011-12 compared to 121.8 million tonnes in 2010-11. This represents sustained growth in the availability of milk and milk products for our growing population. Dairying has become an important secondary source of income for millions of rural families and has assumed the most important role in providing employment and income generating opportunities particularly for marginal and women farmers. The per capita availability of the milk has reached a level of 281 grams per day during year 2010-11, but it is still lower than the world average of 284 grams per day. Most of the milk is produced by small, marginal farmers and landless labourers. About 14.46 million farmers have been brought under the ambit of 1, 44,168 village level dairy cooperative societies up to March 2011.

Government of India is making efforts for strengthening the dairy sector through various development schemes like Intensive Dairy Development Programme, Strengthening Infrastructure for Quality & Clean Milk Production, Assistance to Cooperatives and Dairy Entrepreneurship Development Scheme.

In order to meet the rapidly growing demand for milk with a focus to improve milk animal productivity and increase milk production, the Government has approved National Dairy Plan Phase-I (NDP-I) in February, 2012 with a total investment of about Rs.2242 core to be implemented from 2011-12 to 2016-17. NDP-I will help to meet the projected national demand of 150 million tonnes of milk by 2016-17 from domestic production through productivity enhancement, strengthening

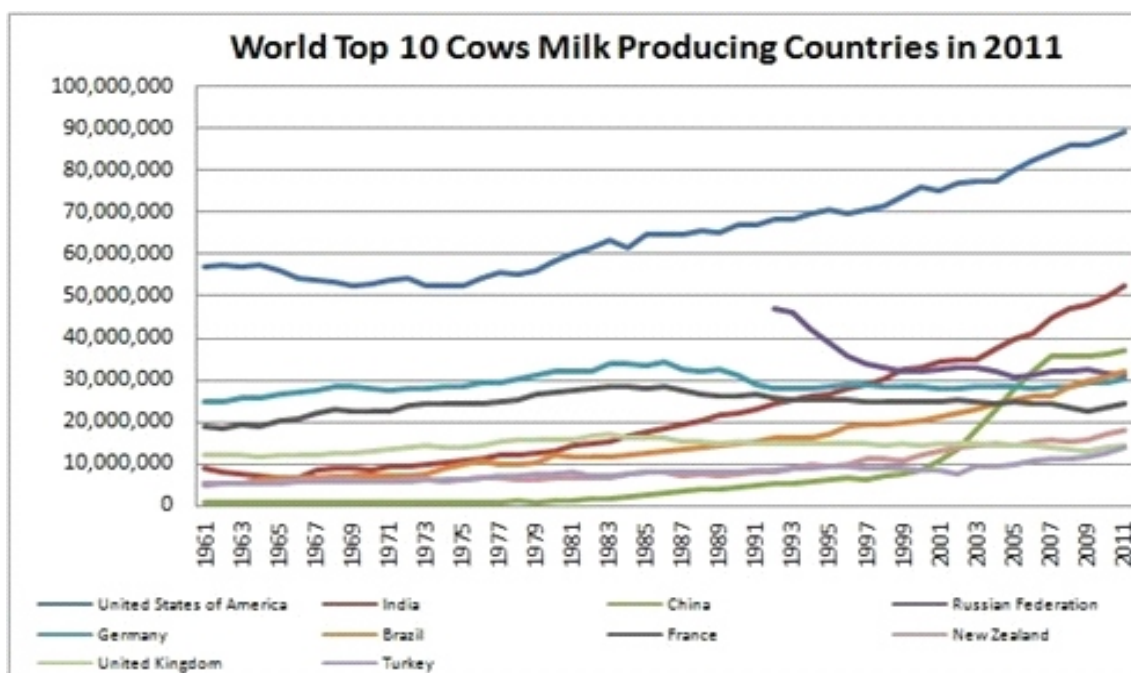

and expanding village level infrastructure for milk procurement and provide producers with greater access to markets. The strategy involves improving genetic potential of bovines, producing required number of quality bulls, and superior quality frozen semen and adopting adequate bio-security measures etc. The scheme will be implemented by NDDB through end implementing agencies like Dairy Cooperative Federations/Unions. NDP-I would focus on 14 major milk producing States - Uttar Pradesh, Punjab, Haryana, Gujarat, Rajasthan, Madhya Pradesh, Bihar, West Bengal, Maharashtra, Karnataka, Tamil Nadu, Andhra Pradesh, Orissa and Kerala which account for over 90% of the country's milk production. Coverage of NDP- I will however be across the country in terms of benefits accruing from the scheme.

World Top 10 Cow's Milk Producing Countries in 2010 (Tonnes)

World Top 10 Cow's Milk Producing Countries in 2010 (Tonnes)			
	2009	2010	2011
United States of America	85,880,500	87,474,400	89,015,200
India	47,825,000	49,960,000	52,500,000
China	35,509,831	36,036,043	36,928,901
Brazil	30,007,800	30,715,500	32,091,000
Russian Federation	32,325,800	31,585,200	31,385,700
Germany	29,198,700	29,593,900	30,301,400
France	22,653,100	23,374,300	24,426,500
New Zealand	15,667,400	17,010,500	17,893,800
United Kingdom	13,236,500	14,081,000	14,246,000
Turkey	11,583,300	12,418,500	13,802,400
World	586,239,893	596,560,884	605,644,740

Source: FAO

World cow's milk production in 2011 stood at nearly 606 million tonnes, with the top ten producing countries accounting for 56.6% of production. The USA is the largest cow's milk producer in the world accounting for 14.7% of world production, producing over 89 million tonnes in 2011, an increase of 1.9% when compared to 2009. India is the second largest cow's milk producer, accounting for 8.7% of world production and producing over 52 million tonnes in 2011. The UK is the 9th largest producer in the world producing over 14 million tonnes in 2011 and accounting for 2.4% of world cow's milk production.

Dairy industry is of crucial importance to India. The country is the world's largest milk producer, it is the major part of world's total milk production. It is the world's largest consumer of dairy products, consuming almost 100% of its own milk production. Dairy products are a major source of cheap and nutritious food to millions of people in India and the only acceptable source of animal protein for large vegetarian segment of Indian population, particularly among the landless, small and marginal farmers and women. Dairying has been considered as one of the activities aimed at alleviating the poverty and unemployment especially in the rural areas in the rain-fed and drought-prone regions. In India, about three-fourth of the population live in rural areas and about 38% of them are poor. In 1986-87, about 73% of rural households own livestock. Small and marginal farmers account for three-quarters of these households owning livestock, raising 56% of the bovine and 66% of the

sheep population. According to the National Sample Survey of 1993-94, livestock sector produces regular employment to about 9.8 million Persons in principal status and 8.6 million in subsidiary status, which constitute about 5% of the total work force. The progress in this sector will result in a more balanced development of the rural economy.

Key Areas of Concern in the Dairy Industry

1. Competitiveness, cost of production, productivity of animals etc. The demand for quality dairy products is rising and production is also increasing in many developing countries. The countries which are expected to benefit most from any increase in world demand for dairy products are those which have low cost of production. Therefore, in order to increase the competitiveness of Indian dairy industry, efforts should be made to reduce cost of production. Increasing productivity of animals, better health care and breeding facilities and management of dairy animals can reduce the cost of milk production. The Government and dairy industry can play a vital role in this direction.

2. Production, processing and marketing infrastructure If India has to emerge as an exporting country, it is imperative that we should develop proper production, processing and marketing infrastructure, which is capable of meeting international quality requirements. A comprehensive strategy for producing quality and safe dairy products should be formulated with suitable legal backup.

3. Focus on buffalo milk based speciality Dairy industry in India is also unique with regard to availability of large proportion of buffalo milk. Thus, India can focus on buffalo milk based speciality products, like Mozzarella cheese, tailored to meet the needs of the target consumers.

4. Import of value-added products and export of lower value products With the trade liberalisation, despite the attempts of Indian companies to develop their product range, it could well be that in the future, more value-added products will be imported and lower value products will be exported. The industry has to prepare themselves to meet the challenges.

Operation Flood Era Dairy sector witnessed a spectacular growth between 1971-1996, i.e. Operation Flood era. An integrated cooperative dairy development programme on the proven model of Anand pattern was implemented in three phases. The National Dairy Development Board

was designated by the Government of India as the implementing agency. The major objective was to provide an assured market round the year to the rural milk producers and to establish linkage between rural milk production and urban market through modern technology and professional management.

Conclusion

Globalization and Liberalization are the Mantras of the new economy today, which is now on the fast track. Industrial production is rapidly moving forward. The dairy industry is no exception. With the World Trade Organization (WTO) effect, and the imports and exports getting liberalized in the global economy, the dairy industry, which includes dairy products, faces both an opportunity for growth as well as a threat for its growth. There is no doubt that there is tremendous scope for the growth of the dairy industry in the new millennium.

પિલવાઈનું ખેડૂત-હુલ્લડ

-Valiben T. Rabari

ઈ.સ ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના સાથે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર થયો. બ્રિટીશ હિંદના પગલે પગલે દેશી રાજ્યોમાં પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં મંડાણ થયા. દેશી રાજ્યનો વહીવટ પ્રતિક્રિયાવાદી આપખુદ અને અન્યાયી હતો.

બ્રિટીશ હિંદનો રાષ્ટ્રીય ચળવળ જોર પકડતી ત્યારે તેની પડોશમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પણ તેના પડઘા પડયા વિનો રહેતા નહિ. ભારતમાં બળવાન થયેલી અંગ્રજોની સત્તાને તોડી પાડવાનો પ્રયત્નો જ્યારે થયા ત્યારે અંગ્રજોની સત્તા હેઠળના કેટલાંક દેશી રજવાડાંઓમાં પણ આવા પ્રયાસો પ્રજાકીય સત્તા પાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી થયા હતા. દેશી રાજ્યોમાં જમીન મહેશૂલ પદ્ધતિ અલગ અલગ હતી.

પિલવાઈ ગામમાં ૧૮૮૮ માં ખેડૂત-હુલ્લડ થયું હતું. આ હુલ્લડ જમીન મહેશૂલને લગતું હતું. વિજાપુર તાલુકાના આંકડિયા ગામોની પ્રથમ ફક્ત જમીનની માપણી કરવામાં આવી હતી. તે માપણી ઉપરથી દરેક ગામની કુલ જમીન (રકબો) કેટલી છે તે જણાઈ આવતું પણ દરેક ગામે નક્કી કરતી વખતે બાદ કરવી જોઈએ એવી એણે સાર્વજનિક બારખળી, પડતર, ખરાબો આવા પ્રકારની જમીન કેટલી છે. તેનો તે ઉપરથી બોધ થઈ શકતો ન હતો. તેવા આવા પ્રકારની જમીનની માપણી શરૂ કરવામાં આવી હતી.

વિજાપુર તાલુકાના ગામોવાળા અને ચાકરિયાત વગેરે જમીનની માપણી કરવાનો વિરોધ કોર્ય. તેથી સરકારી માણસોએ આવા પ્રકારની જમીન છોડી દઈ બાકીની જમીન માપવાનું જણાવ્યું હતું. છતાં લોકો એ જમીનમાપણી કરવી નહી. સરકારી માણસોએ ઘણી રીતે લોકોને સમજાવ્યા છતાં લોકો માન્યા નહિ. આથી સરકારી હુકમનો દઢતાથી અમલ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. જેથી તા. ૧૦/૧૨/૧૮૯૭ રોજ વિજાપુર તાલુકાના ગામોમાં મળીને ૩૬૫ માણસો, તરકામઠા, તલવાર, બંદૂકો જેવા હથિયાર સાથે વિજાપુરમાં ભેગા થયા, બીજા ૪૦૦ માણસો હથિયાર સાથે વિજનપુરમાં બીજા રસ્તે બેઠા હતા. સરકારી માણસોએ જમીન માપણી શરૂ કરી એટલે ૫૦૦ માણસો રણશીગુ વગાડતા ભેગા થયા. સરકારી માણસોએ લોકોને ખુબ સમજાવ્યા છતાં લોકો માન્યા નહી. તેથી થોડો વખત

માપણીનું કામ બંધ રાખ્યું. સરકારી માણસોએ જમીન માપણી કરવાનો ઈરાદો અને તેનાથી થતા ફાયદા લોકોને સમજાવ્યા ત્યારે વિજાપુર ગામોના લોકોએ જમીનની માપણી કરવાની છૂટ આપી હતી.

પિલવાઈ, લોકરોડા વગેરે ૧૧ ગામના ખેડૂતોએ જમીન માપણી કરાવી નહિ. તેથી સરકારી માણસોએ તા. ૧૧/૦૪/૧૯૯૮ ના રોજ પ્રથમ પિલવાઈ ગામની જમીનમાપણી કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. આ ઠરાવ લોકને જાણ થતા પિલવાઈ ગામમાં ખેડૂતોની મોટી સંખ્યામાં સભા ભરાઈ જેમાં જમીનમાપણી નહિ કરાવવાનો ઠરાવ થયો.

તા. ૧૬/૦૪/૧૯૯૮ ના રોજ જમીનની માણી કરવા મોજણીદાર અને માપણીના માણસો વાંસડા વેગરે લઈને પિલવાઈના ચોરામાં ગયા એટલે ગામના રાજપુતો સરકારી માણસોની સામે થયા. પિલવાઈ ગામના લોકોએ સરકારી લોકોને ચાલ્યાં જવાનું કહ્યું અને તેમ ના કરે તો મારી નાખવાની ધમકી આપી. રોષે ભરાયેલા ટોળા સાથે વાટાઘાટો કરવા જયતાં હુલ્લડ થવાનો સંભવ હોવાથી મોજણીદારો જમીન માપવાનું બંધ રાખ્યું હતું. પિલવાઈ ગામમાં શાંતિનો ભંગ ના થાય તે માટે તા. ૧૭/૪/૧૯૯૮ ના રોજ વિજાપુર વહીવટદારે ફોજદારી કામ ચલાવવા કલમ-૫૪૧ પ્રમાણે ખેડૂત-આગેવાનોને પકડાવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમથી ખેડૂત આગેવાનોને પકડવામાં આવ્યા હતા. આથી રોષે ભરાયેલા ટોળાએ પોલીસો અને ફોજદારોને તલવારોથી સખત જખમ કર્યા હતા. અને બીજા સરકારી માણસોને લાકડીથી માર માર્યો હતો. ફોજદાર તથા એક નાયબ ફોજદારને કેદ કરી અટકાયત કરી હતી. સરકારી માણસોને છોડાવવા માટે વકીલ મારફતે સમાધાન કરાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. આખરે ગંભીરજી નામના રાજપુતને પોલીસ છોડે તો જ ફોજદારને છોડવા એમ નક્કી થયું હતું.

પિલવાઈ અને તેની આજુબાજુના ૧૧ ગામોના લોકો ખેડૂત-આગેવાનો પુણં ઝનનુમાં હોવાથી હુલ્લડ થવાની શકતા હતી. આથી એકલી પોલીસથી બંદોબસ્ત થાય એમ ન હતું. તેથી કડી તથા વડોદરાથી લશ્કરી મદદ માંગવામાં આવી હતી. આ લશ્કરનો મુકામ પિલવાઈથી બે માઈલ દુર આવેલા અલુસા ગામની હદમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. આ બધું જોઈને લોકોએ સરકાર સામે લડવા માટે ૨૦૦૦ થી વધારે લોકો હથિયારો સાથે એકઠા થયા અને મોરચો બાંધી તથા ખાઈખોદી સરકાર સામે લડવાની સર્વપ્રકારની તૈયારી રાખી હતી. સરકારી માણસોએ હુલ્લડ ન કરવા ખેડૂતોને સમજાવ્યા વતાં ખેડૂતો માન્યા નહિ.

પિલવાઈ, વસાઈ, બીલાદરા, હરણાહોડા, ટીટોદણમહુડી, અનોડિયા ડાંગરવા વગેરે ગામના રાજપુતો, ઠાકરાડાઓ, ખેડૂતો વગેરે મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા. આથી સરકારે વધારે લશ્કર મંગાવી તેના ઉપર અમલદાર કર્નલ નિસસને નીમવામાં આવ્યા હતા.

લોકો પાસે સરકાર સામે લડવા માટે હથિયારો, બંદૂકો જંજાળો, એકતોપ, તીરકામઠા, તલવારો અને ગોફળગોળા હતા. લોકોએ વિજાપુરના રસ્તે ખાઈ ખોદી મોરચો બાંધ્યો. અને બીજો મોરચો બીલોદરાના રસ્તા ઉપરલાકડા નાખી કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે લડાઈની તૈયાશી સાથે ત્રણ હજાર માણસો એકઠા થયા હતા.

તા. ૩/૬/૧૮૯૮ ના રોજ લશ્કરે પિલવાઈના મોરચાને ધ્યાનમાં રાખી પિલવાઈ ખેતરમાં ઉચી જગ્યાએ તોપ ગોઠવી ખબર પડત લોકોએ હથિયારો સાથે લશ્કર સાથે લડવા તુટી પડયા. લશ્કરના માણસોએ લોકોને સમાનો કરવા પાયદળ તથા ઘોડેસવારો આગળ કર્યા હતા. તેથી લોકોએ તેમના ઉપર હુમલો કર્યો જેથી જેથી લશ્કરના માણસોએ તોપનો મારો શરૂ કર્યો જેથી મોટી સંખ્યામાં મકાનો તુટી પડયા હતા. આથી લોકોના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થતા તેમણે મોરચાનો આશરો લીધો હતો. તે પછી લશ્કર તેમના ઉપર પાયદળથી હુમલો કર્યો પછી લશ્કર ગામમાં પેઠું અને લશ્કરે પિલવાઈ ગામ સર કર્યું.

આ હુલ્લડમાં ૧૩ ખેડૂતો મરાયા હતા, ૮ માણસો જખ્મી થયા હતા અને ૨૯૭ માણસો પકડાયા હતા. સરકારી માણસો જખ્મી થયા હતા.

પિલવાઈ ગામમાં તોપના ગોળાથી કેટલાંક મકાનો સળગી ઉઠયા હતા. તે વખતે પવન ફુંકાવાથી મોટો અગિપ્રલય થયો તેમાં ૧૦૬૨ ઘરો બળી ગયા હતાં અને ઘણું નંકશાન થયું હતું.

આ હુલ્લડમાં આગેવાન લોકોને પકડવામાં આવ્યા હતા. તેમના ઉપર રાજ્યવિરુદ્ધ ગુન્હો કરવા બદલ ફોજદારી કલમ-૮૪, ૮૫, ૮૭ અને ૩૨૫ પ્રમાણે કામ ચલાવવા ખાસ વિસનગરમાં અદાલત સ્થાપવામાં આવી હતી. પુરાવામાં નીકળેલી હકીકત ઉપરથી નક્કી થયું કે પિલવાઈ ગામના લોકોએ ગામના આગેવાન નાહારજીના નામની આણ ફેરવી હતી. તેમ જ ગંભીરજી મોનોરજી રાજપુત દીવાન

સ્થાપ્યો હતો. વળી પિલવાઈ અને તેની આજુબાજુના ગામના લોકએ વિસનગર અને મહેસાણામાં પોતાની હકુમત સ્થાપવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતી હતી.

સરકારે ગુનેગારોને શિક્ષા કરી હતી અને ગુનેગારોને ખર્ચ વધારાની બંદીબસ્તી માટે પોલીસ એક વર્ષ સુધી બેસાડવામાં આવી હતી અને પિલવાઈ ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. આ હુલ્લડ સમવવામાં શ્રીમંત સરકારને પોણા બે લાખ ઉપરનો ખચ થયો હતો.

પિલવાઈ-ખેડૂત હુલ્લડમાં મોટી માલ હાનિ થઈ હતી. તેમજ ખેડૂતોની જાનહનનિ થઈ હતી. આ હુલ્લડને ગાયકવાડ સરકારે કુરતાથી દબાવી દીધું હતું જેથી ફરીથી આવો બનાવ બને નહિ.

પિલવાઈમાં ખેડૂતોના આ હુલ્લડે હિંસક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ હુલ્લડમાં ખેડૂતોએ ગાયકવાડ સરકાર સામે પોતાની શક્તિનો પરચો બતાવ્યો હતો. ખેડૂતો પોતાની માંગણીઓ માટે આ લડતમાં છેક સુધી મક્કમ રહ્યા હતા. આ લડતમાં ખેડૂતોએ સંગઠન દ્વારા સરકારનો સામનો કર્યો હતો. પરંતુ આ લડતમાં ખેડૂતોને ધારી સફળતા મળી નહી અને તેમને પોતાને જ સહન કરવું પડ્યું હતું. આ લડતમાં યોગ્ય નેતાગીરી અને વૈચારિક ભૂમિકાનો અભાવ જોવા મળે છે. આ લડતની વિશેષતા એ હતી કે પિલવાઈ ગામના ૧૧ ગામડાઓના તમામ ખેડૂતો ગરાસિયા તેમ જ ઠાકરડા વગેરે કોમો ભેગા મળીને સરકારનો સામનો કર્યો હતો.

પાઠટીપ

- ૧ દેસાઈગોવિંદભાઈહાથીભાઈ,કડીપ્રાંત સર્વસંગ્રહ,વડોદરા, ૧૯૨૦-૨૧, પૂ. ૫૨-૫૩
૨. એજન, પૂ. ૫૪
૩. એજન, પૂ. ૫૫
૪. દેસાઈ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ, કડીપ્રાંત ૧૯૨૦-૨૧, વડોદરા, પૂ. ૫૬-૫૭
૫. એજન, પૂ. ૫૭

" સાહિત્યિક સામાયિકો નું આજના સમયમાં મહત્વ "

- રણજીતસિંહ પી રાઠોડ

સરકારી આર્ટ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર-કચ્છ.

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત હેમચંદ્રાચાર્ય પહેલા થયેલી ગણાય છે.કારણ કે જેમાના કેટલાક નમુનાઓ હેમચંદ્રાચાર્ય એ આપ્યા છે.એ વિધીવત રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત થઈ.મધ્યકાલીનયુગ પુર્ણ થયે અર્વાચીન યુગનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉદય થયો અને સાથે ઉદય થયો ગુજરાતી સામાયિકોનો ભલે ગમે તે નિમિત્તે એ સામાયિકો શરૂ થયા પરંતુ કોઈને કોઈ રીતે એ સામાયિકો સાહિત્યિકતા સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા.નર્મદ 'ડાંડિયો' જેવું પાશ્ચિક શરૂ તો કર્યું હતું.સમાજના સુધારાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા પરંતુ એમા નર્મદનું સમાજ સુધારાને નિમિત્તે સાહિત્ય સર્જન પ્રગટ થતું રહ્યું.

સામાયિકોનો મુળ ઉદ્દેશ તો એવો ગણી શકાય કે કૃતિઓનું સમાજમાં પ્રસરણ કરવું એ દષ્ટિએ વિચારીએ તો ધીરાએ કાફીઓ લખીને કોઈ બીજા સુધી પહોંચાડવાના ઉદ્દેશથી જ નદીમાં તરતી મુકેલી એ દષ્ટિએ એ પ્રવૃત્તિ પણ સામાયિકી દ્રષ્ટિકોણ વાળી ગણી શકાય.પરંતુ 'ડાંડિયા' ને આપણે પ્રથમ નમૂના પાત્ર સાહિત્યિક સામાયિક તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી ચુક્યા છે.એ વાત સર્વ વિદિત છે.ત્યારથી લઈને આજ સુધીમાં અનેક સાહિત્યિક સામાયિકો અને સાહિત્ય પ્રગટ કરતા બીન સાહિત્યિક સામાયિકો પણ ઉદય થયા અને અસ્ત પામતા રહ્યા છે.

આરંભકાળનું સામાયિકનું કાર્ય મુખ્યત્વે સમાજ સુધારાનું હતું અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રસાર થી આવેલી જન જાગૃતિ એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો જ્ઞાન વિજ્ઞાનના પરિચયના પરિણામે સંચારમાં પડેલી બદીઓ નજર સામે

આવી સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ વેગવંતિ અને વિશાળ જનસમુદાય સુધી પહોચાડવા નર્મદ સુધારકયુગમાં 'ડાંડિયા' શરૂ કરેલું આ પછી તો સમાજ સુધારા માટે સુધારક યુગમાં આ સિવાય પણ અનેક સામાયિકોનો પ્રારંભ થયેલો જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સુધારાનો હતો.

આ પછીના સમયમાં શિક્ષણમાં પ્રમાણ વધ્યું ત્રણ ત્રણ ભાષાઓની કેળવણીઓ પામેલા રુચીર દષ્ટિ ધરાવતા વિદ્વાનો એ જુદા જુદા અનેક સામાયિકો શરૂ કર્યા જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજ સુધારાનો નહીં પરંતુ સાહિત્યિકના વિસ્તરણનો હતો .અને એની મદદથી અનેક નવા સાહિત્ય સ્વરૂપો પ્રજા સુધી પહોચાડયા તો બીજી બાજુ લોક-શિક્ષણનો વ્યાપક પ્રચાર એની નેમ હતી.ત્યાર બાદ ગાંધી યુગમાં ગાંધીભાવના પ્રગટાવવા માટે અને સ્વરાજ્ય આદોલનના ભાગરૂપે અનેક સામાયિકો શરૂ થયા.જેમાં સાહિત્ય ઉપરાંત દલિતોના ઉદ્ધારની ભાવના,હિન્દુ-મુસ્લીમના ઐક્યની વિચાર સરણી,અહિંચક આદોલન વગેરે બાબતોને સમાવતા વિવિધ લેખો-વિચારો પ્રગટ થતા રહયા.જેણે જનમાનસ અને એ સમયના સાહિત્યને ધડવાનું કાર્ય કર્યું.

ગુજરાતી સામાયિકોનો સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળ બાદનો સમય ઘણોજ મહત્વનો છે.જેમાં સ્પષ્ટ બે ભાગ પડી જાય છે.(૧) એક સાહિત્યિક સામાયિક (૨) બે અન્ય સામાયિક સ્વાતંત્રતાની નવી હવા અને લોકશાહીમાં સામાયિકોનો નિર્ભય રીતે પ્રજામતનો અને પોતાના કર્તૃત્વનો પડઘો પાડવામાં ઉપયોગી બની રહયા. વિવિધ સામાયિક,સાહિત્ય,સમાજજીવન અને સંસ્કારને પોષક સામગ્રી આપવામાં સફળ પણ રહયા અને નવી આબોહવા ધડવામાં મહત્વની ભૂમિકા પૂર્ણ પુરવાર કરી કેટલાક આધુનિક વાદી સર્જકો-વિચારો તેમજ અંગત દ્રષ્ટિકોણ અને એ દ્રષ્ટિકોણને અનુરૂપ સર્જન પ્રગટ કરવાનું એક માધ્યમ પુરવાર થયા.

આમ સામાયિકો એ જુદા-જુદા સમયે જુદી-જુદી ભૂમિકા અદા કરી છે. જુદા જુદા સમયની જુદી જુદી વિચાર ધારાઓ જુદી જુદી ભાવનાઓ પોષિત કરી સંવર્ધનનું કાર્ય કર્યું છે.

વર્તમાન સમયમાં સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખતા હોય તેવા અનેક સામાયિકો વિવિધ સ્થળેથી પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. જેમાં સાહિત્ય તો કેન્દ્ર સ્થાને છે. પરંતુ સાહિત્યની ગુણવત્તાને કેટલાક સામાયિકો લક્ષમાં લેતા નથી.

આજના સમયમાં જ્યારે પ્રાંતિય ભાષાના અસ્તિત્વના મુળભૂત પ્રશ્ન સમાજમાં ચિંતાનો મુદ્દો બની રહ્યો છે. ત્યારે પણ અનેક સામાયિકો નું અસ્તિત્વ આવા પ્રશ્નોનો છેદ ઉડાડી દે છે. આજે જ્યારે શિક્ષણમાં પણ ભાષા શિક્ષણના પ્રશ્નોએ ઘણા ગુંચવાડા ભર્યા બની ગયા છે. ત્યારે સામાયિકો પોતાની ભૂમિકા ભજવી ગુંચવાડાનો ઉકેલ આંણવા પ્રયત્નશીલ થાય એ પણ એટલું જ જરૂરી છે.

આજના સમયે વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોને જ કેન્દ્રમાં રાખી પ્રગટ થતા સામાયિકો ઉપલબ્ધ છે તો સાથે-સાથે પોતીકી વિચારધારાને પ્રગટાવતા સામાયિકો પણ છે. 'હયાતી' અને 'દલિતચેતના' જેવા સામાયિકો દલિત ભાવનાના સર્જનને સમાજ સુધી પહોંચાડવામાં બહુ ઉપયોગી પુરવાર થયા છે. 'લોકગુર્જરી' 'રિતી' અને 'આદિલોક' જેવા લોક સાહિત્યને કે આદિજનોના વિચાર વલયોને પ્રગટાવતા સામાયિકો છે. તો બાળકોને પણ સંસ્કાર, મનોરંજન, ગમ્મત અને સ્વરૂચી ધડાય તેવા ઘણા સામાયિકો આજે ગુજરાતી ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે. જે નાનપણથી જ બાળકના મનોપટ પર ગુજરાતી ભાષાનું સંવર્ધન કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી રહ્યા છે. આવા સામાયિકોના આધારે આપણે એટલું તો સ્વીકારવું જ રહ્યું કે ગુજરાતી ભાષાને જીવંત બનાવવાનું અને નાપણથી જ બાળકની અંદર ટકાવી રાખવાનું મહત્વનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. આજના યુગમાં કેટલાક

સામાયિકો કેવળ કવિતાને એમાં પણ 'ગઝલ વિશ્વ ' જેવું સામાયિક તો કેવળ ગઝલને ફેલાવવાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે.તો નાટક અને વાર્તા,વિવેચનના પણ સ્વતંત્ર સામાયિકો ઉપલબ્ધ છે.

સમય એવો છે કે ટેકનોલોજીની અનેક સવલતો છે એવા યુગમાં માણસ સાહિત્યથી વિમુખ થઈ જાય પરંતુ અનેક સામાયિકો આજે પણ ગુજરાતી સાહિત્યને અનેક ઘરો સુધી પહોંચાડે છે અનેક કુટુંબો સુધી પહોંચાડે છે.જેના કારણે સાહિત્ય અને સમાજ એકબીજાને પૂરક હોવાથી સ્વીકૃતિ મળી રહે છે.આ ઉપરાંત શિક્ષણના વ્યાપના કારણે અનેક કાર્યીત્રી પ્રતિભા ધરવાતા વ્યક્તિઓને પોતાની પ્રતિભાનું જ્ઞાન થવાની સાથે જ તેઓ સાહિત્ય સર્જન તરફ વળ્યા છે.આમ મોટા પાયે સર્જનામિભુખ થયેલા લોકોને યોગ્ય સાહિત્ય સર્જન માટેની યોગ્ય કેળવણી પૂરુ પાડવાની અને તેમના સર્જકત્વને સમાર્જિત કરવાનું કાર્ય આજના સામાયિકોએ કરવું જોઈએ,કરી રહ્યા છે.નવા સર્જકોને પ્રોત્સાહન પણ આજના સામાયિકો આપી રહ્યા છે.

ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનની પરિસ્થિતી

(રાજકોટ જિલ્લાના જસદણ તાલુકાના સંદર્ભમાં)

- તાવીયા ધનશ્યામ વાલજીભાઈ

પ્રસ્તાવના:-

પરિવર્તન એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે, પરિવર્તનની પ્રકૃતિ, દિશા ગતિ અને રિત ભલે અલગ-અલગ હોય, પરંતુ, કોઈ પણ વસ્તુ પરિવર્તનના પ્રભાવથી મુક્ત રહી શકતા નથી ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનની ગતિ શહેર સમુદાયની તુલનામાં ધીમી રહી છે. પરંતુ ગ્રામીણ સમુદાય સ્થગિત નથી, આપણે ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયના ઈતિહાસ પર એક દ્રષ્ટિ નાખીએ તો આ વાત બહુ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

આઝાદી પ્રાપ્તિના ૬૭ વર્ષ પછી પણ ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાય શહેરી સમુદાયની પાછળ છે, અંગ્રજોના આગમન પહેલા ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ધીમી હતી. ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાય સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર હતા. ગ્રામીણ સમુદાયના બધાજ લોકોની આવશ્યકતાઓ ગામમાં જ પુરી થઈ જતી હતી, અંગ્રજોના આગમનની ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનનો પ્રવાહ શરૂ થયો અને આઝાદી પછી ખૂબ જ ઝડપથી પરિવર્તનનો પ્રારંભ થયો, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગીકરણ અવર-જવર અને સંચાર માધ્યમોના નવા સાધનો પ્રશ્વિમી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ તેમજ પ્રશ્વિમી સંસ્કૃતિના નવા વિચારોથી ગ્રામીણ સમુદાય પ્રભાવીત થયો, પરિણામે ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનનો પ્રવાહ શરૂ થયો.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી ભારતીય સરકારને ગ્રામીણ સમુદાયનું મહત્વ સમજાણું અને ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તન અને વિકાસ માટે આયોજન સાથે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા. સરકારે પણ સ્વીકાર્યું હતું કે જ્યાં સુધી ગ્રામીણ સમુદાયના લોકોની સમસ્યાઓનું સમાધાન નહી કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભારત દેશ પ્રગતી કરી શકવાનો નથી. ગ્રામીણ સમુદાય જ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાનો પાયો છે. પરિણામે સામુદાયિક ગ્રામીણ વિકાસ યોજના, પંચવર્ષીય યોજના, પંચાયતી રાજ અને સહકાર જેવા ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમો દ્વારા ગ્રામીણ સમુદાયના વિકાસ માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગીકરણ આધુનિક શિક્ષણ વગેરેથી ગ્રામીણ સમુદાયના લોકો ખુબ જ પ્રભાવીત થયા છે.

અભ્યાસ ક્ષેત્રે અને પ્રયુક્તિ :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ રાજકોટ જિલ્લાના જસદણ તાલુકાના વિંછીયા, જસદણ, આટકોટ ત્રણ ગામનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. લોટરી પદ્ધતિથી ઉપરોક્ત ત્રણ ગામોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

- જસદણ:-વિંછીયા, જસદવા, આટકોટ.

પ્રત્યેક ગામના પાંચ આગેવાનો (સરપંચ, ખેડૂત, શિક્ષક બ્રહ્મવા અને મજૂર)ની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત અને નિરીક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને મેળવેલી માહિતી પર આ અભ્યાસ આધારિત છે.

ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તનની પરિસ્થિતિઓ:-

અભ્યાસ અંતર્ગત ગ્રામીણ સમુદાયમાં સામાજિક, આર્થિક રાજનૈતિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા જોવા મળી છે. તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ નિચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે.

પરંપરાગત ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયમાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા જોવા મળતી હતી, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવારની રચનામાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે. આધુનિક સમયમાં સંયુક્ત પરિવારનું વિભાજન થતું રહ્યું છે. પરિવારમાં સામુહિકતાને સ્થાને વ્યક્તિવાદી વલણ જોવા મળે છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં પણ યુવા પેઢી અને વૃદ્ધોની વિચારસરણી વચ્ચે વૈચારિક સંઘર્ષ જોવા મળે છે.

પરંપરાગત ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયમાં લગ્નના રિવાજો માં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. પરંપરાગત ભારતીય સમાજમાં વ્યક્તિ તેની જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરતી અને જીવનસાથીની પસંદગી સગાસંબંધીઓ અને માતા-પિતા દ્વારા કરવામાં આવતી પરંતુ વર્તમાન સમયમાં જીવનસાથીની પસંદગીમાં યુવક-યુવતિઓની સલાહ કે સ્વપસંદગીથી લગ્ન કરવામાં આવે છે, બાલ વિવાહનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે અને વિવધા પુનઃવિવાહ પર પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયમાં પ્રતિબંધ હતો, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં વિધવા પુનઃવિવાહને બંધારણ દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી છે. પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયમાં વિવાહની અવસર પર કોઈ પણ પ્રકારનો બિન જરૂરી ખર્ચ કરવામાં આવતો નહીં, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં વિવાહના રિતરીવાજો અને પ્રથાઓમાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે.

પરંપરાગત ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થામાં ઉચ્ચ અને નિમ્ન જ્ઞાતિનો કોટીક્રમ જોવા મળતો હતો, ખાન-પાન અને વ્યવસાય અંગેના નિયમો હતા, ઉચ્ચ જ્ઞાતિને નિમ્ન જ્ઞાતિની તુલનામાં વિશેષ અધિકાર પાપ્ત હતા. અંગ્રેજોના સાશન દરમિયાન અને વિશેષ કરીને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ પણ ગ્રામીણ સમુદાયમાં જ્ઞાતિના રિવાજોમાં શિથિલતા જોવા મળે છે. શહેર સમુદાયની જેમ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પણ આધુનિક સમયમાં અસ્પૃશ્યતાનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. નિમ્ન અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો પણ માંસ-મટન, દારૂનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. વંશપરંપરાગત વ્યવસાયને સ્થાને નવીન વ્યવસાય અપનાવવા લાગ્યા છે. બંધારણમાં અનામત પ્રથાને કારણે નિમ્ન જ્ઞાતિના લોકોએ રાજકારણમાં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે

વર્તમાન સમયમાં અનેક ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતમાં નિમ્ન જ્ઞાતિનું વર્ચસ્વ જોવા મળે છે.

પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયમાં અધ્યાત્મવાદ, ધર્મ, ઈશ્વર અને પરંપરા જેવા મુલ્યોમાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે, ભૌતિકવાદી કે વ્યક્તિવાદી વલણનો પ્રભાવ વધ્યો છે. આધુનિક સમયમાં ભાગ્ય કે નસીબના સ્થાને પરિશ્રમ, પ્રયત્ન અને પુરુષાર્થને મહત્વ આપવા લાગ્યા છે તેમજ ભાગ્યવાદી વલણ અમુક અંશે જોવા મળે છે.

પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયમાં ખેતી હળ અને બળદ દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. ખેતીના ઓજારો, ખાતર અને બિયારણો ઉત્તમ પ્રકારના ન હતા, વર્તમાન સમયમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં ખેડૂતો ખેતીના નવીન ઓજારો, બિયારણ, ખાતર અને સિંચાઈના નવીન સાધનોનો ઉપયોગ કરતા થયા છે. બીજી તરફ ઔદ્યોગીકરણને કારણે ગ્રામીણ સમુદાયની આસપાસની ફેક્ટરી અને કંપનીઓમાં નોકરી કરતા લોકો જોવા મળે છે.

પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયને રાજનૈતિક વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર ગ્રામ પંચાયત હતી. એ ઉપરાંત પ્રત્યેક જ્ઞાતિ સમુદાયને જ્ઞાતિ પંચાયત હતી, જે જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ વચ્ચેના સંઘર્ષનું નિવારણ કરતી અને જ્ઞાતિના સભ્યો નિયંત્રણ રાખતી હતી. આઝીદી પછી ગ્રામીણ સમુદાયમાં ત્રિસ્તરીય પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી ન્યાય માટે પંચાયત ઉપરાંત ન્યાયાલયનો પણ સહારો લેતા જોવા મળે છે, ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરંપરાગત નેતૃત્વ વંશ, પરિવાર, જ્ઞાતિ, સંપત્તિ અને ઉંમર વગેરે પરિબળોના આધાર પર આધારીત હતું. પરંતુ આધુનિક સમયમાં નેતૃત્વ યુવા પેઢીના હથમાં આવી રહ્યું છે. આધુનિક સમયમાં વ્યક્તિગત ગુણો પર વધારે ધ્યાન દેવામાં આવે છે. નિમ્ન જ્ઞાતિના લોકો અને સ્ત્રીઓ પણ પંચાયતના માધ્યમ દ્વારા ગ્રામીણ રાજકારણમાં ભાગ લેતી થઈ છે.

નગરીય પ્રભાવને કારણે ગ્રામીણ સમુદાયના લોકોના ખાન-પાન, રહેણી-કહેણી અને વેશભુષામાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે, ગ્રામીણ સમુદાયમાં યુવાવર્ગ ફળફળાદી અને રેસ્ટોરેન્ટના સ્વાદીસ્ટ ભોજન લેતા જોવા મળે છે, ગ્રામીણ સમુદાયમાં આધુનિક ખાન-પાન, વસ્ત્ર, બ્યુટીપાર્લર, નવીન ફેશન વગેરેનો ઉપયોગ વધતો જાય છે.

ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેમાં પણ સ્ત્રીશિક્ષણના અભિગમમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થયા છે, વર્તમાન સમયમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં લોકો ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શહેર તરફ સ્થળાંતર કરતા જોવા મળે છે, અંગ્રજી શિક્ષણ તરફ પણ વિદ્યાર્થીઓ રસ લેતા થયા છે. સામાન્ય રીતે લોકો ૧૦ થી ૧૨ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. અને ધણા લોકો ગ્રેજ્યુએશન કે પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન સુધીના ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતા જોવા મળ્યા છે. ટેકનીકલ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણની તરફ લોકોની જાગૃતિમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયમાં જ લોકો તેમનું જીવન પસાર કરતા હતા, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં લોકો નગર તરફ સ્થળાતર કરતા જોવા મળ્યા છે, આવું સ્થળાતર ઉચ્ચ શિક્ષણ, રોજગારી, નગરીય જીવનશૈલીનો પ્રભાવ, લગ્ન વગેરે કારણોસર લોકો સ્થળાતર કરતા જોવા મળ્યા છે.

ઉપરોક્ત બધી જ પરિસ્થિતિઓ અભ્યાસક્ષેત્રના ગામોમાં જોવા મળે છે, પશ્ચિવારનું કદ અને રહેણી-કહેણીમાં ફેરફારો થયા છે, ગ્રામીણ સમુદાયમાં સામાજિક અને રાજકીય જાગૃતિ આવી છે ગ્રામવાસીઓ તેમના અધિકારો અને ફરજો પત્યે જાગૃત થયા છે, તથા તેમનામાં નવીન આશાઓ અને અપેક્ષાઓનો જન્મ થયેલો જોવા મળે છે. શહેરકરણ, સામુદાયિક વિકાસ યોજના, ઔદ્યોગીકરણ, પંચવર્ષીય યોજના અને શિક્ષણના પ્રસારને જોતા કહી શકાય કે વર્તમાનની ગ્રામીણ સમુદાયની પરિસ્થિતિઓમાં હજુ પણ પરિવર્તન આવી શકે છે અને ગ્રામીણ સમુદાય વિકાસ અને પ્રગતિ કરી શકશે.

BARDOLI SATYAGRAHA

- Bhavik Lomabhai Chavada

Bardoli Satyagraha

The **Bardoli Satyagraha** of 1928, in the state of Gujarat, India during the period of the British Raj, was a major episode of civil disobedience and revolt in the Indian Independence Movement. Its success gave rise to Vallabhbhai Patel as one of the greatest leaders of the independence struggle.

Contents

- 1 Background
- 2 The crisis
  - 2.1 Considering the options
- 3 The struggle
- 4 Resolution
- 5 Commemoration
- 6 See also
- 7 References
- 8 External links

Background

Mahatma Gandhi had led two great revolts of communities of poor Indian farmers against the tyranny of the British government and allied landlords in Champaran, Bihar, and Kheda, Gujarat. Success in both struggles had helped win the farmers economic and civil rights, and electrified India's people.

In 1920, the Indian National Congress under Gandhi's leadership launched the Non-Cooperation Movement. Millions of Indians revolted against the British, boycotting the courts, government services, schools and disavowing titles, pensions and British clothes and goods. The freedom fighters, known as *Satyagrahis*, peacefully protested authoritarian British laws, and called for India's independence. Many thousands were beaten, tortured and arrested.

In 1922, however, a mob of protestors killed some policemen in Chauri Chaura. Fearing a slide into violence and anarchy, Gandhi called for the struggle to be suspended. He was arrested in the same year and sentenced to be imprisoned for six years, but released in 1924. In this struggle, many considered Sardar Patel as the Lord of Bardoli.

The crisis

In 1925, the taluka of Bardoli in Gujarat suffered from floods and famine, causing crop production to suffer and leaving farmers facing great financial troubles. However, the Government of the Bombay Presidency had raised the tax rate by 30% that year, and despite petitions from civic groups, refused to cancel the rise in the face of the calamities. The situation for the farmers was grave enough that they barely had enough property and crops to pay-off the tax, let alone for feeding themselves afterwards.

Considering the options

The Gujarati activists Narhari Parikh, Ravi Shankar Vyas, and Mohanlal Pandya talked to village chieftains and farmers, and solicited the help of Gujarat's most prominent freedom fighter, Vallabhbhai Patel. Patel had previously guided Gujarat's farmers during the Kheda struggle, and had served recently as Ahmedabad's municipal president. He was widely respected by common Gujaratis across the state.

Patel told a delegation of farmers frankly that if they should realize fully what a revolt would imply. He would not lead them unless he had the unanimous understanding and agreement of all the villages involved. Refusing payment of taxes could lead to their property being confiscated, including their lands, and many would go to jail. They could face complete decimation. The villagers replied that they were prepared for the worst, but definitely could not accept the Government's injustice.

Patel then asked Gandhi to consider the matter. But Gandhi merely asked what Patel thought, and when the latter replied with confidence about the prospects, he gave his blessing. But Gandhi and Patel agreed that neither the Congress nor Gandhi would directly involve themselves, and the struggle left entirely to the people of Bardoli taluka.

The struggle

Patel first wrote to the Governor of Bombay, asking him to reduce the taxes for the year in face of the calamities. But the Governor ignored the letter, and reciprocated by announcing the date of collection.

Patel then instructed all the farmers of Bardoli taluka to refuse payment of their taxes. Aided by Parikh, Vyas and Pandya, he divided Bardoli into several zones – each with a leader and volunteers specifically assigned. Patel also placed some Gujarati activists close to the government, to act as informers on the movements of government officials.

Above all, Patel instructed the farmers to remain completely non-violent, and not respond physically to any incitements or aggressive actions from officials. He reassured them that the struggle would not end until not only the cancellation of all taxes for the year, but also when all the seized property and lands were returned to their rightful owners.

The farmers received complete support from their compatriots in Gujarat. Many hid their most precious belongings with relatives in other parts, and the protestors received financial support and essential supplies from supporters in other parts. But Patel refused permission to enthusiastic supporters in Gujarat and other parts of India from going on sympathetic protest.

The Government declared that it would crush the revolt. Along with tax inspectors, bands of Pathans were gathered from northwest India to forcibly seize the property of the villagers and terrorize them. The Pathans and the men of the collectors forced themselves into the houses, took all property, including cattle.

The government began to auction the houses and the lands. But not a single man from Gujarat or anywhere else in India came forward to buy them. Patel had appointed volunteers in every village to keep watch. As soon as he sighted the officials who were coming to auction the property, the volunteer would sound his bugle. The farmers would leave the village and hide in the jungles. The officials would find the entire village empty. They could never find out who owned a particular house.

However, some rich people from Bombay came to buy some lands. There was also one village recorded that paid the tax. A complete social boycott was organized against them, wherein relatives broke their ties to families in the village.

Members of the legislative councils of Bombay and across India were angered by the terrible treatment of the protesting farmers. Indian members resigned their offices, and expressed open support of the farmers. The Government was heavily criticized, even by many in the Raj's offices.

Resolution

In 1928, an agreement was finally brokered by a Parsi member of the Bombay government. The Government agreed to restore the confiscated lands and properties, as well as cancel revenue payment not only for the year, but cancel the 30% raise until after the succeeding year.

The farmers celebrated their victory, but Patel continued to work to ensure that all lands and properties were returned to every farmer, and that no one was left out. When the Government refused to ask the people who had bought some of the lands to return them, wealthy sympathizers from Bombay bought them out, and returned the lands to the rightful owners.

Comme moration

The momentum from the Bardoli victory aided in the resurrection of the freedom struggle nationwide. In 1930, the Congress would declare Indian independence, and the Salt Satyagraha would be launched by Gandhi.

While Patel credited Gandhi's teachings and the farmers' undying resolve, people across the nation recognized his vital leadership. Gandhi and his fellow satyagrahis called him *Sardar* for the first time, which in Gujarati and most Indian languages means *Chief* or *Leader*. It was after Bardoli that *Sardar Patel* became one of India's most important leaders.

ભારતમાં સરકારી આવાસ યોજનાઓ

- ડો. રાજેશ એ. મુલચંદાણી
(એમ.કોમ., પીએચ.ડી.)
પ્રાધ્યાપક કોમર્સ વિભાગ
સ્વ જે.કે.રામ કોલેજ વેરાવળ.

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્યની મૂળભૂત જરૂરિયાતો માં ખોરાક અને કપડાની જરૂરિયાત સંતોષાયા બાદ રહેઠાણની જરૂરિયાત પાયાની છે. એ વાતમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. આમ છતાં ભારતમાં લાખો લોકો રહેઠાણની અપુરતી વ્યવસ્થાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી રહ્યા છે. ભારતમાં ગ્રામ્ય તથા શહેરી બન્ને વિસ્તારોમાં રહેઠાણની અપુરતી વ્યવસ્થા અને અપુરતી જોગવાઈ જોવા મળે છે.

N.B.O. નાં એક અહેવાલ મુજબ ભારતમાં દર વર્ષે અંદાજીત 20 લાખ આવાસોની માંગ ઉદ્ભવે છે. અને અંદાજીત 1.94 કરોડ આવાસોની અછત જણાય છે જે પૈકી 1.276 કરોડ આવાસોની અછત ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં અને 0.664 કરોડ આવાસોની અછત શહેરી વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે.

સરકારી આવાસ યોજનાઓ

આપણાં દેશનાં મૂળભૂત મૂલ્યો મુજબ દેશનાં દરેક નાગરિકને સ્વચ્છ આવાસ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. માનવીની પ્રાથમિક જરૂયાત પૈકી આવાસ – નિવાસની જરૂરીયાત સંતોષવા માટે ભારત માં સરકારી યોજનાઓએ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી આ પ્રશ્નને હલ કરવા મહદ્ અંશે ફાળો આપેલ છે.

આ યોજનાઓમાં શહેરો, નગરો, તેમજ ઉપ નગરો માં ગરીબ, મધ્યમ અને ઉપલા મધ્યમ વર્ગનાં લોકોને આવાસ ની સુવીધાઓ તેમનાં અને સરકાર નાં સંયુક્ત સાહસો થી પુરીપાડવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. આ યોજનાઓમાં સૌને પોષાય તેવા આવાસોનાં નિર્માણ માટે આવક જુથો ને પણ ધ્યાન માં લેવામાં આવે છે. જેથી આર્થિક અસમાનતા સામાજિક રહેણી, કહેણી ને અવરોધ ન થાય.

આ બધી યોજનાઓ ભારતની 1988 માં જાહેર કરાયેલ આવાસ નિતીનાં એક ભાગ સ્વરૂપ છે. આ યોજનાઓનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ દેશમાં આવાસની અછત દુર કરવા વિવિધ સમુદાયો, વર્ગનાં લોકોને તેમની આવકનાં પ્રમાણના આધારે ધિરાણ વ્યવસ્થા પુરી પાડી આવાસો ઉપલબ્ધ કરાવાનો હતો. ઓછી આવક ધરાવતાં લોકો માટે સસતા દરે અને સબસીડી આપી આવાસો ઉપલબ્ધ કરાવવા. આ યોજનાઓ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર તથા લોકોનાં સહીયારા સાહસો દ્વારા અમલમાં મુકવામાં આવી હતી.

રાષ્ટ્રીય સહકારી આવાસ સંઘ

(National Co-operative Housing Federation N.C.H.F)

રાષ્ટ્રીય સહકારી આવાસ સંઘની સ્થાપના 1969 માં થઈ હતી. આ સંઘ ભારતના સમગ્ર આવાસ આંદોલનનું નેતૃત્વ કરતું એક શીર્ષ રાષ્ટ્રીય સંગઠન છે. ગૃહ નિર્માણ સહકારી મંડળીઓએ દેશભરમાં 17 લાખ ગૃહ એકમોનું બાંધકામ કરેલ છે. અને વિશાળ સંખ્યાના એકમો બાંધકામના વિવિધ તબક્કાઓમાં છે. સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની કાળજી રાખતું આ ક્ષેત્ર 75% જેટલા ગૃહ એકમો મધ્યમ વર્ગના લોકો તેમજ નીચી આવક ધરાવતા જુથો માટે ઉભા

કરવામાં આવેલ છે. ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા નિર્મિત – બાંધકામ કરવામાં આવેલ મકાનો અન્ય પદ્ધતિઓ દ્વારા બાંધવામાં આવતા મકાનોની સરખામણીમાં ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય સ્ટેન્ડર્ડ નાં હોય છે. આ ક્ષેત્રની ખાસ વિશેષતા એ રહી છે કે, ગૃહ એકમોના બાંધકામ સભાસદોની ઉચ્ચ સ્તરીય સહભાગીદારી સાથેનાં રહે છે. જે મકાનોનો કબજો લીધા પછીની જાળવણી માટે વપરાશકારો વચ્ચે જવાબદારીની એક ભાવના ઉભી કરે છે.

ભારત સરકારે પણ દેશમાં ગૃહ આવાસોની સમસ્યાઓનાં નિરાકરણ કરવા માટે 'નેશનલ હાઉસિંગ એન્ડ હેબિટન્ટ' પોલીસી' માં ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓને મહત્વની ભૂમિકા અને જવાબદારી સુપ્રત કરેલ છે. સરકારે 'નેશનલ એજન્ડા' મારફતે 'તમામ માટે આવાસ સુવિધા' ને અગ્રિમતાના ધોરણે જાહેર કરી છે, અને સામાન્ય રીતે નાગરિકોની આવાસ જરૂરિયાતો એ ખાસ કરીને ગરીબ અને આવાસોથી વંચિત લોકો માટે જહેર કરેલ છે. દર વર્ષે એક લાખ ગૃહ એકમોના બાંધકામનું લક્ષ્ય અંકિત કરવામાં આવેલ છે. જે આ કાર્યક્રમ હેઠળ સહકારી મંડળીઓને જવાબદારીઓ સુપ્રત કરવામાં આવેલ છે.

ગુજરાતમાં 16917 ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓએ શહેરો, નગરો તેમજ ઉપનગરોમાં લોકોને આવાસની સુવિધાઓ તેમના સામૂહિક પ્રયાસો અને સમજદારી સાથે પુરાં પાડી સહકારની ભાવનાને ચરિતાર્થ કરી દર્શાવેલ છે. સ્વચ્છ, આરોગ્યપ્રદ સુવિધાયુક્ત આવાસ માનવીઓની કાર્ય કરવાની ક્ષમતામાં ઉમેરો કરે છે. સમાજના તમામ વર્ગના લોકોના સભ્યપદ ધરાવતી ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓ વિવિધતામાં સુદૃઢ એકતાના દર્શન કરાવે છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓ અને તેમના સભાસદોની સંખ્યામાં ઝડપી વધારો થયો છે. તેમ છતાં કેટલીક વિપરિત પરિસ્થિતિના કારણે આ પ્રવૃત્તિ તાજેતરના વર્ષોમાં મંદ પડવા લાગી છે.

ભારતમાં આજે પાયાના સ્તરે 92000 પ્રાથમિક ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓ 66 લાખ ઉપરાંતના સભાસદો સાથે નિર્મિત થયેલ છે. રાજ્ય કક્ષાનાં 26 એપેક્ષ કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ ફેડરેશનો વિવિધ રાજ્યો તેમજ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં કાર્યરત છે. જે રાષ્ટ્રીય સ્તરે નેશનલ કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ ફેડરેશનના સભ્યો છે.

ગૃહ નિર્માણ મંડળીઓ વિવિધ રોજગાર માટેની વિપુલ તકો પણ મેળવી આપે છે. પંચ વર્ષીય યોજના દસ્તાવેજ અનુસાર આપણા દેશમાં રોજગાર વિકાસને ઉત્તજેન આપવામાં આ એક મહત્વનું ક્ષેત્ર ગણવામાં આવે છે. એક અંદાજ મુજબ 1993-94 થી 1999-2000 દરમિયાન રોજગારી ઉભી કરવાનાં વાર્ષિક વિકાસ દરમાં બાંધકામ ક્ષેત્રનો વાર્ષિક વિકાસ દર 5.21% નો રહ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય ભવન સંગઠન:

(National Building Organization – N.B.O.)

આ સંગઠનની સ્થાપના 1954 માં થઈ હતી આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઓછા ખર્ચે તૈયાર થાય તેવા મકાનોની ડિઝાઇનનો અંગે સંશોધન કરવું સામાજિક અને આર્થિક બાબતોને ધ્યાનમાં રાખતાં મકાનોની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરવો.

વર્ષ 1992 માં આ સંગઠનનું પુનઃ ગઠન કરવામાં આવ્યું હતું જે મુજબ ભવન નિર્માણ સામગ્રી અને ડિઝાઇન અંગેનું કાર્ય " બિલ્ડીંગ મટિરિયલ્સ એન્ડ ટેકનોલોજી પ્રમોશન કાઉન્સિલ" નામની સંસ્થાને સોંપવામાં આવ્યું. અને ત્યારબાદ વર્ષ 2006 માં આ સંગઠનનું નવા ઉદ્દેશો સાથે ફરી વખત પુનઃગઠન કરવામાં આવ્યું હવે આ સંગઠનના ઉદ્દેશો નેશનલ હાઉસિંગ પોલીસી અંતરગત ખરેખર હાઉસિંગ ની જરૂરિયાત અંગે રીપોર્ટ રજૂ કરવા અને હાઉસિંગ કામગીરી સાથે સંકડાયેલ સામાજિક આર્થિક બાબતોનો આંકડાશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરવાનું છે.

N.B.O નાં મુખ્ય ઉદ્દેશો:-

- 1) હાઉસીંગ વ્યવસ્થા અંગે માહિતી પ્રાપ્ત કરી, તેની યોગ્ય રીતે ગોઠવણી કરી તેની યથાર્થતા ચકાસી અને વિશ્લેષણ કરી પ્રકાશિત કરવી.
- 2) હાઉસીંગ અને બિલ્ડીંગ બાંધકામ વિશ્લેષણ સાથે સંકડાયેલ રાજ્ય સરકારનાં કર્મચારીઓ માટે પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો યોજવા
- 3) હાઉસીંગ અને બિલ્ડીંગ બાંધકામ અંગે દસ્તાવેજી માહિતીનાં કેન્દ્ર સ્થાન તરિકે કાર્ય કરવું.
- 4) રાજ્ય સરકારો, સંશોધન સંસ્થાઓ તથા આંતર રાષ્ટ્રીય સંગઠનો વચ્ચે સંકલન કરવો.
- 5) હાઉસીંગ વ્યવસ્થા અંગે વખતો - વખત સ્થિતિનું અવલોકન કરવું સંશોધન હાથ ધરવા અને જરૂરી સુચનો આપવા.

N.B.O ભારતનો એકમાત્ર સંગઠન છે. કે, જે હાઉસીંગ વ્યવસ્થા અંગે અસરકારક અને વિસ્તૃત આંકડાકિય માહિતી રજૂ કરે છે. આ સંગઠન દ્વારા રજૂ થયેલ માહિતી સરકારને હાઉસીંગ પોલીસી ઘડવામાં મદદરૂપ થાય છે. ઉપરાંત કેટલીક સંશોધન કરનાર સંસ્થાઓને ઉપયોગી નિવડે છે. આ સંગઠન શહેરી તથા ગ્રામ્ય બન્ને વિસ્તારોમાં હાઉસીંગ અંગેની જરૂરિયાત માટે આધારભૂત માહિતી પ્રકાશિત કરે છે.

વાલ્મીકિ આંબેડકર આવાસ યોજના:- (VAMBAY)

આ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આયોજિત યોજના છે. આ યોજના શહેરી વિસ્તારોમાં આવેલ નાની ઝૂંપડીઓમાં રહેતાં અને ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં લોકોનાં ઉત્થાન માટે અમલમાં આવી છે. આ યોજનાની ધોષણા વડાપ્રધાન દ્વારા સ્વાતંત્ર્યદીન 2001 નાં રોજ કરવામાં આવી હતી પણ તેન ઔપચારિક શરૂઆત 2 ડિસેમ્બર 2001 નાં રોજ હૈદરાબાદમાં કરવામાં આવી હતી.

શહેરી વાતાવરણને સ્વસ્થ બનાવવા માટે વાલ્મીકિ આંબેડકર આવાસ યોજના હેઠળ 'નિર્મલ ભારત અભિયાન' નામની ઉપયોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા 50% સબસિડીવાળી ગીચ ઝૂંપડીઓના નિવાસીઓ માટે આ એક આગવો અને પ્રથમ કાર્યક્રમ છે.

વાલ્મીકિ આંબેડકર આવાસ યોજનાનાં હેતુઓ:-

આ યોજના અમલમાં મુકવા પાછળ કેન્દ્ર સરકારનાં મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ હતાં.

1. શહેરી વિસ્તારની ઝૂંપડીઓમાં રહેતા લોકોને આવાસની સગવડ પુરી પાડવી.
2. ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોની આવાસ સુવિધામાં વધારો અને સુધારો કરવો.
3. શહેરી વિસ્તારની ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકોને રહેઠાણની વ્યવસ્થા પુરી પાડવી ,તેમનું જીવનધોરણ ઉચ્ચું લાવી શહેરી વિસ્તારોને 'સ્લમ લેસ' (ઝૂંપડપટ્ટી રહિત) બનાવવું.

આ યોજના હેઠળ ઝૂંપડપટ્ટીનાં લોકોમાટેમધ્યમકક્ષાનાં રસ્તા મકાનોનો નિર્માણ કરી તેઓને 50% સબસિડી સાથે લોનની વ્યવસ્થા કરી મકાનોની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. અને મકાનો ની વ્યવસ્થાની સાથો સાથ 'નિર્મલ ભારત અભ્યાન' હેઠળ શુદ્ધ પીવાનો પાણી, સેનેટરી અને ટોયલેટની વ્યવસ્થા તથા ગંધગી નિકાસ વ્યવસ્થા વગેરે પુરા પાડવા કે જે વાતાવરણ ને શુદ્ધ અને સ્વચ્છ બનાવવા મદદરૂપ થાય.

હિંદુસ્તાન પ્રીફેબ લિમિટેડ (H.P.L)

હિંદુસ્તાન પ્રીફેબ લિમિટેડ ની સ્થાપના 1953 માં થઈ હતી અ કંપની સૌપ્રથમ "હિંદુસ્તાન હાઉસીંગ ફેક્ટરી લિમિટેડ" નામે શરૂ થઈ હતી આ કંપની આપણા પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂજીનાં નેતૃત્વ હેઠળ ચાલુ કરવામાં આવી હતી. આ કંપનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર્ટીશન સમયના પાકિસ્તાન તરફથી આવેલ રેફ્યુજીઓની આવસની જરૂરિયાત ને સંતોષવાનો હતો. સમય જતા આ કંપનીનાં ઉદ્દેશો બદલાયા તેથી તે કંપની પછીથી હિંદુસ્તાન પ્રીફેબ લિમિટેડ (H.P.L.) નામે ઓળખાઈ. આ કંપનીએ છેલ્લા 5 દાયકા દરમિયાન દેશમાં મોટા પાયે બાંધકામ કાર્યા છે. અને તેની સાથે સાથે દેશનાં રેલ્વે તંત્ર તથા કંપનીઓને બાંધકામ લક્ષી માલ – સમાન પુરા પાડયા છે. આ કંપની ભારતીય રેલ્વે માર્ગો પર મોટા પાયે પુલો તૈયાર કરવામાં અગ્રીમતા ધરાવે છે. કંપનીએ કોન્ક્રીટ તથા નવીન ટેકનોલોજીનાં ઉપયોગ સાથે કેટલાક રહેઠાણ ક્ષેત્રો તથા ઔદ્યોગિક બિલ્ડીંગ નો પણ નિર્માણ કર્યું છે.

હિંદુસ્તાન પ્રીફેબ દિલ્હીનાં જંગપુરા વિસ્તારમાં 28 એકર જમીનમાં સ્થાપિત થયેલ છે. આ કંપનીને અદ્યતન ટેકનોલોજી ધરાવતી પોતાની લેબોરેટરી છે કે જેમાં તે બાંધકામ માં વપરાતો માલ સમાન નું પરિક્ષત કરે છે. આ કંપનીને પોતાની રેલ્વે સાઈડ છે. તેથી તે હેવી મટીરીયલ વેગનોમાં સ્થાંતર કરી શકે છે. હિંદુસ્તાન પ્રીફેબ લિમિટેડમાં કુલ 500 કામદારો જે પૈકી 80 એજીનીયરો તથા બાકીનાં ટેકનીશનો કાર્યરત છે.

હુડકો (H.U.D.Co)

તેની સ્થાપના 25 એપ્રિલ 1970 માં ભારતીય કંપનીધારા 1956 હેઠળ થઈ હતી. આ ભારતમાં આવસ અને શહેરી વિકાસનાં ક્ષેત્રમાં શીર્ષસ્થા ટેકનિકલ અને નાણાકીય સંસ્થા છે.

હુડકો ભારતમાં આવાસની અછત ને દૂર કરવા લોકોને ગૃહ નિર્માણ તથા ખરીદવા માટે લાંબા ગાળાની તથા ટૂંકાગાળાની નાણાકીય સગવડો પુરી પાડે છે. ભારત સરકારની અરબન ડેવલોપીંગ પોલીસીને સફળ બનાવવા આ સંસ્થા કાર્ય કરી રહે છે. હુડકો ધ્વારા ઉતરાંચલ, લાતુર અને ગુજરાતમાં ભૂકંપ પીડિતોનાં પુનર્વાસ તથા આંધ્ર પ્રદેશ, ઓરિસ્સા, પશ્ચિમ બંગાળ જેવા તોફાનગ્રસ્ત ક્ષેત્રો માટે સહાયતા પુરી પાડવામાં આવી છે. હુડકો ધ્વારા માત્ર આવાસ માટેનીજ નહિ પરંતુ ટેકનિકલ સલાહ પણ આપવામાં આવે છે.

સમગ્ર રીતે 31 માર્ચ 2005 સુધી હુડકોએ 143 લાખ આવાસ એકમોનું નિર્માણ કર્યું છે.

હુડકોનાં હેતુઓ:—

1. દેશમાં અરબન ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામને સફળ બનાવવા નાણાકીય વ્યવસ્થા પુરી પાડવી.
2. રહેઠાણ માટે મકાનોનો બાંધકામ કે ખરીદી કરવા માટે લાંબાગાળાની ધિરાણ વ્યવસ્થા પુરી પાડવી.
3. નવા વિસ્તારો બનાવવા કે, તેઓને નવનિર્માણ કરવા આર્થિક સહાય પુરી પાડવી.
4. રાજ્ય હાઉસીંગ બોર્ડ ધ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ ડિર્બેચરો અને બોન્ડસ નું ભરણું ભરી આપવું.
5. ઔદ્યોગિક એકમોને નવનિર્માણ માટે કે બિલ્ડીંગો બનાવવા નાણાકીય સહાય પુરી પાડવી.
6. ભારત સરકાર ધ્વારા અને અન્ય સંસ્થાઓ ધ્વારા વખતો – વખત હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ પ્રોગ્રામ માટે

મળતી નાણાકીય સગવળો પ્રાપ્ત કરવી અને તેમનું યોગ્ય સંચાલન કરવો.

કેન્દ્ર સરકાર કર્મચારી આવાસ સંગઠન:—

નિવારણ" ખાતા ને આધારી જૂલાઈ 1990 માં " કેન્દ્ર સરકાર કર્મચારી આવાસ સંગઠન" નામની રજિસ્ટર્ડ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થાની સ્થાપના કેન્દ્ર સરકારના કર્મચારીઓ માટે નહિ નફો – નહિ નુકશાન નાં ધોરણે સમગ્ર ભારતમાં પસંદ કરાયેલ સ્થળોએ આવાસની વ્યવસ્થા તથા વિકાસ કરવા થઈ. આ સંસ્થાની સ્થાપના સોસાયટી રજીસ્ટર્ડ એક્ટ 1860 અંગરગત થઈ તેની મુખ્ય ઓફિસ 'જનપથ ભવન ન્યુ દિલ્હી' ખાતે આવેલ છે. આ સંસ્થાના મુખ્ય ઉદ્દેશ,

1. સમાજ કલ્યાણ માટે નહિ નફો – નહિ નુકશાન ના ધોરણે કેન્દ્ર સરકારનાં કાર્યરત તથા નિવૃત્ત કર્મચારીઓ ઉપરાંત મૃત્યુ પામેલ કર્મચારીઓનાં કુટુંબ જનોને આવાસની સુવિધા અને અન્ય સુવિધાઓ પુરી પાડવાનો છે.
2. કેન્દ્ર સરકારનાં કર્મચારીઓને આવાસની સાથો સાથ અન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપલબ્ધ કરાવવી એ પણ આ સંસ્થા નો એક ઉદ્દેશ છે.

આ સંસ્થાનો ધ્યેય કેન્દ્ર સરકારનાં કર્મચારીઓ ના સામાજિક ઉત્થાન માટે ગુણવત્તા વાળા મકાનો પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. આ સંસ્થા ધ્વારા ચેનાઈ, નેરૂલ, કરગર, પંચુલા, કલકતા, નોઈડા, ગુરગાંવ, ચંદીગઢ, બેંગલોર, કોચી, હૈદરાબાદ, પીપરી – ચીયાવાડ, માં આવાસ યોજનાઓ પુર્ણ કરેલ છે. જેમાં કુલ 8386 મકાનો ઉપલબ્ધ કરાવેલ છે. ઉપરાંત અમદાવાદ જયપુર, હૈદરાબાદ, પંચકુલા, નોઈડામાં 3745 આવાસોની કામગીરી ચાલુ છે.

આ સંસ્થા ધ્વારા તૈયાર થયેલ આવાસોની પડતર, નક્કી થયા બાદ કેન્દ્ર સરકારનાં કર્મચારીઓને તેઓના હોદ્દા પ્રમાણે આવાસ એલોટમેન્ટ કરવા પ્રસ્તાવ આપવામાં આવે છે. જેમાં એલોટમેન્ટ અંગે જાહેરાત આપી કેન્દ્ર સરકારનાં કર્મચારીઓ પાસેથી અરજીઓ સાથે જરૂરી દસ્તાવેજો પણ મંગાવાય છે. ત્યારબાદ કોમ્પ્યુટરની મદદથી નક્કી કરેલ ધારા – ધોરણો મુજબ મકાનોની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. અને મકાનની કિંમત હપ્તાઓ સ્વરૂપે વસુલ કરવામાં આવે છે.

કેન્દ્ર લોકનિર્માણ વિભાગ:

(Central Public Work Department) C.P.W.D

આ વિભાગ વિભિન્ન પ્રકારના નિર્માણકાર્ય કરવા માટે સરકારની એક મુખ્ય એજન્સી છે. 1854 માં ભારતનાં તાત્કાલીન ગવર્નર જનરલે એક અલગ લોકનિર્માણ વિભાગ ની રચનાને મંજૂરી આપી હતી. સમગ્ર દેશમાં આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારેલી છે. આ સંસ્થા જાહેર ક્ષેત્રો તથા ખાનગી ક્ષેત્રોનાં પ્રોજેક્ટો ડિપોઝીટ વર્ક તરિકે પોતાના હસ્તગત કરી આપે છે. ઉપરાંત દેશમાં બાંધકામ સાથે જોડાયેલ સર્વ સંસ્થાઓ નું નિયમન પણ આ સંસ્થા કરે છે. ભારત સરકારની આ એક ટેકનીકલ સંસ્થા પણ છે. કે જે ગૃહનિર્માણ અંગે ટેકનીકલ સલાહ સૂચનો આપે છે. આ સંસ્થા ગૃહનિર્માણ ઉપરાંત અન્ય પ્રોજેક્ટો જેવા કે પાણી વ્યવસ્થા, સેનેટરી વ્યવસ્થા, રોડ રસ્તા, ઈલેક્ટ્રીકલ, હવા પ્રદૂષણ વગેરે હાથ ધરે છે. આ સંસ્થા ધ્વારા સીવીલ એનજીનીયરીંગ આરકોટકીંગ, માળખાકિય વ્યવસ્થા, અને ઈલેક્ટ્રીક એનજીનીયરીંગનાં નિષ્ણાંત તરિકે સેવા આપે છે.

શહેર સુધારણા પ્રોત્સાહન કોષ:-

આ કોષની સ્થાપના 10 મી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન 500 કરોડ રૂપિયાની પ્રારંભિક મુડીથ કરવામાં આવી હતી. તેની શરૂઆત 2002-03 માં થઈ હતી.

આ કોષનો ઉપયોગ શહેરસુધારણા કાર્યક્રમોમાં કરવામાં આવે છે. જેમાં શહેરી સીમાનિયમન કાયદો, સ્ટેમ્પડયુટી ને તર્કસંગત બનાવવી, નોંધણી માટે કમ્પ્યુટરરાઈઝડ પધ્ધતિ સામેલ કરવી, સંપત્તિ કરમાં સુધારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

31 માર્ચ 2005 સુધી 21 રાજ્યોએ અને 3 કેન્દ્રશસિત પ્રદેશોએ સુધારાના અમલ માટે કેન્દ્ર સરકારની સાથે સમજૂતી કરી છે.

મહાનગર યોજના:-

કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વર્ષ 1993 -94 માં મહાનગર યોજના શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ યોજના માં મહાનગરો નાં બુનિયાદો માળખાના વિકાસ માટેની યોજનાઓ આમલમાં મુકવામાં આવી મહાનગરોને માળખાકિય રીતે વિકસીત કરવો એ આ યોજના નો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

આ યોજના ભારતનાં મુખ્ય 5 મહાનગર મુંબઈ, ચેન્નઈ, કોલકતા, હૈદરાબાદ, અને બેંગલોમાં અમલમાં મુકવામાં આવી જેનો ઉદ્દેશ આ પાંચ મહાનગરો નાં સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો હતો.

આ યોજના ને અમલી બનાવવા માટે કુલ રોકાણો નાં 25% રકમ રાજ્ય સરકાર પુરી પાડશે 25% રકમ કેન્દ્ર સરકાર પુરી પાડશે અને બાકીની 50% રકમ નાણાકિય સંસ્થાઓ પાસેથી મેળવવાની રહેશે.

નાના અને મધ્યમ નગરોની સર્વાંગી વિકાસ યોજના:-

આ યોજના કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નાના અને મધ્યમ નગરોનાં સર્વાંગી વિકાસ અર્થે શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ યોજના વર્ષ 1979 - 80 થી અમલમાં મુકવામાં આવી હતી જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ 5 લાખ કે તેથી ઓછી વસ્તી ધરાવતા નાના અને મધ્યમ શહેરોમાં આવાસની અને બુનિયાદી રહેઠાણની વ્યવસ્થા પુરી પાડી શહેરોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો હતો.

આ યોજના હેઠળ ભારતનાં અનેક નાના અને મધ્યમ નગરોને આવરી લેવાનો પણ ઉદ્દેશ હતો. આ યોજના રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકારનાં સહિયારા પ્રયત્નોથી અમલમાં મુકવા માટે યોજના નાં કુલ ખર્ચમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનો હિસ્સો 60 : 40 છે.

ઝૂપડપટ્ટીઓના વિકાસ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ:-

આ યોજનાની શરૂઆત 1996 માં કાનપુરમાંથી થઈ હતી. આ યોજના ઝૂપડપટ્ટીઓમાં રહેલા લોકોનાં વિકાસ માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોને સ્વચ્છ રહેઠાણની વ્યવસ્થા પુરી પાડવાનો હતો પરંતુ તેની સાથો સાથ જીવનની પાયાની અગવડો જેમ કે સ્વચ્છ પાણી, સેનેટરી વ્યવસ્થા, કચરો નિકાલ વ્યવસ્થા, વગેરે ની સુવિધાઓ પણ પુરી પાડવાનો હતો.

આયોજના ને સફળ બનાવવા બિનસરકારી સંગઠનો નો પણ સહયોગ લેવામાં આવ્યો હતો. સ્થાનિક સંગઠનો ની મધ્યથી ખરેખર જરૂરિયાત ધરાવતા વર્ગોને આ યોજનાનો લાભ મળી રહે એ બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી. આ યોજના માટે નાણાકિય વ્યવસ્થા અને તેના સંચાલન માટે કેન્દ્ર સરકાર તરફથી વધારાની સહાયતા પણ પુરી પાડવામાં આવે છે.

સંપત્તિ વિભાગ:-

આ વિભાગની સ્થાપના 1922 માં કેન્દ્રીય લોક નિર્માણ વિભાગના એક ભાગ તરીકે થઈ હતી. તેનું કાર્ય સરકારી મકાનોની ફાળવણી, તેનું સમારકામ અને ભાડે આપેલ સરકારી મકાનો નાં ભાડાની વસૂલાત કરવાનું હતું.

આ વિભાગમાં વધેલા કાર્યભાર ને લીધે આ વિભાગની ઓક્ટોબર 1944 માં એક અલગ સંગઠન તરીકે રચના કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ સપ્ટેમ્બર 1959 આ સંગઠનની સંપત્તિ વિભાગ તરીકે પુનઃગઠન કરવામાં આવ્યું આ વિભાગ નવી દિલ્હી તથા તેના 31 ક્ષેત્રીય કેન્દ્રોની સરકારી સંપત્તિઓ અંગેનું વહીવટી કામકાજ સંભાળે છે. અને તેનું સંચાલન કરે છે. આ વિભાગ વિભિન્ન સ્થળોએ આવેલા અધિકારીઓના અતિથિગૃહોનું નિયંત્રણકરે છે.

રાષ્ટ્રીય ભવન નિર્માણ નિગમ લિમિટેડ:-

આ સંસ્થાની સ્થાપના 1960 માં એક જાહેર સાહસ તરીકે કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાની સ્થાપના પાછળ નો મુખ્ય ઉદ્દેશ સરકારનાં રાષ્ટ્રીય ભવન નિર્માણમાં સિવિલ એન્જિનિયરિંગની પરિયોજનાઓ પુરી પાડવી તથા ભૂસંપદા પરિયોજનાઓનો વિકાસ કરવો.

ભારતીય સ્ટાન્ડર્ડ બ્યુરોએ આ નિગમને ISO 9001 પ્રમાણ પત્ર આપ્યું છે.

સારાંશ

આમ તો ભારત સરકાર દ્વારા ભારતનાં દરેક નાગરિક ને રહેવા માટે આવાસની સગવડ મળે તેવા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે. પણ વધતી જતી વસ્તી તથા શહેરીકરણના કારણે સરકારને થોડીક અસુવિધા થઈ છે. આજે આપણે સરકાર દ્વારા આવાસ ક્ષેત્રે તથા નગર સુધારણાના દરેક પાસાની સમીક્ષા કરીએ તો ભારત સરકારે આ ક્ષેત્રે ઘણી યોજનાઓ અમલમાં મુકી છે. આમ છતાં અપુર્તી નાણાકીય વ્યવસ્થાને લીધે તે યોજનાઓનો સંપૂર્ણ લાભ લોકોને મળી શક્યો નથી.

Gujarat During The Great Revolt: The Rebellion In Okhmandal

- Chauhan Shashikant Hansrajbhai

IT is generally believed that Gujarat remained dormant during 1857; that the Revolt had no impact on Gujarat, nor did the inhabitants of the region show any sympathy towards the rebels. However this impression is erroneous because there were several incidents in Gujarat during the period 1857-59 which were directly linked to the Revolt. This article looks at the upheaval in Gujarat, especially in the region of Saurashtra or Kathiawad.

Against the backdrop of the rebellion in northern and central India, insurrection broke out in various parts of Gujarat. Some stray skirmishes took place against British rule in Ahmadabad, Dahod, and Godhra. Surajmal, the landlord of the area of Dakor in Kheda district claimed the throne of Lunawada and attacked Lunawada in July 1857 with the help of the charan landlord, named Kandas, of Pal village. A contingent of the East India Company's army commanded by Major Andrews attacked Pal village and destroyed it. Kandas was arrested but Surajmal succeeded in escaping. The British authorities declared a prize of Rs 1000 for his arrest but Surajmal could not be apprehended. Nearly a thousand soldiers under Capt. Calling were stationed in Lunawada to keep the area under control. Subsequently the Kolis of Khanpur situated in the Lunawada area revolted in December 1857. British troops led by Capt. Buckle attacked Khanpur and burnt it down. In the Panchmahals district the tribal Nayakadas attacked the British army at Sankheda. This attack was led by Rupa Naik and Kewal Naik, both of whom had been encouraged to carry out this attack by Bhausahab Pawar. The tribal Nayakadas was defeated at Jambu Ghoda by colonial troops led by Capt. Bates. Ganpatrao, the representative of Bhausahab, was arrested and Rupa and Kewal Naik surrendered in March 1859.

Thakore Jivabhai of Khanpur (located close to Anand) was the first ruler in this region to assume the leadership of the rebellion. Anand's Mukhi Patel Garbaddas and his fellowmen supported Thakore Jivabhai. They gathered an army of 2000 soldiers consisting of Kolis, Bhils, Nayakadas, Sibandi, etc. The British sent their troops from the princely state of Baroda. These troops harassed the people, looted crops and crushed the revolt. Jivabhai, the leader of the insurrection, was hanged. The British troops had encamped at Lotia Bhagol of Anand. The young Mukhi Garbaddas and his companions with a view to harassing the British army reached Lotia Bhagol under the cover of darkness. They took away the arms of some of the soldiers, who were fast asleep, and cut the tails of some of their horses. They were able to escape, but the next day they were pursued, and captured in Khanpur. The rebels were tied to

guns and blown up. As Mukhi Garbaddas had gone to his native village of Asoj for his marriage, he could not be arrested at this time. Nevertheless, he was arrested a little later and sentenced to transportation for life in Andamans where he died later on. Besides, we have evidence of insurrections at numerous other places: at Chandup (near Idar), Vijapur and Mandetti in Mahikantha; at Nandool and Rajpipla in Rewakantha; and also at Bharuch, Khambat, Surat and Baroda.

MAJOR UPRISING

There was a major uprising in the peninsular region of Gujarat. This region is called Saurashtra or Kathiawad. The peninsula of Saurashtra presented a conglomeration of 222 big and small princely states. In this region the most important rebellion was that of the Waghers of Okhamandal (comprising Dwarka, Bet, Okha). The Waghers had dominated the region till the Gaekwads established their rule in Okhamandal. Okhamandal continued to be a part of the Baroda state of the Gaekwads even after Baroda had accepted overall British supremacy. The Waghers looked upon both the Gaekwads and the British as their enemies.

On the eve of the uprising of 1857 there spread a rumour in Okhamandal that the rebels had succeeded in ousting the British from India. Pilgrims coming from north India to the famous shrines of Dwarka and Bet (which are situated in Okhamandal) carried news about the spread of the Revolt in different parts of the subcontinent, thereby reinforcing the rumour. The Waghers felt that this was an opportune moment to rebel against the Gaekwads and their colonial masters and liberate the region. In 1858 the Waghers were mobilised by Jodha Manek and his nephew Mulu Manek to carry out a struggle to overthrow the rule of the Gaekwads.

The Waghers attacked the Gaekwad army and British troops stationed in the Baroda state. The troops were forced to retreat and the rebels established their control over Dwarka and Bet. Jodha Manek was the leader of the rebels and he was declared 'king of Dwarka'. He expelled Govind Rao, the thanedar of the Gaekwad and took over the administration of the area. Many of the retreating soldiers of the Gaekwad's army were killed by the people. The Waghers captured 28 guns, 2000 arms, 1000 maunds of gunpowder, 700 pounds of sulphur and 125 vessels from Dwarka, Bet, and Okha.

The entire area remained under the control of the rebels till 1859.

The British responded immediately to this critical situation which had resulted in the liberation of Okhamandal. The Bombay government asked for troops to be sent immediately to help the Baroda state to suppress the revolt. A contingent of 1350 troops under Col. Donavan was despatched to deal with the rebellion. This contingent was to be reinforced by troops under Col. Scribe who was ordered to march from Rajkot to Dwarka. However the arrival of the Rajkot troops got delayed.

BRUTALITY AT BET AND DWARKA

Upon reaching Bet, Col. Donovan's army launched a major offensive from sea and land on October 4, 1859. The naval offensive was carried out by warships Empress of India, Victoria, and Clide. There was heavy bombardment of rebel positions by the warships. The Waghers put up a brave resistance. In this engagement Capt. Mecormack of the 28th Regiment and Williams of the 6th Regiment were killed along with ten other British soldiers. Many more officers and soldiers were wounded. The two officers who were killed in this battle were buried at Bet and their graves can still be seen at the place. The Wagher leader Deva Chhabani was also killed. This was a great loss to the rebels. But most of the rebels were able to move from Bet to Dwarka. They established their control over Dwarka on Dussehra. After the recapture of Bet, the British army demolished the Bet fort, destroyed temples and other structures, and looted treasure amounting to over three lakh rupees from the temples. The soldiers indiscriminately massacred innocent men, women, children, and killed cattle and horses.

The brutality displayed by the British at Bet caused widespread anger among the Waghers and other people of the region. They now began to make preparations to challenge the British from their base in Dwarka. When Col. Donovan learnt of this he rushed to the place along with his troops. Dwarka was attacked from both sea and land. The warships Zonabia and Firoz engaged in heavy shelling on October 31, 1859. Though the rebels put up a determined fight the British army proved superior. The rebels were defeated and Dwarka was captured. A large number of Waghers escaped to the nearby Abhapara hills.

In Dwarka the British repeated the cruelties that they had perpetrated in Bet. Temples and other structures were demolished; humans and cattle were killed; jewels and treasure was looted. This led to protests by rulers of Kutch, Porbandar and Jamnagar. Chambers of commerce also joined in the protest. Representations were made for the return of treasure that had been looted from temples. The Gaekwad and British authorities were warned that if the treasure was not restored there would be widespread discontent in the region. The Bombay government was forced to take note of the incidents and intervened to reassure the rulers of princely states that the treasure would be restored and that such incidents would not occur in future.

GUERRILLA STRUGGLE

After the defeat of the rebels at Dwarka most of the Waghers surrendered their arms by 1859. Some of the leaders were arrested and were sentenced to imprisonment for terms extending from two to twelve years. Many other rebels under the leadership of Jodha Manek and Mulu Manek however continued to elude the authorities. They found shelter in the hill range of Abhapara. From here they carried out a guerilla struggle. The British saw this as a continuation of the 1857 Revolt. The continuing

struggle in the Abhapara region needed to be crushed urgently. The princely rulers of Saurashtra were asked to render their support in this task. Accordingly the Junagadh state sent Diwan Anantji Amarchand with 700 soldiers; Jamnagar state sent Jalamsinh Jadeja with 1000 soldiers; Porbandar state sent Diwan Karamchand Gandhi with 200 soldiers and Gondal state sent Manishanker Nibheram Vaidya with 400 soldiers. They joined the British army led by Major Hommer. This princely army of 2300, along with the British army, jointly carried out military operations against the remaining Wagher rebels in the Abhapara hills and forced them to disband by the end of 1859. Jodha Manek escaped with some of his supporters and eventually died in 1860 at Sasan in Gir, where he was cremated.

A small band of Waghers continued their struggle from their hidden shelters in the hills of Barda and Gir under the guidance of their leaders Deva and Mulu Manek, who was later betrayed, captured and sentenced to imprisonment for fourteen years, though he managed to escape from jail as well. By this time the struggle had been completely suppressed.

This forgotten chapter in the history of the Revolt has to be seen as part of the larger struggle of the people of Gujarat against colonial oppression and against the collaborationist role of a large number of princely states. The fact that Gujarat did not remain unaffected by the upheaval of 1857 underlines the wide geographical extent of the Revolt. Further, as was the case in many parts of the subcontinent, the rebellion in the Okhamandal area of Saurashtra went on beyond 1857-58, thereby providing a link with struggles of the post-1857 period.

અભિષેક નાટક – અભિનયની દ્રષ્ટિએ

- પ્રા. રવિભાઈ પી. સેગલિયા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામાયણ અને મહાભારતને ઉપજીવ્ય તરીકે સ્વીકારી અનેકાનેક રચનાઓ થતી જોવા મળે છે. મહાકવિ ભાસે રામાયણ તથા મહાભારત પર આધારિત આઠ નાટ્યકૃતિઓ તથા બૃહત્કથા, હરિવંશ વગેરે પર આધારિત પાંચ નાટ્યકૃતિઓ મળી કુલ તેર નાટ્યકૃતિઓની રચના કરી છે. જે પૈકી 'અભિષેકનાટકમ્' એ રામાયણ પર આધારિત નાટ્યકૃતિ છે. આ નાટક અભિનયની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ કૃતિ છે. આખાય નાટકમાં રામાયણની કથાને સંપૂર્ણપણે આવરી લેવામાં આવી છે જે તેની અભિનયકળા દર્શાવે છે.

ભાસના તમામ નાટકોમાં નાન્દી જોવા મળતી નથી. એ રીતે 'અભિષેકનાટકમ્' રૂપકમાં નાન્દી પછી સૂત્રધાર પ્રવેશે છે. તે રામની સ્તુતિ કરે છે. તે સમયે પડદા પાછળથી કંઈક અવાજ સંભળાય છે. એ રીતે નાટકની શરૂઆત થાય છે.

પ્રથમ અંકના મુખ્ય દ્રશ્યમાં વાલીવધપ્રસંગ આવે છે. અહીં વાલીની શક્તિ તથા તેનાં પરાક્રમો પ્રેક્ષકોને બતાવવા વાચિક અભિનયનો સુંદર પ્રયોગ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. સામાન્ય રીતે યુદ્ધના દ્રશ્યો સ્ટેજ પર બતાવી શકાય નહીં તેમ છતાંય થોડા અંશે બતાવવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધ કરી રહેલો સુગ્રીવ વાલીના પ્રહારથી ઘાયલ થાય છે. તો બીજી તરફ રામ, લક્ષ્મણ અને હનુમાન એ દ્વન્દ્વયુદ્ધ નિહાળે છે. એ રીતે જોતાં આ દ્વિકેન્દ્રિય દ્રશ્ય છે. યુદ્ધમાં નિર્ણાયક તબક્કે સુગ્રીવ નબળો પુરવાર થાય છે. એ વખતે રામ બાણ છોડી વાલીને ઘાયલ કરે છે. તે સમયે બાણ પર રામનું નામ અંકીત થયેલું નજરે ચઢે છે. આ રીતે અદભુત અભિનયનો નમૂનો જોવા મળે છે. વાલીને હણવો યોગ્ય કે અયોગ્ય તેની ચર્ચા સંવાદ દ્વારા રામ અને વાલી વચ્ચે થાય છે. રામની તાર્કિક દલીલ સામે વાલી બોલી શકતો નથી. અંતે રામને ઈશ્વર તરીકે સ્વીકારી તે ધન્યતા અનુભવે છે. વાલીને મૃત્યુ વેળાએ દેખાતી ગંગા વગેરે નદીઓ તથા વિમાન એ સ્વાભાવિક છે.

વાલીનો અંતિમ સંસ્કાર તથા સુગ્રીવના અભિષેકની સૂચના એ પ્રથમ અંકના અંતે જોવા મળે છે, જે લાંબા પ્રસંગને ભાસે યોગ્ય રીતે દૂર કર્યો છે. એ રીતે જોતાં મહાકવિ ભાસ સહેલાઈથી પ્રેક્ષકોનાં મનમાં સુગ્રીવનો રાજ્યભિષેક વગેરે સમજાવી શક્યા છે. યોગ્ય સમયે પ્રથમ અંક સમાપ્ત થયો છે.

આમ, પ્રથમ અંક એ અભિનયની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ છે. અહીં ચારેય પ્રકારના અભિનય જોવા મળે છે. અંકની શરૂઆતમાં હનુમાન રામ અને લક્ષ્મણન ઈત્તઃ , ઈત્તઃ કહી આંગિક અભિનય દ્વારા રસ્તો બતાવે છે. જ્યારે તમામ પાત્રોના સંવાદમાં વાચિક અભિનય તથા કિષ્કિન્ધાનગરીનું દ્રશ્ય , બાણ, વાદળ વગેરે આહાર્ય અભિનય છે. જ્યારે વાલી પોતાને સાચી રીતે દંડવામાં આવ્યો છે ત્યારે સાત્વિક અભિનય જોવા મળે છે.

અંક – ૨

'અભિષેકનાટકમ્'ના બીજા અંકમાં આરંભે વિષ્કંભક મૂકવામાં આવ્યો છે. અહીં સુગ્રીવના રાજ્યાભિષેક પછી જટાયુ દ્વારા સીતાની ભાળ, હનુમાનનું સમુદ્રતરણ અને લંકાગમન વગેરે જેવી ઘટનાનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્યરીતે સમુદ્રતરણની ઘટના રંગભૂમિ પર બતાવવી અશક્ય છે છતાં પ્રેક્ષકો માટે તથા નાટકના વિકાસ માટે આ ઘટના અતિઆવશ્યક છે. આથી મહાકવિ ભાસે કકુભ અને બિલમુખ નામના બે વાનરોના સંવાદ દ્વારા આ ઘટનાનું સચોટ નિરૂપણ કર્યું છે. આહાર માટે ફરતા કકુભને અચાનક બિલમુખ મળે છે. બંનેના સંવાદ દ્વારા ઉપર્યુક્ત ઘટનાનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. આમ, અહીં વાચિક અભિનય દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

વિષ્કંભક પછી મુખ્ય દશ્યમાં જવલ્લે જોવા મળતું એવું ત્રિકેન્દ્રી દશ્ય જોવા મળે છે. સીતાની શોધમાં ગયેલા હનુમાન લંકામાં આમતેમ ફરી અશોકવાટિમાં આવે છે. આ તરફ રાક્ષસીઓથી વીટાળાયેલી સીતા અશોકવૃક્ષ નીચે બેઠી છે. એ વખતે સીતા 'આત્મગતમ્' કેટલાક સંવોદો બોલે છે. જેમ કે,

સીતા — હૃદ્ધિ અદિપીરા ચ્લુ મ્હિ મન્દભાઆ ા જા અપ્યઝતવિરહિદા રહસ્વસરાખભવળં આળીદા અળિકાળિ અળરિહાળિ જહમળોરહાપવુત્તાળિ ..... અહીં સીતાનો વિરહ સ્પષ્ટ પણે જોઈ શકાય છે. બીજી તરફ હનુમાન લંકામાં સર્વત્ર ફરી વળ્યાં છતાં કયાંય સીતાને જોઈ નહીં. આથી સ્વગત જે કેટલીક ઊકિતઓ બોલે છે. જેમાં લંકાનો વૈભવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

કનકરચિતચિત્રતોરણાઢયા મળિવરવિદુભશોભિતપ્રદેશા ા

વિમલવિકૃતસજ્વિતૈર્વિમાનૈર્વિયતિ મહેન્દ્રીવ ભાતિ પુલક્કા ા ર ા ૧

અર્થાત્,

" સોનાનાં બનાવેલ રંગબેરંગી તોરણોથી ભરપુર, શ્રેષ્ઠ વિદુમમણિથી જેના છેડાના ભાગ શોભી રહ્યા છે, તેવી સ્વચ્છ, વ્યવસ્થિત તથા સમૂહમાં રહેલ મોટી હવેલીઓવાળી આ લંકા આકાશમાંથી દેવપુરીની જેમ શોભે છે. "

અહીં રંગભૂમિ પર લંકાનો વૈભવ વાચિક અભિનય દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. સામાન્ય રીતે લંકા નગરીની ભવ્ય અટારીઓ, સોનાનાં તોરણો વગેરે નિહાળતા હનુમાન અશોકવાટિકામાં આવી બોલે એ સ્વાભાવિક છે. તે સમયે હનુમાનની નજર અચાનક સીતા પર પડે છે. એ જ સમયે પરિવાર સહિત રાવણનું આગમન થાય છે. હનુમાન સીતાને કે રાવણને ઓળખતા નથી. આથી છુપાઈને ઘટનાનો તાગ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પોતાની મસ્તીમાં મદમસ્ત એવો રાવણ સીતાને પોતાના વશમાં કરવા બરાડા પાડતો આવે છે. તે પોતાની પ્રશંસા કરે છે. એ રીતે હનુમાન રાવણને ઓળખે છે. રાવણની સ્વગતોકિત દ્વારા સીતાની ઓળખાણ પણ થાય છે. આવી સુંદર ઓળખાણ મહાકવિ ભાસે અભિનય દ્વારા બતાવી છે. 'અભિષેકનાટકમ્' પ્રકાશક — સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, અદ્યતન આવૃત્તિ, ૧૯૯૮-૯૯, પૃ. ૧૮.

આ દશ્યમાં ત્રણેય પાત્રો (હનુમાન, રાવણ, સીતા) પોતપોતાની રીતે સ્વગતોકિત ઉચ્ચારે છે. માત્ર એક જ જગ્યાએ રાવણ અને સીતા વચ્ચે સીધો સંવાદ છે. બાકી સમગ્ર દશ્યમાં સ્વગતોકિતઓ જોવા મળે છે. બહુ જ અલ્પ માત્રામાં જોવા મળતું એવું ત્રિકેન્દ્રી દશ્ય દ્વારા પરસ્પર અભિજ્ઞાનનું નિરૂપણ મહાકવિ ભાસે ઉત્તમોત્તમ અભિનય કળા દ્વારા નિરૂપ્યું છે.

આમ, આ ત્રિકેન્દ્રી દશ્ય અભિનયની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. ભલે ત્રણે પાત્રો સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરતાં હોઈ છતાં પ્રેક્ષકો માટે તો જાણે એક જ છે.

આ ત્રિકેન્દ્રી દશ્ય બરાબર રંગ જમાવે છે. હનુમાન અને સીતાની મુલાકાત વચ્ચે રાવણ બાધારૂપ છે, તો તેને દૂર કેવી રીતે કરવો? બરાબર એ જ વખતે મહાકવિ ભાસે નેપથ્યમાંથી દસ નાડિકાનો સમય તથા સ્નાના સમયની સૂચના આપી રાવણને ત્યાંથી વિદાય કર્યો છે. જેને પરિણામે હનુમાન અને સીતાની મુલાકાત શક્ય બની છે. તથા પ્રેક્ષકોનો રસ ભંગ થયા વિના સુંદર રીતે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

બીજા અંકના આ દશ્યમાં હનુમાન સીતાને રામનો સંદેશો સંભળાવે છે. શરૂઆતમાં સીતાને હનુમાનના વચનો પર વિશ્વાસ નથી. એ રીતે વિષમતા જોવા મળે છે. જો કે પાછળથી ઐક્ય સધાય છે. હનુમાન દ્વારા રામના વિરહનું સચોટ નિરૂપણ કવિએ કર્યું છે તથા ભાવિ કથાનકનું સૂચન કર્યું છે. આ દશ્ય સંવાદપ્રધાન હોવાથી વાચિક અભિનય જોવા મળે છે. આમેય ત્રિકેન્દ્રી દશ્યનો આનંદ લીધા પછી પ્રેક્ષકો કંટાળે નહીં, તેથી કવિએ ઝડપથી આ દશ્ય પૂર્ણ કર્યું છે. તેમ છતાં પ્રેક્ષકોનો રસ જળવાઈ રહે તે માટે હનુમાન દ્વારા ચિત્રકૂટના નંદનવનને છિન્નભિન્ન કરી રાવણના ગર્વને હણવાનું નિરૂપણ ખૂબ જ મહત્વનું છે.

આમ, અભિનયની દ્રષ્ટિએ જોતાં સમગ્ર અંક ઉત્તમ છે. અહીં વાચિક અભિનય દ્વારા સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

અર્ક - ૩

'અભિષેકનાટકમ્' નાટકના તૃતીય અંકના આરંભે શંકુકર્ણ અને પ્રતિહારી વિજયાના સંવાદો આવે છે. દ્વિતીય અંકના અંતે જે રીતે અશોકવાટિકાનો વિધ્વંશ થયો તેનું વર્ણન લંકેશને કરવામાં આવે છે. જ્યારે શંકુકર્ણ રાવણને અશોકવાટિકાના ધ્વંશ વિશે જણાવે છે ત્યારે રાવણના ચહેરા પર તિરસ્કારનો ભાવ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. કારણ કે, આ એવી વાટિકા હતી કે જેમાં અત્યંત સ્નેહને લીધે મંદોદરી પુષ્યને પણ તોડતી નથી. જેના દ્વારા અશોકવાટિકા રાવણને કેટલી પ્રિય હશે તેનો નિર્દેશ થાય છે.

હનુમાને જે રીતે અશોકવાટિકાનો વિધ્વંશ કર્યો છે, તે જોતાં રાવણ પોતાના પુત્ર અક્ષને મોકલે છે. એ ભયાનક યુદ્ધનું વર્ણન શંકુકર્ણ રાવણને વારે વારે સંભળાવે છે. અહીં યુદ્ધના દશ્યો રંગભૂમિ પર બતાવી શકાય નહીં. આથી મહાકવિ ભાસે સંવાદ દ્વારા રજૂ કર્યો છે. આ સંવાદોમાં વાચિક અભિનય દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તથા અક્ષકુમારના મૃત્યુની જાણ થતાં રાવણના ચહેરા પર ક્રોધ તથા વિશાદનો ભાવ સાત્વિક અભિનય દ્વારા જોવા મળે છે. ઈન્દ્રજીતના હાથે હનુમાન બંધાયા એ જાણતા જ રાવણની મુખમુદ્રા સ્વચ્છ જણાય છે. જ્યારે શંકુકર્ણ વિભીષણને બોલાવવા માટે જાય છે ત્યારે રાવણ વાનર વિશે જાત-જાતના તર્ક-વિતર્ક કરે છે. રાવણનો સંવાદ :

અચિન્ત્યા મનસા લઙ્કા સહિતૈઃ સુરદાનવૈઃ ।
અભિભૂય દશગ્રીવં પંચિષ્ઠઃ કિલ વાનરઃ ॥ ૧૧ ॥^૨

અર્થાત,

"ભેગા થઈ ગયેલા દેવ અને દાનવોને લંકા" મનથી પણ અચિંત્ય છે. રાવણનો અનાદર કરીને એક વાનર ઘૂસી ગયો અને વળી,

જિત્વા ત્રૈલોક્યમાજૌ સસુરદનુસુતં યન્મના ગર્વિતેન
ક્રાન્ત્વા કૈલાસમીશં સ્વગણપરિતવૃતં સાકમાકમ્પ્ય દેવ્યા ॥

લબ્ધ્વા તસ્માત્ પ્રસાદં પુનરગસુતયા નન્દિનાનાહતત્વાદ્
દત્તં શપ્તં ચ તાભ્યાં યદિ કપિવિકૃતિચ્છહ્મના તન્મય સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥^૩

અર્થાત,

'દેવ અને દાનવો સહિતના ત્રૈલોક્યને ગર્વિષ્ઠ મેં યુદ્ધમાં જીતીને, કેલાસ પર હલ્લો કરીને, પોતાના ગણથી વીટળાયેલા શંકરને દેવી (પાર્વતી) સહિત ધ્રુજારી (પછી) તેમની પાસેથી વરદાન મેળવી બાદમાં, અનાદર કર્યો હોવાથી પાર્વતી અને નંદી બંનેને શાપ આપ્યો. વાનરરૂપે કપટવેશમાં વિકૃત થઈ મારી પાસે આવ્યો હશે.'

આ વખતે રાવણ પોતાની પ્રશંસા કરતો નજરે ચઢે છે. તેના ચહેરા પર ગર્વ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. એ રીતે રાવણની આ એકોક્તિમાં સાત્વિક અભિનય જોવા મળે છે.

વિભીષણ રાવણને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે વ્યર્થ છે. આથી થોડો ઉદાસીન જણાય છે. રાક્ષસોથી ઘેરાયેલ હનુમાન પ્રવેશ કરે છે. રાવણ અને હનુમાન વચ્ચે સંવાદ થાય છે. એક તરફ લંકાનો સમ્રાટ રાવણ છે. તો બીજી તરફ હનુમાન છે. આ વખતે જાણે કે બંને સમોવડિયા જે રીતે વાર્તાલાપ કરે તેવું દશ્ય સર્જાય છે, જેનાથી પ્રક્ષકોને વધુ રસ પડે છે.

તૃતીય અંકના અંત ભાગે રાવણનો અહંકાર એની પરાકાષ્ઠાએ જોવા મળે છે. છેવટે વિભીષણને દૂર કરે છે. વિભીષણ જતાં રાવણ નગરના રક્ષણ માટે જાય છે અને એ રીતે સમગ્ર અંક પૂરો થાય છે.

આમ, આખોય અંક અભિનયની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ છે. હનુમાન દ્વારા અશોકવાટિકાનો ધ્વંશ, વિભીષણની યોગ્ય સલાહ તથા રાવણ અને હનુમાન વચ્ચેનું વાગ્યુદ્ધ સંવાદની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ છે. આથી વાચિક અભિનય સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે.

અંક - ૪

આ અંકની શરૂઆતમાં સેનાપતિ દ્વારા વાનરસૈન્યને સજ્જ થવાનું ફરમાવી શકાય જેમાં સંવાદો દર્શાવાય છે. ત્યારબાદ રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ તથા હનુમાનનો પ્રવેશ થાય છે અને તેમની વચ્ચે સંવાદો થાય છે. રામ અને લક્ષ્મણના સંવાદો દ્વારા સમુદ્રનું વર્ણન બતાવાય છે. અહીં રામનો વાચિક તેમજ આંગિક અભિનય તૈયારી માંગી લે તેવો હોય છે. પરંતુ સાગર દ્વારા પ્રથમ જગ્યા ન અપાતા રામની નિરાશા દર્શાવાય છે. સુગ્રીવ અને હનુમાન દ્વારા વાચિક તેમજ આંગિક અભિનય દ્વારા રાક્ષસોનું વર્ણન દર્શાવી શકાય. અહીં વિભીષણનો ત્યાગવૃત્તિ ધરાવતો અભિનય તૈયારી માંગી લે તેમ છે. તેમાં વિભીષણ અને હનુમાનનો અભિનય સંવાદપ્રધાન બને તેમ છે જેમાં હનુમાન દ્વારા વિભીષણની ત્યાગવૃત્તિ અને રામ તરફનું શરણ એ સંવાદો દ્વારા તેમને આંગિક અભિનય દ્વારા દર્શાવી શકાય. જેમાં સુગ્રીવની વિભીષણ પ્રત્યેની શંકા દર્શાવી શકાય. પરંતુ ત્યારે હનુમાન કહે છે કે,

દેવ યથા વયં ભકાસ્તયા મન્યે વિભીષણમુ
ભ્રાત્રા વિવમાનોઙ્ગિપ્રિ દૃષ્ટઃપુર્વ પુરે મયા ા ૧૦ ા ૪

આમ, હનુમાન સુગ્રીવને ખાત્રી કરાવે છે કે વિભીષણ એ રામભક્ત છે. વિભીષણ રામને મળે છે. અને પોતે રામને શરણે આવેલ છે તેમ જણાવે છે.

ભવન્તં પદ્મત્રાક્ષં શરણ્યં શરણાગતઃ

અઘાસ્મિ કુશલી રાજસ્તવવિકદર્શનવિકલ્મષઃ ા ૧૧ ા ૫

બીજી તરફ વિભીષણ દ્વારા રામને સમુદ્રમાંથી રસ્તો કરવાનું રામનું સામર્થ્ય દર્શાવી શકાય, જેમાં વિભીષણનો વાચિક તેમજ આંગિક અભિનયનું પાસું મજબૂત હોવું જરૂરી છે. બીજી તરફ રામની સમુદ્રમાંથી માર્ગ કરવાની તૈયારીથી સર્વત્ર ગભરાટ થાય છે. વરૂણ ભગવાન સમુદ્રની વચ્ચેથી ઊભા થતાં દર્શાવી શકાય છે. પરંતુ તેને દર્શાવવાનું કાર્ય અઘરૂ થઈ પડે તેમ છે અને ત્યારબાદ રામ દ્વારા રસ્તો માંગવામાં આવે છે અને વરૂણદેવ તેમને રસ્તો આપે છે. બીજી તરફ અહીં ભાસ દ્વારા સમુદ્રની ભયાનકતા દર્શાવવામાં આવેલ છે, જે સંવાદપ્રધાન છે. ત્યારબાદ અહીં ભાસ દ્વારા સીધા જ રામ તથા તેમના સૈન્ય દ્વારા સમુદ્ર ઓળંગાઈ જવાની બાબત દર્શાવવામાં આવેલી છે અને રામ દ્વારા સમુદ્ર વડે લંકાનો નાશ થશે તે બાબત ઉદ્ગારો દ્વારા દર્શાવાય છે. અહીં રામનો આંગિક તેમજ વાચિક અભિનય અને સંવાદોના ઉદ્ગારની બાબત મહત્વની બની રહે છે.

અહીં સુગ્રીવ દ્વારા શુક સારણ તથા નીલનો પ્રવેશ થાય છે. સુગ્રીવ દ્વારા તેમનું રાવણ માટેનું મહત્વ સંવાદો દ્વારા દર્શાવાય છે. પરંતુ રામ તેમને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપે છે. પરંતુ સાથે સાથે રામ પોતાનો સંદેશો તેમને રાવણ સુધી પહોંચાડવાનું જણાવે છે અને અહીં સાંજ પડવાની સાથે અંક સમાપ્ત થાય છે.

અભિનયની દૃષ્ટિએ આ અંક દાદ માંગી લે તેવો છે. જેમાં મોટાભાગે સંવાદ પ્રધાન અને વાચિક અભિનય છે. અમુક જગ્યાએ રામ, હનુમાન, સુગ્રીવ, તેમજ લક્ષ્મણના આંગિક અભિનયની બાબત ધ્યાન ખેંચે તીવી છે. અહીં આ અંક એક રીતે જોતાં સમગ્ર બાબતો સંવાદપ્રધાન છે. અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ આંગિક અભિનયની બાબતો રહેલી છે.

૪ એજન, પૃ. ૫૦

૫ એજન, પૃ. ૫૦

અંક - ૫

આ અંકની શરૂઆત રાક્ષસોના સંવાદો દ્વારા થાય છે. જેમાં બે રાક્ષસો દ્વારા યુદ્ધની ભયાનકતાના વર્ણનો કરવામાં આવે છે. જેમાં તે રાક્ષસો રાવણની વૃત્તિઓના વર્ણનો કરે છે અને જણાવે છે કે ભયાનક યુદ્ધ થવા છતાં રાવણ સીતાને પાછી આપતો નથી. બીજી તરફ યુદ્ધની ભયાનકતા અને રામ દ્વારા બીજા રાક્ષસોના સંહારના વર્ણનો કરવામાં આવે છે. અને આટઆટલું થવા છતાંય રાવણ દ્વારા સીતાને પાછી આપવામાં આવતી નથી તે બાબત દર્શાવાય છે અને તેની વૃત્તિઓના વર્ણન કરવામાં આવે છે.

मदनवशगतो महानयाद्य
सचिवचोडनवेक्ष्य वीरमानी
रधुकुलवृषभस्य तस्य देवीं

जनकसुतां न ददति योध्दुकामः ॥ ३ ॥^६

બીજી તરફ અહીં રાવણ દ્વારા રામ અને લક્ષ્મણના બનાવટી મહોરા બનાવવા માટે કંચુકીને જણાવાય છે.

બીજી તરફ સીતા દ્વારા અપશુકનના ઝેંધાણ અંગેની બાબત રજૂ થાય છે અને રાવણ વડે સીતાને વશ કરવાના પ્રયત્નો દર્શાવાયા છે. પરંતુ રાવણ કામદેવના વશ થવાના લીધે સંતાપ પામેલ હોય છે, પરંતુ બીજી તરફ સીતા રાવણની મૂર્ખતાનું વર્ણન કરે છે. આ તરફ રાવણ સીતાને પામવા માટે રામ અને લક્ષ્મણના મહોરા બતાવે છે. બીજી તરફ વાયિક અભિનય દ્વારા રાવણનો સંતાપ દર્શાવી શકાય છે. સીતા તેનાથી ખૂબ દુઃખી થાય છે. બીજી તરફ રાક્ષસ દ્વારા રાવણને જાણ કરવામાં આવે છે કે મેઘનાદને લક્ષ્મણ દ્વારા હણવામાં આવ્યો છે. આ સાંભળતાં જ રાવણ બેભાન થઈને ઢળી પડે છે. અહીં રાવણનો વાયિક અને આંગિક અભિનય જોવા મળે છે. અહીં આ સમયે રાવણની વિહ્વળતા પણ જોવા મળે છે.

બીજી તરફ રાક્ષસોનો અંદરોઅંદર સંવાદ રચાય છે. પોતાની નિષ્ફળતાના સંવાદોની વાતચીત થાય છે. બીજી તરફ રાક્ષસો દ્વારા રામની આગેકુચની બાબત રજૂ થાય છે. અહીં સમગ્ર બાબતો અભિનયની દ્રષ્ટિએ સંવાદપ્રધાન છે. ઉપરાંત અમુક જગ્યાએ વાયિક અભિનય પણ રજૂ થાય છે. ઉપરાંત રાવણનો અભિનય મહત્વનો છે. રાવણનો ગુસ્સો અભિનયની દ્રષ્ટિએ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. બીજી તરફ સીતા દ્વારા રાવણના મૃત્યુ અંગેના ઉદ્ગાર રજૂ થાય છે. આ સમગ્ર બાબત સંવાદપ્રધાન છે. રાવણ ગુસ્સે થઈને કહે છે, કે તે સમગ્ર વાનરસમૂહનો નાશ કરશે. અહીં આંગિક અભિનય દ્વારા રાવણનો ગુસ્સો રજૂ થાય છે. જે બાબતો સંવાદ દ્વારા બતાવવામાં આવે છે. રાવણ ગુસ્સાથી સીતાને કહે છે કે તે રામનો વધ કરશે.

समावृत सुरैरद्य सीते द्रक्ष्यति राधवम्

मम वापत्युततैस्तीक्ष्णे र्बाणराक्रान्तचेतसम् ॥ १७ ॥^७

અહીં સીતા દ્વારા રામના વિજયના સંવાદ રજૂ થાય છે.

આ અંક સમગ્ર રીતે અભિનયની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. ભાસના સમગ્ર અંકોમાં આ અંક દરેક પ્રકારના અભિનયની દ્રષ્ટિએ મહત્વનો છે. આ અંકમાં યુદ્ધના દશ્યોની બાબત રજૂ થાય છે. અહીં આંગિક, વાયિક અને સંવાદો રજૂ થાય છે.

^૬ એજન, પૃ. ૬૦

આ અંકની શરૂઆતમાં ત્રણ વિદ્યાધરો પ્રવેશ કરે છે, જેમાં ત્રણેય વિદ્યાધરો રામ અને રાવણના યુદ્ધની વાત રજૂ કરે છે. આ સમગ્ર બાબત એ વાયિક અભિનયથી દર્શાવી શકાય છે. અહીં ત્રણેયની વાતચીત સંવાદપ્રધાન બને છે. ત્યારબાદ આ ત્રણેય દ્વારા રામના શૌર્યના વાયિક વર્ણનો કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ બીજી વિદ્યાધર દ્વારા રામની સેના દ્વારા કરવામાં આવેલા સંહારનું વાયિક વર્ણન થાય છે. અને ત્રીજા દ્વારા રાક્ષસોની સેનાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ વર્ણનોમાં રામ અને રાવણના શૌર્યના અને શક્તિનાં વર્ણનો કરવામાં આવે છે. આ દરમિયાન રામ અને રાવણનું યુદ્ધ થતું જોઈને બંનેના સૈન્ય યુદ્ધ કરતાં અટકી જઈ રામ અને રાવણનું યુદ્ધ જોવામાં લાગી જાય છે.

અહીં વળી વિદ્યાધરો દ્વારા રામની અને રાવણની વિશિષ્ટ શક્તિઓના દર્શન થાય છે. ત્યારબાદ પહેલાં વિદ્યાધર રામ દ્વારા અમોઘશસ્ત્રનું શરસંધાન થઈ રહ્યું છે, તે બાબત દર્શાવવામાં આવે છે

મરેલો જોઈને પુષ્પવૃષ્ટિ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ બધા આંગિક અભિનય દ્વારા રામનો આદર કરે છે.

૭ એજન, પૃ. ૭૦

ત્યારબાદ અહીંથી વિષ્કંભક આવે છે અને ત્યારબાદ રામનો પ્રવેશ થાય છે. રામ દ્વારા વાયિક અને આંગિક અભિનય દ્વારા વિભીષણને રાજા બનાવવાની ઘોષણા થાય છે. અને રામ દ્વારા જાહેરાત થાય છે કે તે સીતાને આસ્વાસન આપવા માટે લંકામાં જાય છે.

પરંતું અહીં રામની મનોવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. શત્રુગૃહમાં રહેલી સીતાના દર્શન અભિનય દ્વારા સીતાના પાછા ફરવાની ઘોષણા થાય છે. પરંતું અહીં રામ પોતાના આંગિક અને વાયિક અભિનય દ્વારા સીતાનો ત્યાગ કરે છે. બીજી તરફ લક્ષ્મણ દ્વારા રામને જણાવાય છે કે રામનો સીતા બાબતનો અભિનય જાણીને સીતાને દુઃખ થાય છે અને તે અગ્નિમાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરે છે પરંતું અહીં લક્ષ્મણ પોતે વિચારશૂન્ય થઈ જાય છે કે તે જણાવે છે.

વિજ્ઞાય દેવ્યાઃ શૌચં ચ શ્રુત્વા ચાર્યસ્ય શાસનમ્
ધર્મસ્નેહાન્તરે ન્યસ્તા બુદ્ધિદૌલાયતે મમા ા ર૩ ા ૮

આ તરફ લક્ષ્મણ હનુમાનને વાયિક અભિનય અને સંવાદો દ્વારા જણાવે છે કે આપ રામને સમજાવો. ત્યારબાદ આંગિક અને સંવાદિક અભિનય દ્વારા લક્ષ્મણ રામને જણાવે છે કે સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશી છે. પરંતું અચાનક હનુમાન જણાવે છે કે સીતા અગ્નિના સંપર્કમાં આવવા છતાં હેમખેમ બહાર નીકળ્યા છે. સંવાદો દ્વારા અગ્નિ ભગવાન રામને જણાવે છે કે આપ જાનકીને ગ્રહણ કરો. અહીં અગ્નિ નારાયણ સીતાજીની સરખામણી લક્ષ્મણ સાથે કરે છે. પાછળથી નેપથ્યમાંથી ગાંધર્વના ગાનનો અવાજ આવે છે. બધા દેવોના ગાનમાં રામના ગુણગાન ગાવામાં આવે છે. અગ્નિનારાયણ રામને જણાવે છે કે બધા દેવો આપને વધામણી આપે છે. વિભીષણનો પ્રવેશ થાય છે અને તે રામનું સુંદર વર્ણન કરે છે. રામ અને સીતા ગાદી તરફ પ્રવેશે છે. અહીં રામ પોતાના પૂર્વજોને યાદ કરે છે. અગ્નિદેવ રામને આશીર્વાદ આપે છે અને રામ પોતાના આશીર્વાદથી પૃથ્વીને પાવન કરે છે અને અંક સમાપ્ત થાય છે.

૮ એજન, પૃ. ૮૦

અભિનયની દૃષ્ટિએ આ અંક ખૂબ તૈયારી માંગી લે તેવો છે. અહીં દરેક પાત્રોએ પોતાના વિષયને ન્યાય આપવો ખૂબ જ જરૂરી બને છે. આ અંકમાં સંવાદિક અને આંગિક અભિનયનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે છે. આમ સમગ્ર અંક દાદ માગી લે તેવો છે.

HISTORY OF VISNAGAR

- Priyakant R. Shrimali

History of Visnagar

Visnagar is located at 23.7° N 72.55° E [1]. It has an average elevation of 117 metres (383 feet). Visnagar is a city and a municipality in Mehsana district in the Indian state of Gujarat.

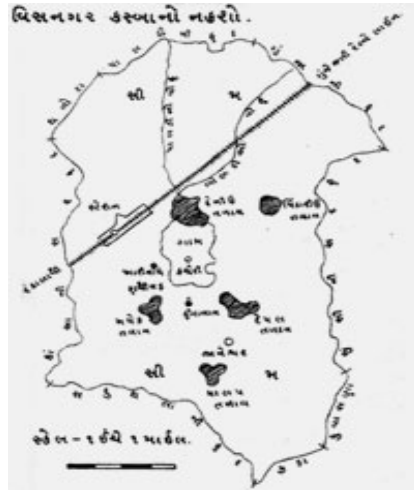
"VISNAGAR" named after its founder king VISHALDEO from Ajmer Dynasty was founded in 953 A.D. on the auspicious day of 'Akhatrij'. Founded just as an outpost of the kingdom of king Visaldeo surrounding the present 'Deliya Talao' a huge water tank covering area of approx 2 lac sq. meter.

As of 2005 India census[2], Visnagar had a population of 69,174. Males constitute 53% of the population and females 47%. Visnagar has an average literacy rate of 77%, higher than the national average of 59.5%: male literacy is 82%, and female literacy is 71%. In Visnagar, 10% of the population is under 6 years of age.

As it was falling on a very strategic geographical location, Visnagar faced many war fights between Visaldeo, babis, iber dynasty and Gayakwads with change of rulers Visnagar saw many changes and it grew with a fort wall with 6 gates none of them is present at this time but at some places, remains can be seen.

Under Gayakwad rule, Visnagar become first town in North Gujarat to have under ground water supply and sewerage system, Railway was also brought glory with it for the development of Visnagar with electricity.

Visnagar produced many freedom fighters during the time of British Rule. Noted painters, drama artists, writers were also among those who highlighted Visnagar. Education facilities were instrumental in getting awareness among people. Nearly 29 schools of which two are for girls only and 7 colleges attract students and people out side Visnagar since years.

Industrial establishments like submersible pumps, thrashers, diamonds and copper vessels drew attention nation wide. Present population of Visnagar is 24,000 and majority is of Hindus. Industrial development, real estate development, education facilities and medical Facilities attract people from surrounding villages to come and stay here. Visnagar is surround by many great places of religious and architectural important like Ambaji (96 Kms), Mahudi (34 Kms), Patan (52 Kms), Modhera (44 Kms), Tarengaji (50 Kms). One reach Visnagar by train from Mehsana (20 Kms) nearest airport is at Ahmedabad (80 Kms).

Coins at the time of Sayajirao Sarkar

One Rupee Coin

Front Side

Back Side

Find out more about our city from Holy Places, Tour in City and Nearer Famous Places.

People were living in Pols and Sheri's; this is because this Pols and Sherries were situated very closely to each other. In the past the group of thieves used to kill the people for the valuables. People to protect themselves from this group started staying in to the Khadkis. These Khadkis have huge doors, which were remain locked at nights. The houses in the Khadkis were very expensive for the same reason.

There are 16 Wadas, 18 Pols, 6 Wad, 5 Khancha, 7 Vas, 12 Madh, 17 Khadkis and other Latas are there. Most of them are named after the caste of people living thee. E.g. Nagar wada.

Distribution of Places

SHERI:

- Dera Sheri
- Gaynja Sheri
- Shravan Sheri
- Sankadi Sheri

POL:

- Zapali Pol
- Dhanturia Pol
- Ratan Pol
- Pipalawali Pol
- Bawawali Pol
- Narayan Patelni Pol
- Sidthanath Mahadevni Pol
- Rangrejni Pol
- Kansara Pol
- Parekh Pol
- Chakala Pol
- Undardi Pol

- Bhandia Pol

MADH:

- Desavalno Madh
- Sutharno Madh
- Kuruparano Madh
- Joita Galalno Madh
- Shankar Sodhano Madh
- Dadduno Madh
- Bhudarjino Madh
- Unchi Falino Madh
- Randal Matano Madh
- Desaino Madh
- Manekchand Khusalno Madh
- Ramchand Patelno Madh

WADA:

- Kaji Wado
- Ganchi Wado
- Jani Wado
- Mahi Wado
- Bhut Wado
- Oad Wado
- Bhoi Wado
- Dhed Wado
- Salat Wado
- Bhat Wado
- Nagari Bhat Wado
- Kandoi Wado
- Dabghar Wado
- Rabari Wado
- Khumbhar Wado

KHANCHA:

- Mandino Khancho
- Mirano Khancho
- Lalno Khancho
- Jetha Parekhno Khancho
- Nilkhanth Mahadevno Khancho

VAS:

- Navo Vas
- Meman Vas
- Gatia Vas

- Ravlia Vas
- Mina Vas
- Thakarada Vas
- Bhangia Vas

KHADKI:

Shalu Parekhni K hadki

- Ghela Bakarini K hadki
- Ganchiwadni K hadki
- Dhalgarani K hadki
- Ravikaran Kodalni K hadki
- Mandaliani K hadki
- Gandhini K hadki
- Puranini K hadki
- Raghunath Mistrini K hadki
- Shitla Matani K hadki
- Swamini K hadki
- Wasdawalini K hadki
- Harichandni K hadki
- Bahuchrajini Matani K hadki
- Shuklani K hadki
- Kotharini K hadki

LATA:

- Ghikantano
  - Modasi Choptu
  - Diparu
  - Chabaliwu
  - Ganji
  - Govind Chaklu
  - Gundikhad
  - Balu Chutu
  - Darbar
  - Minaro
  - Shak Market
- In Visnagar city, so many temples are there. There are 13 Mahadev's temple, 5 vaishav's temple, 6 mataji's temple, 2 Hanumanji's temple, 8 jain's derasar, 2 swaminarayan's temple and 1 muslim's dargah. That's why it is holy place for all religion.

- **Jaleshwar Mahadev**

Is located in the outskirts of Visnagar. It is said that there was a cow that use to pour milk on a place under the tree every day People found the Shivling under the soil at the place. This area surrounded by (web) jala so it is called Jaleshwar.

- **Chabila Hanuman**

There is a big statue of Hanuman in the temple, which is 150 year old. This temple is situated opposite the lake. Because of the beautiful location it is now became the picnic spot.

- **Hariharlalji**

Half face is Hari (Vishnu) and other half is Har (Mahadev), so this is called Harihar. This temple is 150 years old.

- **Neelkanth Mahadev**

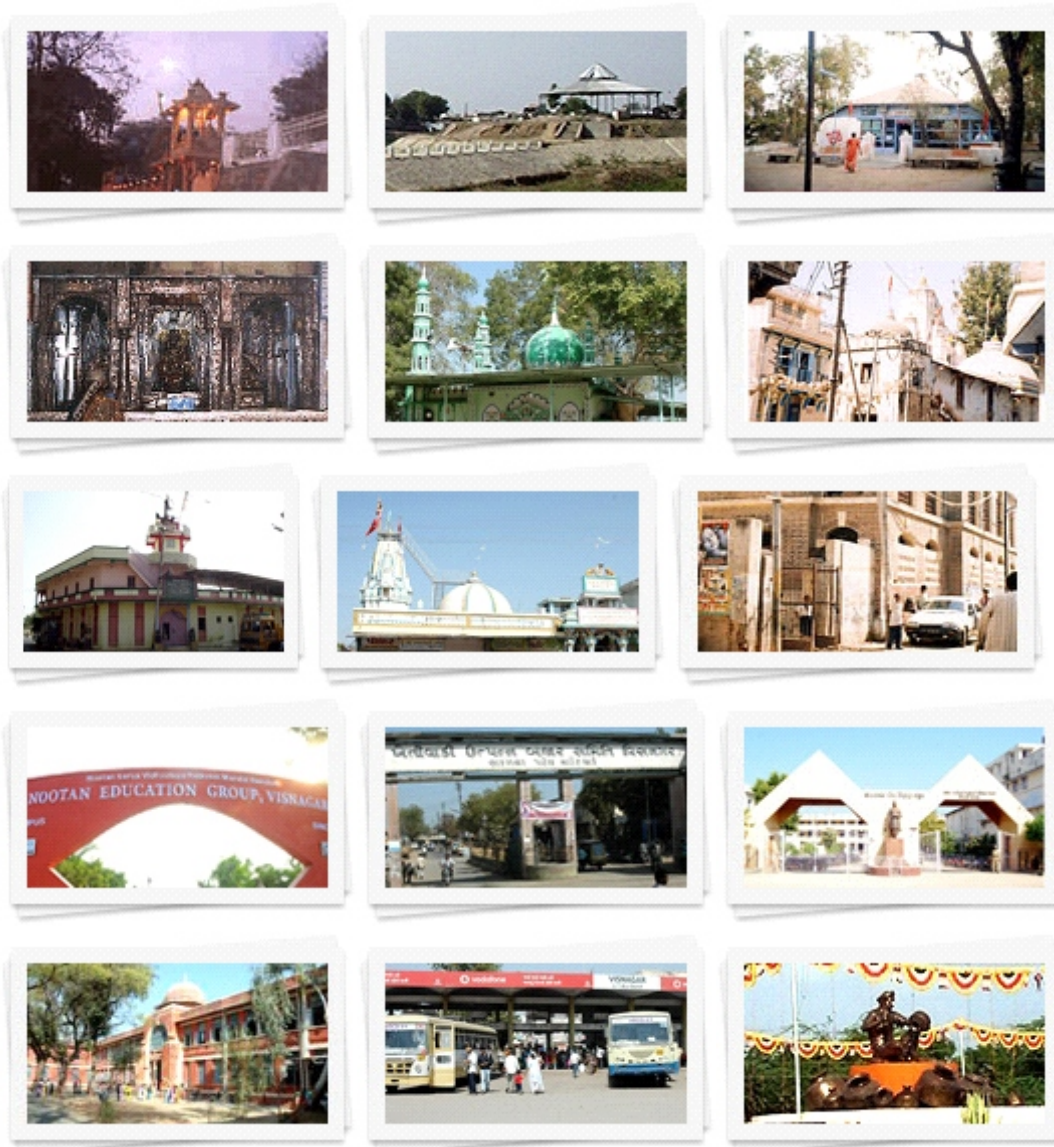
This temple is 1000 years old, built by king visaldev. This temple is near modasi chopta.

- **Other Temples**

- **"Hatkeshwar"**, Kuldev of Nagars, Was built by Visnagar Nagars
- **"Sidhnath Mahadev"**, When Nagars from Vadnagar migrated to Visnagar, they brought this shivling with them.
- **"Hareshwar Mahadev"**, This temple is 100 years old

photo gallery

કચ્છ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ

- અશ્વિન બી. યાવડા

M.A., M.Phil, NET

ગુજરાતની ભાતીગળ સંસ્કૃતિ અને વૈભવી સાંસ્કૃતિક વિરાસતનું દિવ્યદર્શન કચ્છની પવિત્ર ભોમકા પર થાય છે. આ સંસ્કૃતિના સીમાડામાં સમાઈ જતી બોલીઓ, સાહિત્ય, સંગીત, કળા, ઉત્સવો, ધર્મ, પહેરવેશ, આચાર-વિચાર, સંસ્કાર અને માન્યતાનો સુભગ સમન્વય કચ્છ પ્રદેશમાં થાય છે. આ પ્રદેશ સદાય માનવજીવનને સ્પર્શતા તમામ પાસાંઓને હૃદયમાં ભરી- ભરીને જીવે છે. અહીં જનજીવનની રંગે રંગમાં કચ્છની અસ્મિતા વહે છે. વિશ્વભરમાં કચ્છની સૌન્દર્યમય સૃષ્ટિ અકલ્પનીય આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ચૂકી છે. ત્યારે કચ્છ પ્રદેશને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સ્તરે તપાસીએ.....

કચ્છ સામાજિક પરિવેશમાં

કચ્છની ઐતિહાસિક અસ્મિતા અને સંસ્કૃતિનું ખમીર આજે સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન ખેંચે છે. જેના પાયા મજબૂત કરનાર કચ્છી પ્રજાને કેમ ભૂલી શકાય ? આ પ્રજાએ જ કચ્છ પ્રદેશની સામાજિક અસ્મિતા ઉભી કરી આજ પર્યત તેનું જતન કરતી રહી છે. સામાજિક જીવન જીવતી કચ્છી પ્રજામાં રીત-રીવાજો, રહેણી-કહેણી, ધાર્મિક માન્યતા, ઉચ્ચ આદર્શ વિચારો જેવા ગુણો ધરબાયેલા પડ્યા છે. અહીંની પ્રજા કુદરતના ઓરમાયા વલણને પચાવીને કરાલ-કોમલ છે.

રણ, સમુદ્ર અને પહાડોની વૈવિધ્યસભર ભૂગોળ ધરાવતા કચ્છ પ્રદેશની અસર સામાજિક જીવન પર ઊંડી વર્તાય છે. બદલાતા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પરિવેશોની સાથોસાથ કચ્છનું સામાજિક જીવન પણ વિવિધ રંગોથી રંગાયેલું છે. અહીં આવા અનેક સમાજોએ પડાવ નાખ્યા છે. સમયાંતરે, કચ્છ ઉપર દેશ અને વિદેશી પ્રજાઓએ આક્રમણો કર્યા, પરિણામે વિભિન્ન પ્રજાઓની છાપ અહીંના સમાજજીવન પર વર્તાય છે. છતાં બદલાયેલ રાજસત્તાએ કચ્છમાં કાયમી વસવાટ કરી રહેલા જાતિ-સમૂહો પર કોઈ ચોક્કસ છાપ પાડી નથી. પરંતુ જો પ્રજા બહારથી આવી આ ભૂમિમાં કાયમી વસવાટ કરી તેની અસર કચ્છની જનતાના સંસ્કાર, ધડતર અને સમાજ બંધારણમાં જોઈ શકાય છે.

કચ્છનું લોકજીવન

ત્રિવિધ ભૌગોલિક રચના ધરાવતા વિશિષ્ટ એવા કચ્છ પ્રદેશનું લોકજીવન પણ એટલું જ વિવિધરંગી રહ્યું છે. અહીં વરસાદ ભલે ઓછો પડે, પણ આ પ્રદેશનો માનવી

ગમે ત્યાં જાય મન મૂકીને વરસે છે. કચ્છ પ્રદેશ અને મનુષ્યની ઓળખ આપતો એક દુહો ડો. દિનેશ જોષી નોંધે છે :

" ખેરી બેરીને બાવરી, બ્યા કંઠા ને કખખ
હલ્લો હોથલ કચ્છડે, જિત માડુ સવા લખખ." ૧

સાગર અને રણની સાથે જોડાયેલા અને વર્ષો સુધી દુનિયાથી અલિપ્ત રહી એક બેટ સમાન રહેલા આ અલબેલા કચ્છડાની લોકજાતિઓ પરંપરાગત રીતે પોતાના જીવન વ્યવહારો દ્વારા સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન આકર્ષક કરે છે.

દુલેરાય કારાણીને કાકાસાહેબ કાલેલકર કચ્છ વિશે તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૯૭૩ માં લખેલ પત્ર જેની વાત સંજય પી. ઠાકર નોંધે છે : " એક બાજુ સમુદ્ર અને બીજી બાજુ રેતીનું રણ – આ બે વચ્ચે આવેલા આ પ્રદેશનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણપણે ઓળખી, એનું સમાજિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ ઓળખવા જેટલી જે આધ્યાત્મિક વ્યાપકતા જોઈએ છે હજી કેળવાઈ નથી. પરીણામે આખો પ્રદેશ વ્યાપક વ્યક્તિત્વ વગર રહ્યો છે. આને આધ્યાત્મિક પ્રાણનો અભાવ ગણું છું." ૨

કચ્છ પ્રજાનું જીવન સર્વધર્મ પ્રત્યેની નિરપેક્ષતાની બાબતે મોખરે રહ્યું છે. અહીં શિવ, શક્તિ, વૈષ્ણવ, જૈન વગેરે સંપ્રદાયોમાં કચ્છની પ્રજા શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તો કચ્છમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓ અને સંસ્કૃતિનો સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે. કચ્છ પ્રજાનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન રહ્યો છે. આ પ્રદેશ સમુદ્ર કિનારા પર આવેલ હોવાથી અહીં મચ્છી અને મીઠા ઉદ્યોગ પણ ધણા સારા પ્રમાણમાં લોકો ચલાવે છે.

આ ઉપરાંત કચ્છના લોકોની હસ્તકળાનું કામ દુનિયાભરમાં સુપ્રસિદ્ધ અને જાણીતું છે. આ હસ્તકલા પણ તેના વ્યવસાયના ભાગરૂપે લોકજીવન સાથે વણાઈ ગઈ છે. કેમ કે તેના દ્વારા પ્રજા પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. જેમાં કચ્છની આઠમાં ભાગની વસ્તી માત્ર હસ્તકળા પર નિર્ભર છે. કચ્છમાં લોકો મુખ્યત્વે ખેતી, પશુપાલન અને હસ્તકળાના માધ્યમથી જ આર્થિક સ્થિતિમાં પરીવર્તન લાવી શક્યા.

કચ્છમાં લોકજીવનમાં ધાર્મિક મેળાનું ખરું આકર્ષણ છે. કચ્છના મોટા ધાર્મિક મેળાઓમાં આશાપુરાનો મહાન મોટો ગણાવી શકાય. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ભરાતા આ મેળામાં અનેક લોકજાતિઓ દૂર-દૂરથી પગપાળા માતાજીના દર્શને આવીને કૃતાર્થ થાય છે. જે અનુલક્ષીને લોકજાતિઓનાં ગીતો દ્વારા વ્યક્ત થતી ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ આ રચનામાં પડે છે. જેમ કે :

" આશાપુરા માત મારી આશ પૂરજો,
આશા પૂરજો માત મારી દરશન દેજો." ૩

આ ઉપરાંત ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અનેક નાના-મોટા મેળાઓ ભરાઈ છે. જેમાં માંડવીનો રવાડીનો મેળો પ્રખ્યાત છે.

લોકજીવનના ભાગરૂપે કચ્છના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની ગૃહરચના જોવાલાયક છે. રણકંઠારના માલધારીઓની વસાહતોને 'ઝીલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તો સાગરકાંઠે આવેલા સાગરખેડૂઓની વસાહતોને 'ધંગા' નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ તમામ રહેઠાણોમાં કલાત્મક અભેરાઈઓ, હીર-ભરત, ગાર-માટીથી ગૂંથેલી દીવાલ જોવાલાયક હોય છે. માલધારી કે ખેડૂત વર્ગની સ્ત્રીઓ વહેલી સવારે ઊઠીને લાકડાના 'જંગણિયા' થી છાસ વલોવે છે. આ પ્રજા મોટાભાગે થાળીમાં ખાવાને બદલે લાકડાના પાટલા પર રોટલો મૂકીને ખાવાનું પસંદ કરે છે. ભોજનમાં છાસ, ગોરસ, ગોળ, રોટલા અને સાંજના વાળુમાં ખીચડી મુખ્યત્વે હોય છે.

આ પ્રદેશમાં અનેક પ્રજાઓ વસી છે. જેમાં રાજપૂત, જૈન, પાટીદાર, ગઢવી, ચારણ, બ્રાહ્મણ, હરિજન, લોહાણા, નાગર ઉપરાંત મુસ્લિમ સમાજમાં ફકીરાણી જત, મિયાંણાં, સિંધી જોતા વગેરે પ્રજાઓ સવિશેષ જોવા મળે છે. અને પોતાના જ્ઞાતિ રિવાજો મુજબ જીવન વ્યવહારો ચલાવે છે. છતાં કચ્છમાં આ તમામ જ્ઞાતિઓમાં કોમી એકતા અજોડ છે. પરિણામે જન્મભૂમિને વંદન કરતા જય કૃષ્ણ ઈન્દ્રજી ઠકકર નોંધે છે.:

"કરું મુજ જન્મભૂમિ વંદન
અમારું વહાલું કચ્છ વતન,
કચ્છી અમારા કોડ ભર્યા
કુર્બાન કરે તન મન." ૪

આ પ્રદેશમાં કેટલીક પ્રજા મૂળ કચ્છની છે તો કેટલીક પ્રજા બહારથી આવી કર્મભૂમિ કચ્છમાં ઓતપ્રોત બની ગઈ છે. આ તમામ લોકજાતિઓ રોગ, દુઃખ અને મુશ્કેલી જેવા પ્રસંગોએ દેવી-દેવતાઓનો આશરો લે છે. ઉપરાંત લોકવિશ્વાસ, વહેમો, ભૂતપ્રેતની માન્યતા ધરાવે છે. અહીંના લોકમેળાઓ ગોકુળિયા, લગ્ન, આભૂષણો, વિશિષ્ટ ઇંદ્રણાનાં શોભન પ્રતીકો અને સંસ્કૃતિનું પ્રતીકો પાડતાં માલધારીઓના લોકવાદ્યોમાં કચ્છની અસ્મિતા અને લોકજીવનના આબેહૂબ દર્શન થાય છે.

કચ્છનો સાંસ્કૃતિક પરિવેશ

વિશિષ્ટતા, વિવિધતા અને વિરાટતાથી હર્યોભર્યો કચ્છ પ્રદેશ પોતાની હેસિયતથી જીવવા માંગે છે. જે પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ અને વિરલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો અનેરો મુલક છે.

કચ્છની સંસ્કૃતિ વિશે વાત કરતા ડો. દિનેશ એમ. જોષી નોંધે છે કે : " કચ્છની સંસ્કૃતિ દુનિયાથી અલગ તરી આવતી સંસ્કૃતિ છે. તેવી જ રીતે કચ્છના પૂર્વથી પશ્ચિમ

છેડા સુધીના કેટલાક વિસ્તારોની પણ પોતાની ખાસ સાંસ્કૃતિક પિછાણ છે. પૂર્વમાં વાગડ, ખડીર જેવા વિસ્તારોનું આખું અલગ સાંસ્કૃતિક મંડળ જોવા મળે છે. વચ્ચે ઉતર ભાગમાં બન્ની પશ્ચિમે અબડાસા અને લખતર : તેમની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાને લીધે નોખા તરી આવે છે. " ૫

આમ, છતાં આ પ્રદેશ સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ એકતા ધરાવે છે, એ ન ભૂલવું જોઈએ. જેમાં વિભિન્ન સંસ્કૃતિનાં રજકણો રગદોળાઈ, ભ્રમ્યનાં ધબકારાની ઘીંગી ધરામાં ઓગળી એકરાર થઈ ગયા છે. જેના કારણે એક અનોખી સંસ્કારિતા અને અસ્મિતા વિલસી ઉઠે છે. આ રીતે શોર્ય અને સૌંદર્યનાં ફૂલોની વચ્ચે વહેતી કચ્છી સંસ્કૃતિધારામાં હસ્તકૌશલ્ય, શિલ્પસ્થાપત્ય, ચિત્રકલા હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અવશેષોનો ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસ જોવા મળે છે.

કચ્છમાં આગવી લલિતકળાનાં દર્શન થાય છે. જેના વિશે ડો. નિર્મળા આસનાની નોંધે છે : " લલિતકળાના ક્ષેત્રે પણ કચ્છનું પોતીકું મહત્વ છે. ભારતની પ્રાચીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિ અને મોહે-જો-દડોના અવશેષો પણ કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં આવેલ પુઠ્ઠા રગઢનું શિવમંદિર તથા ભુવડગામનું શિવમંદિર સ્થાપત્ય કલાનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. " ૬ તો કોટાયનું ભવ્ય સુર્યમંદિર, ઈટાલિયન બાંધણીવાળા રાજમહેલ વગેરે શિલ્પ ક્ષેત્રે ધ્યાન ખેંચે છે.

કચ્છનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશે વાત કરતાં હરેશ ઘોળકિયા નોંધે છે : " રાવ લખપતજીના સમયમાં કાળ-શિલ્પનો સુવર્ણ યુગ દેખાય છે. રામસિંહ માલમની મદદથી તેમણે કળાનો ખજાનો જ ઊભો કર્યો. તેમાં ટોચરૂપ 'આયના મહેલ'. તેનું બાંધકામ, તેની કારીગરી, તેમા મૂકેલ વસ્તુઓ, ચિત્રો, જાળીઓ બધું જ આજે પણ જોનારને આકર્ષે છે. ઉપરાંત, છાતરડી, માંડવીનાં મકાનો વગેરે પણ ધ્યાન ખેંચે છે. બન્નેએ સાથે મળીને જાણે કચ્છમાં સાંસ્કૃતિક આંદોલન ઊભું કર્યું હતું. સાથે કચ્છી ભરત, મીનાકામ, ધાતુકામ ક્ષેત્રે પણ સર્વોચ્ચતા મેળવી. " ૭

આ ઉપરાંત ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં કચ્છની કામાંગર શૈલી ખૂબ જ પ્રચલિત થઈ. તો બાંધણી, બાટિક, ભરતકામ જેવી નાની મોટી અનેક હસ્તકલાઓએ કચ્છી આત્માના શરણગારને વ્યક્ત કર્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય પછીના સમયગાળામાં કચ્છે આ ક્ષેત્રમાં હરણફાળ ભરી છે. આજે તો કચ્છી હસ્તકલા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મશહૂર બની છે.

કચ્છી ભાષા

"મોતીડા અમોલ એડા બાબાણી બોલી જા બોલ

જગ મેં જુડે જ જોડ, જાડેજી જબાનજી." ૮

ગુજરાતના વિભિન્ન પ્રદેશની આગવી અને અલાયદી બોલી વિશેષતા જોવા મળે છે. તેમાંય કચ્છી ભાષા કંઈક અંશે કામણગારી છે. કચ્છી ભાષામાં ભીઠાશ પણ ભારોભાર ભરેલી છે. વિભિન્ન ભાષાઓનાં મિશ્રણથી અસ્તિત્વમાં આવી હોવા છતાં આ ભાષાએ પોતાનું નૂર ક્યારેય ગુમાવ્યું નથી.

કચ્છ પ્રદેશમાં બોલવામાં આવતી કચ્છી ભાષાને કોઈ લિપિ નથી એ નિરાશાજનક બાબત છે તેથી આપણે તેને 'બોલી' તરીકે જ ખપાવવી રહી. વસ્તુતઃ તો કચ્છી ભાષા આજે પ્રતિદિન લુપ્ત થવા પામી છે. છતાં લોકજીવનમાં બોલચાલની ભાષા તરીકે જીવંત રહી છે. કચ્છી ભાષામાં સિંઘી, ગુજરાતી, પંજાબી, સંસ્કૃત ઉપરાંત અરબી-ફારસીના શબ્દો સહજ રીતે સામેલ થઈ ગયા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા નિષ્ણાંતોનાં સર્વસ્વીકાર્ય ધોરણો અનુસાર કચ્છી ભાષાને ૯૪ હજાર વર્ષ જૂની ગણી શકાય. આશ્ચર્ય અને ઉત્તેજના જગાડે તેવી વાત છે. છતાં આ ભાષાની કેટલીક વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. તેમાં દ્રષ્ટિ કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે, અહીં મોટાભાગના શબ્દોના અર્થ એકાક્ષરી શબ્દોમાં સમાઈ જાય છે. દા.ત. :

કો – કયો	ભો – ભલે
ગો – ગાય	યો – કહીએ
નો – વહૂ	ભોં – મોહું

સંદર્ભ સૂચી

૧) ડો. દિનેશ જોષી :

'કચ્છની લોકસંસ્કૃતિ', 'કચ્છ તારી અસ્મિતા' અંતર્ગત, પૃ. ૩૯.

૨) સંજય પી. ઠાકર :

'કચ્છ માડુ અને કચ્છીયત', 'કચ્છ તારી અસ્મિતા' અંતર્ગત પૃ. ૬૫.

૩) ડો. દિનેશ જોષી :

'કચ્છની લોકસંસ્કૃતિ', 'કચ્છ તારી અસ્મિતા', અંતર્ગત પૃ. ૩૯.

૪) જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી ઠાકર :

'કચ્છ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા', આવૃત્તિ : ૨૦૦૩, અંતર્ગત પૃ. ૧૧.

૫) ડો. દિનેશ જોષી :

'કચ્છની લોકસંસ્કૃતિ', 'કચ્છ તારી અસ્મિતા', અંતર્ગત પૃ. ૩૯.

- ૬) ડો. નિર્મળા આસનાની :
'કચ્છી કી વ્રજભાષા પાઠશાલા એવં ઉસસે સમ્બન્ધ કવિયોં કા કૃતિત્વ' પૃ. ૩૯.
- ૭) હરેશ ઘોળકિયા :
'છોલ્લાં હજાર વર્ષનું કચ્છ' પૃ. ૧૪/૧૫.
- ૮) નરેન્દ્રકુમાર જોષી :
'ભાતીગર ભોમકા કચ્છ' પૃ. ૮૨.

“રમેશ પારેખના ગીતોમાં લયલીલા”

– ડૉ. નયના એમ સાગઠીયા

(એમ.એ., બી.એડ્., નેટ, પી.એચ.ડી.)

ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં આધુનિકતાની સૌથી વ્યાપક અને ઊંડી અસર આપણી કવિતા પર થઈ. આધુનિકતાના રંગે કવિતાને રંગવાનું કામ આપણા કવિ રમેશ પારેખે પણ કર્યું. રમેશ સર્જકતાથી ફાટ-ફાટ થતો કવિ છે. એમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચતું તત્વ તે સર્જનની વિપુલતા છે. આ વિપુલતા એકાદ સંગ્રહમાં એની સરસ્વતી લુપ્ત નથી થઈ એની પ્રતિતિ આપે છે. પણ એની કલમમાં આવેલા પૂરનો પણ ખ્યાલ આપે છે. અને એ પૂરનો સ્વભાવ છે, કશાયને પણ તાણી જવાનો. રમેશ પારેખની કવિતાનો આ તાણી જવાનો સ્વભાવ એ તેમની કવિતા લયની વૈભવી લીલા છે.

કવિ “ હું લયનો કામાતુર રાજવી” એમ કહેતા, કવિના કાવ્ય જગતમાં લયની લીલાને માણવાનું રસપ્રદ છે, ત્યારે તેમની કાવ્યસિદ્ધિમાં લયલીલાને તપાસવી યોગ્ય લેખાશે.

કલાસર્જનમાં મૂળ પ્રયોજન સૌંદર્ય નિર્માણનું છે, અને સૌંદર્ય સંવાદ દ્વારા સંઘાય છે. સંવાદ કવિતામાં લય દ્વારા સંઘાય છે. લય કવિતાની અનિવાર્ય શરત છે. રમેશે ‘કયા’ સંગ્રહના આરંભમાં સાત પંક્તિઓ મુકી છે. જેનાથી પ્રારંભ કરીએ તો

“ દિધુ ન જાય કોઈ પંખીનું નામ
એવી હોઠોમાં ઊઘડતી ગ્હેક”

ઉપરોક્ત પંક્તિમાં લય હિલ્લોળા મારે છે. તો જાણે બધું નજરાઈ જતું હોય એમ “ જેને જોઉ તે મ્હેક.. મ્હેક...” એટલુંય ઓછું ન હોય એમ...

“ ફળિયામાં આંબાની લુમઝુમ સાખો
સખીરી, હવે આંખોનું નામ નહિ આંખો”

કેટલાય પંખીઓ કવિના કંઠમાં ટહુકે છે એટલેકે, રમેશની કવિતાને કલરવની ભીડ વળગેલી છે. કવિતામાં પોતાપણું પ્રગટે અને લયનું સરોવર કવિતામાં પ્રગટાવવું એ રમેશની કવિતાનો જાદુ છે. રમેશના ગીતોમાં લયનું વૈવિધ્ય અપાર અને અપૂર્વ છે. લયના નંદનવનમાં હિલ્લોળા લેતી સવારનું આ રમણીય ચિત્ર જોઈએ તો.....

“ આ ઝાકળના ઝબકારા ઝીલી ઘાસ ફરે મેદાન વચ્ચે હેલ્લારો
આ સવારના રેલાઓ લૈ ટેકરીઓ દોડે પાન વચ્ચે હેલ્લારો,
આ ઈત્તો ઈત્તો હેલ્લારો ”

ગીતનો લય નિયંત્રીત અને નિયમીત હોવાથી એકવિધ લાગે તે સ્વભાવિક છે. પરંતુ લયની વિવિધ ભાત પ્રગટાવવામાં કવિ કર્મની કસોટી હોય છે. પ્રકૃતિના મનમોહક દ્રશ્યથી કવિનો સૌંદર્ય કેફ જ્યારે લયના ઘાંસલ-માંસલ મેદાન રૂપે વિસ્તરે ત્યારે ભાવક વિસ્મય પામે છે.

“ ઘાસ માં રે ... ઘાસ માં રે મેદાન ઉછાળા ખાય
કેમથી રે... કેમથી રેલો નીસર્યો કે આ કેટલા
ગુણ્યાં કેટલા લીલમ વરણાં પાણી યાય !”

લયનો અને મુગ્ધપ્રેમનો છાક જોવા માટે આ એક જ ગીત જોઈએ.

“ ધીમે-ધીમે ઢાળ ઉતરતી ટેકરીઓની સામે તમને ફુલ દિધાનું યાદ ”

રમેશ પારેખની કવિતામાં હિલ્લોળા લેતુ લયનું ઘાસલ-માસલ મેદાન છે. આ મેદાનને ગીત અને ગઝલના કાંઠા મળ્યા છે. પણ આ બન્ને સ્વરૂપ રમેશની પ્રતિભાને પુરૂષાયે છે, જે વિષેશ સિધ્ધ કરી આપે છે. હોઠ પર અનાયાસે ઊગી આવતો લય છલોછલ પંક્તિઓમાં જોઈ શકાય. વેદનાને હથેળીની રેખાની જેમ આંકી દેવાની રીતમાં લય જોઈ શકાય છે. નાગરિક રમેશને બળતા નગરના ડામ લાગ્યા છે, તેમાં આ લય જોઈ શકાય છે.

“સજા કબૂલ મને આ નગર કબૂલ નથી
હવે આ કેદ આ ખુલ્લી કબર કબૂલ નથી”

આરોહ -અવરોહાત્મક ઉપસ્થિતિઓ અને શબ્દ સીમાઓ પણ લયના પ્રગટીકરણમાં સહાયરૂપ થાય છે. કવિનો શબ્દ, એનો વેગીલો લય ભાવાકને આકુળ-વ્યાપક કરી મુકે છે.

“માણસોના બોલાશની નાની બચકી બાંધી આંખમાં રાખું
ઘઉંની તાજી ડૂંડીઓ તોડી કલગી માથા બાંધણે નાખું ”

કવિતામાં આવતી સૌંદર્ય વિષયકતા લયને સાંધી આપે છે. કવિના ગીતના વેગીલા લયથી કાન રાજીપો અનુભવે છે. પરંતુ એનું આકર્ષણ એ ગીતમાં વર્તાતું કવિનું અલ્લડપણું એમના ઘરતીના લોકગીતોનો લયતો કવિના લોહીમાં વર્ણાઈ ગયા છે.

“ ગોરમાં ને પાંચે આંગળીયે પૂંજાયા ને નાગલા ઓછા પડયા રે લોલ
કમ્મખે દોથો ભરીને કાંઈ ટાંકયાને આભલા ઓછા પડયા રે લોલ ”

કુમારિકાની અનુભૂતિને લોકલયમાં કવિએ નવી અભિવ્યક્તિ આપી છે. યૌવનમાં પગ મુકતા છોકરા છોકરીની લાગણીનો સીધો રોમાંચ જુઓ...

“ કોઈ છોકરીની છાતીમાં ઓચિંતુ ફુલ ઊગી નીકળે તો ત્યારે શું કરે ?
કોઈ છોકરાના હોઠોમાં સીટીનો ઢીંચકો ઢીંચકવા લાગે એવું કરે ? ”

“ તારી શરમ બાવરી આંખે મ્હોર્યો અલપ-ઝલપના ફૂલ
કે અમને ફૂલ થાપા વાગ્યા ”

પ્રચલિત લોકઢાળનો ઉપયોગ કરે છે, તે જોવો

“ સખી મારા આસુંના સાથીયે
બેસીને કાગડો બોલ્યા કરે રે લોલ
ફળિયે લીલાછમ નાગર વેલ્ય કે
ઝરમર કંકુ ઝરે રે લોલ.....”

આકરા વિરહવ્યથાને નાચીકા સુધી પહોંચાડવા પત્રનો આશરો લઈ લગ્નગીતના ઢાળમાં નાયકનું મનોજગત જોઈએ.

“ લાવો, લાવો કાગળીઓ તે દોત સોનલદેને લખીએ રે,
કાંઈ ટેરવામાં તલપે કપોત સોનલદેને લખીએ રે... ”

ઉપરાંત ગઝલમાં, અછાંદસ કાવ્યોમાંપણ વાણીના લયલાલીત્ય અને પદ લાલીત્ય જોવા મળે છે. અને કવિતામાં લયની જાદુઈ શક્તિ વધી જાય છે.

લપસિધ્ધ કવિઓની આપણી ભાષામાં ખોટ રહી નથી. પણ, રમેશે જે રીતે સહજતાથી જે સંખ્યામાં લયને રમાડયા બહેલાવ્યા તેનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. રમેશ પારેખ એટલે તળપદી ગીત અને લયમાં એક જીવતી જાગતી આબોહવા. તેમના ગીતોમાં લયનો દરિયો વૈભવ ખોલીને બેઠો છે. એકજ ભાવને જુદા જુદા ઢાળ અને લયના લહેકામાં મુકી આપવાની કુશળતા કવિમાં છે. કવિનો લય તેમના પોતાના સમયની કવિતાનો લય બન્યો છે. એટલે કહી શકીએ કે તેમની કવિતામાં લયલીલા પુરા જોશમાં ચાલે છે.

સંદર્ભ :

૧. ગુજરાતના સાહિત્યકાર - રત્નો : ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ
૨. અર્વાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ : રમેશ ત્રિવેદી

SHAREHOLDERS VALUE CREATION AND MEASUREMENT

Prof.(Dr.) Baldev M. Patel
Pri.M.C.Shah Commerce College, A'Bad.

ABSTRACT:-

Since the primary objective of management is to maximize the value of the firm, managers need for estimating the effects of alternative strategies on firm value. This tool is the corporate valuation model. In this paper discusses different approaches to shareholders value creation and measurement.

Value maximization is the central theme in financial management. Owners of corporate securities will hold management responsible if they fail to enhance value. Hence all senior managers must understand what determines value and how to measure it. While valuation was regarded as an abstruse academic subject in the past, it is of considerable importance to managers now.

In the wake of economic liberalization, companies are relying more on the capital market, acquisitions and restructuring are becoming commonplace, strategic alliances are gaining popularity, employee stock option plans are proliferating, and regulatory bodies are struggling with tariff determination. In these exercises a crucial issue is: How should the value of a company or a shareholder is appraised?

INTRODUCTION

More than ever, corporate executives are under increasing pressure to demonstrate on a regular basis that they are creating shareholder value. This pressure has led to an emergence of a variety of measures that claim to quantify value-creating performance.

Creating value for shareholders is now a widely accepted corporate objective. The interest in value creation has been stimulated by several developments.

- Capital markets are becoming increasingly global. Investors can readily shift investments to higher yielding, often foreign, opportunities.
- Institutional investors, which traditionally were passive investors, have begun exerting influence on corporate managements to create value for shareholders.
- Corporate governance is shifting, with owners now demanding accountability from corporate executives. Manifestations of the increased assertiveness of shareholders include the necessity for executives to justify their compensation levels, and well-publicized lists of underperforming companies and overpaid executives.
- Business press is emphasizing shareholder value creation in performance rating exercises.
- Greater attention is being paid to link top management compensation to shareholder returns.

OBJECTIVE OF THE PAPER:-

1. To know the meaning of shareholder value creation.

1. To understand different approaches of shareholder value creation.
2. To learn formula of calculation of shareholder value creation.
3. To know the calculation of EVA of a firm.

DEFINING SHAREHOLDERS VALUE AND WEALTH CREATION:

From the economist's viewpoint, value is created when management generates revenues over and above the economic costs to generate these revenues. Costs come from four sources: employee wages and benefits; material, supplies, and economic depreciation of physical assets; taxes; and the opportunity cost of using the capital.

Under this value-based view, value is only created when revenues exceed all costs including a capital charge. This value accrues mostly to shareholders because they are the residual owners of the firm.

Resources consumed, including the cost of using capital. If suppliers of capital do not receive a fair return to

Shareholders expect management to generate value over and above the costs of compensate them for the risk they are taking, they will withdraw their capital in search of better returns, since value will be lost. A company that is destroying value will always struggle to attract further capital to finance expansion since it will be hamstrung by a share price that stands at a discount to the underlying value of its assets and by higher interest rates on debt or bank loans demanded by creditors.

Wealth creation refers to changes in the wealth of shareholders on a periodic (annual) basis. Applicable to exchange-listed firms, changes in shareholder wealth are inferred mostly from changes in stock prices, dividends paid, and equity raised during the period. Since stock prices reflect investor expectations about future cash flows, creating wealth for shareholders requires that the firm undertake investment decisions that have a positive net present value (NPV).

Although used interchangeably, there is a subtle difference between value creation and wealth creation. The value perspective is based on measuring value directly from accounting-based information with some adjustments, while the wealth perspective relies mainly on stock market information. For a publicly traded firm these two concepts are identical when (i) management provides all pertinent information to capital markets, and (ii) the markets believe and have confidence in management

❖ APPROACHES FOR MEASURING SHAREHOLDERS VALUE:-

1. ECONOMIC VALUE ADDED APPROACH:

Consulting firm Stern Steward has developed the concept of Economic Value Added. Companies across a broad spectrum of industries and a wide range of companies have joined the EVA bandwagon. EVA is a useful tool to measure the wealth generated by a company for its equity shareholders. In other words, it is a measure of residual income after meeting the necessary requirements for funds.

Computation of EVA:

EVA is essentially the surplus left after making an appropriate charge for capital employed in the business. It may be calculated by using following equation.

EVA = Net operating profit after tax - Cost charges for capital employed
EVA is net earnings in excess of the cost of capital supplied by lenders and shareholders. It represents the excess return (over and above the minimum required return) to shareholders; it is the net value added to shareholders. In the above formula Net operating profit after tax [NOPAT] is calculated as follows:

$$\text{NOPAT} = \text{PBIT} (1 - T) = \text{PAT} + \text{INT} (1 - T).$$

Following are four different but essentially equivalent formula for calculate EVA:

1. $\text{EVA} = \text{NOPAT} - \text{WACC} \times \text{CAPITAL}$
2. $\text{EVA} = (\text{ROC} - \text{WACC}) \times \text{INVESTED CAPITAL}$
3. $\text{EVA} = [\text{PAT} + \text{INT} (1 - 0.3)] - \text{WACC} \times \text{CAPITAL}$
4. $\text{EVA} = \text{PAT} - \text{COE} \times \text{EQUITY}$
- 5.

Chief features of EVA Approach:

- It is a performance measure that ties directly, theoretically as well as empirically, to shareholder wealth creation.
- It converts accounting information into economic reality that is readily grasped by non-financial managers. It is a simple yet effective way of teaching business literacy to everyone.
- It serves as a guide to every decision from strategic planning to capital budgeting to acquisitions to operating decisions.
- It is an effective tool for investor communication.
- It is closest in both theory and construct to the net present value of a project in capital budgeting, as opposed to the IRR.
- The value of a firm, in DCF terms, can be written in terms of the EVA of projects in place and the present value of the EVA of future projects.

❖ Illustration:

Yug ltd's cost of equity is 18%, the interest rate on its debt is 12% which, given a marginal tax rate of 30%, translates to a post tax cost of debt of 8.4% [12(1-0.3)]. since Yug ltd employs debt and equity in equal proportions, its weighted average cost of capital is $0.5(18) + 0.5(8.4) = 13.2\%$

Yug ltd's NOPAT is: $\text{PBIT} (1 - \text{tax rate}) = 42(1 - 0.30) = \text{Rs.}29.4$ million. Given a capital of Rs.200 million, Yug ltd's return on capital works out to $29.4/200 = 0.147$ or 14.7%.

Based on above information, Yug ltd's EVA may be computed in four different, yet equivalent, ways:

$$\text{EVA} = \text{NOPAT} - \text{WACC} \times \text{CAPITAL}$$

$$= 29.4 - 0.132 \times 200 = \text{Rs.}3 \text{ million}$$

$$\text{EVA} = (\text{ROC} - \text{WACC}) \times \text{INVESTED CAPITAL}$$

$$= (0.147 - 0.132) \times 200 = \text{Rs.}3 \text{ million}$$

$$\text{EVA} = [\text{PAT} + \text{INT} (1 - 0.3)] - \text{WACC} \times \text{CAPITAL}$$

$$= [21 + 12(1 - 0.3)] - 0.132 \times 200 = \text{Rs.}3 \text{ million}$$

$$\begin{aligned} \text{EVA} &= \text{PAT} - \text{COE} \times \text{EQUITY} \\ &= 21 - 0.18 \times 100 = \text{Rs. 3 million} \end{aligned}$$

2. THE DISCOUNT CASH FLOW APPROACH:

The true economic value of a firm or a business or a project or any strategy depends on the cash flows and the appropriate discount rate (commensurate with the risk of cash flow). There are several methods for calculating the present value of a firm or a business/division or a project. In following pages we will discuss three main methods that are mostly used under discount cash flow approach.

The first method uses the weighted average cost of debt and equity (WACC) to discount the net operating cash flows. When the value of a project with an estimated economic life or of a firm or business over a planning horizon is calculated, then an estimate of the terminal cash flows or value will also be made. Thus, the economic value of a project or business is:

The true economic value of a firm or a business or a project or any strategy depends on the cash flows and the appropriate discount rate (commensurate with the risk of cash flow). There are several methods for calculating the present value of a firm or a business/division or a project. In following pages we will discuss three main methods that are mostly used under discount cash flow approach.

The second method of calculating the economic value explicitly incorporates the value created by financial leverage. The steps that are involved in this method of estimation of the firm's total value are as follows:

1. Estimate the firm's unlevered cash flows and terminal value
2. Determine the unlevered cost of capital
3. Discount the unlevered cash flows and terminal value by the unlevered cost of capital.
4. Calculate the present value of the interest tax shield discounting at the cost of debt.
5. Add these two values to obtain the levered firm's total value.
6. Subtract the value of debt from the total value to obtain the value of the firm's shares.
7. Divide the value of shares by the number of shares to obtain the economic value per share.

The third method to determine the shareholder economic value is to calculate the value of equity by discounting cash flows available to shareholders by the cost of equity. The present value of equity is given as below:

$$\text{Economic value of equity} = \text{Present value of equity cash flows} + \text{Present value of terminal investment}$$

3. MARAKON APPROACH:

Marakan Associates, an international management-consulting firm founded in 1978, has done pioneering work in the area of value-based management. This measure considers the difference between the ROE and

required return on equity (cost of equity) as the source of value creation. This measure is a variation of the EV measures.

Instead of using capital as the entire base and the cost of capital for calculating the capital charge, this measure uses equity capital and the cost of equity to calculate the capital (equity) charge. Correspondingly, it uses economic value to equity holders (net of interest charges) rather than total firm value.

According to Marakan model shareholder wealth creation is measured as the difference between the market value M and the book value of a firm's equity. The book value of a firm's equity, B , measures approximately the capital contributed by the shareholders, whereas the market value of equity, M , reflects how productively the firm has employed the capital contributed by the shareholders, as assessed by the stock market. Hence, the management creates value for shareholders if M exceeds B , decimates value if m is less than B , and maintains value is M is equal to B .

According to the Marakan model, the market-to-book values ratio is function of the return on equity, the growth rate of dividends, and cost of equity.

For an all-equity firm, both EV and the equity-spread method will provide identical values because there are no interest charges and debt capital to consider. Even for a firm that relies on some debt, the two measures will lead to identical insights provided there are no extraordinary gains and losses, the capital structure is stable, and a proper re-estimation of the cost of equity and debt is conducted.

A market is attractive only if the equity spread and economic profit earned by the average competitor is positive. If the average competitor's equity spread and economic profit are negative, the market is unattractive.

For an all-equity firm, both EV and the equity spread method will provide identical values because there are no interest charges and debt capital to consider. Even for a firm that relies on some debt, the two measures will lead to identical insights provided there are no extraordinary gains and losses, the capital structure is stable, and a proper re-estimation of the cost of equity and debt is conducted.

A market is attractive only if the equity spread and economic profit earned by the average competitor is positive. If the average competitor's equity spread and economic profit are negative, the market is unattractive.

4. ALCAR APPROACH:

The Alcar group Inc. a management and Software Company has developed an approach to value-based management which is based on discounted cash flow analysis. In this framework, the emphasis is not on annual performance but on valuing expected performance. The implied value measure is akin to valuing the firm based on its future cash flows and is the method most closely related to the DCF/NPV framework.

With this approach, one estimates future cash flows of the firm over a reasonable horizon, assigns a continuing (terminal) value at the end of the horizon, estimates the cost of capital, and then estimates the value of the firm by calculating the present value of these estimated cash flows. This method of valuing the firm is identical to that followed in calculating NPV in a capital-budgeting context. Since the computation arrives at the value of the firm, the

implied value of the firm's equity can be determined by subtracting the value of the current debt from the estimated value of the firm. This value is the implied value of the equity of the firm.

To estimate whether the firm's management has created shareholder value, one subtracts the implied value at the beginning of the year from the value estimated at the end of the year, adjusting for any dividends paid during the year. If this difference is positive (i.e., the estimated value of the equity has increased during the year) management can be said to have created shareholder value.

The Alcar approach has been well received by financial analysts for two main reasons:

- It is conceptually sound as it employs the discounted cash flow framework
- Alcar have made available computer software to popularize their approach

However, the Alcar approach seems to suffer from two main shortcomings: (1) In the Alcar approach, profitability is measured in terms of profit margin on sales. It is generally recognized that this is not a good index for comparative purposes. (2) Essentially a verbal model, it is needlessly cumbersome. Hence it requires a fairly involved computer programme.

1. **McKINSEY APPROACH**

McKinsey & Company a leading international consultancy firm has developed an approach to value-based management which has been very well articulated by Tom Copeland, Tim Koller, and Jack Murrian of McKinsey & Company. According to them:

Properly executed, value based management is an approach to management whereby the company's overall aspirations, analytical techniques, and management processes are all aligned to help the company maximize its value by focusing decision making on the key drivers of value.

The key steps in the McKinsey approach to value-based maximization are as follows:

- Ensure the supremacy of value maximization
- Find the value drivers
- Establish appropriate managerial processes
- Implement value-based management philosophy

CONCLUSION:

To help firms create value for shareholder, value based management (VBM) approaches have been developed. VBM represent a synthesis of various business discipline. From finance, VBM has adopted the goal of shareholder value maximization and the discounted cash flow model; from business strategy, VBM has borrowed the notion that value creation stems from exploiting opportunities based on the firm's comparative advantage; from accounting, VBM has adopted the structure of financial statements with some modification; finally, from

organizational behavior, VBM has borrowed the notion that you get what you measure and reward.

The shareholder value creation approach helps to strengthen the competitive position of the firm by focusing on wealth creation. It provides an objective and consistent framework of evaluation and decision-making across all functions, departments and units of the firm. It can be easily implemented since cash flow data can be obtained by suitably adapting the firm's existing system of financial projection and planning. The only additional input needed is the cost of capital. The adoption of the shareholder value creation approach does require a change of the mind-set and educating managers about the shareholders value approach and its implementation.

Bibliography:

1. Pandey I. M. "Financial Management", Vikas publishing house New Delhi
2. Prasanna Chandra "Financial Management" Theory and Practice-Eighth Edition.
3. www.Valuebasedmanagement.com

An Overview of Indian Gram Sabha System

Dr.Chandramauli R.Dave
(M.A.M.Phil.,Ph.D.)

Introduction:-

The 73rd and 74th Constitutional Amendments have conferred the right on every registered voter to directly participate in Governance. The Gram Sabha and Ward Sabhas are the institutionalized foundations for decentralized participatory democracy. The Gram Sabha and Ward Sabha have to play a key role in rendering the Gram Panchayat transparent and directly accountable to the people. The Grama Sabha is a means to solve people's problems and felt needs and to decide how to use the available resources optimally in ways desired by them, to benefit the poorest in the village through direct democratic and participatory planning. The role of Gram Sabha is vital in bringing good governance in the local self governments. The ground reality reveals that the way the Gram Sabhas are conducted is not accordance with expectations. There appear to be several reasons for this situation. The main reasons seem to be the lack of awareness amongst the elected representatives of PRIs, Ritualistic conduct of the Gram Sabha, information about the Grama Sabha meeting not reaching the people well in advance, sparse attendance at the Gram Sabha, and a lack of cleared understanding amongst the people about the importance and the functions of Gram Sabha. The Planning Commission of India issued guidelines for preparation of decentralized district plans in a bottom-up approach during the 11th Five year plan in the month of August 2006. The guidelines clearly indicated that the village development plans should be prepared by people in a participatory mode through Gram Sabhas. The Union Ministry of Panchayatiraj, in its efforts to strengthen the institution of Gram Sabha and improve awareness among the citizens, requested the states to observe the year 2009-10 as the year of the gram sabha and to organise awareness campaigns from October 2nd of 2009 to December 2nd of 2010.

What is Grama Sabha:-

Article 243 (A) of the Constitution of India inserted by 73rd Constitutional amendment act describes the composition of Gram Sabha and According to this Article, Gram Sabha is the body consisting of all persons registered in the electoral rolls of a Gram Panchayat. The Article 243D also states that a Gram Sabha possesses all the powers endowed on it by various Acts and Rules issued by the State Government. Thus the 73rd and 74th Constitutional Amendment Acts have provided an opportunity for the persons registered as voters in the village to directly participate in the decision making process. Gram Sabhas/Ward Sabhas are the foundations to the decentralized democratic system and play a crucial role in ensuring a transparent and accountable administration by Gram panchayat. It can be said that the Gramsabha acts as a watch dog in the interest of village communities by monitoring the functioning of gram Panchayat. While the elected

policy level decisions on behalf of the people, the registered voters in the village take part in the decision relating to the development of the village in the Gramsabha with the help of Gram Panchayat and officials concerned.

Gram Sabha as APPR Act:-

The Andhra Pradesh State has implemented the constitutional provisions regarding Gramsabha in letter and spirit and necessary provisions were incorporated in the State Panchayat Raj Act 1994 through Section 6. The AP PR Act defines the Gram Sabha as a body constituting all the persons registered in the electoral rolls of a Gram Panchayat, All the registered voters within the purview of a Gram Panchayat are considered as members of Gram Sabha. In accordance with the provisions contained in the section 6 of APPR Act 1994, the Panchayati Raj and Rural Development Department has issued detailed guidelines for conduct of Gram Sabhas through GO M.S. No. 367 dated 28.8.1998.

Who are not the members of Gram Sabha:-

People below the age of 18 years are not the members of Gramsabha. Persons, those who are above 18 years and living in the village but not enrolled in the Gram Panchayat Voters list are also not the members of the Gram Sabha.

Venue, Time and Place for holding Gram Sabha:-

Gram Sabha should be conducted within the purview of GP at a place convenient for all the members to sit. In case of multiple villages under a GP, Gram Sabha may be conducted on rotation basis in all the villages one after the other. Gram Sabha can be conducted anytime during day time i.e., after sunrise and before sunset.

Who Organises a Gram Sabha:-

According to Sec 6(5) of the APPR ACT, 1994, the Panchayat Secretary should organize the Gram Sabha. Gram Panchayat Sarpanch has to convene a Gram Sabha meeting when either 10% members of Gram Sabha or 50 persons of Gram Sabha (whichever is more) submits their requisition for holding a Gram Sabha. However, those members have to inform the purpose for the meeting. A written request for the meeting must be handed over to the Sarpanch during office hours 5 days before the date of meeting. If the Sarpanch fails to hold the meeting on the requested date, the members who requested the meeting can themselves organize the Gramsabha meeting.

Issuing of Gram Sabha Notice:-

The purpose, time and place of Gram Sabha meeting must be intimated through a notice giving at least two days prior information. It follows that the Gram Sabha can be conducted only after a proper notice of purpose, place and time of Gram Sabha is issued. Government Order GO no. 367 has suggested three methods for issue of notice of Gram Sabha. They are 1. Making public announcement, 2. Displaying public notice at three main places in the village, 3. Displaying the notice in the Notice Board of Gram Panchayat office building. Either one of these methods should be strictly adhered to by the Gram Panchayat Sarpanch. Gram Panchayat shall take all possible steps to ensure greater participation of villagers in Gram Sabha depending upon the circumstances prevailing in the village.

Publicity for Gram Sabha:-

Apart from traditional way of notifying the conduct of Gram Sabha, the following methods can also be adopted for the same for wide publicity: display of wall posters, house to house canvassing, propagating through cultural troupes electronic and print media and public address systems at various places. The School teachers may be advised

to communicate the gram sabha meeting schedule through the children to the parents. The information can also be spread widely through the village level official functionaries like Aangan wadi worker, Health Department Staff etc. The services of farmer clubs, women self help groups, progressive farmers, Water Users Associations, Mothers' committees, Vana Samrakshana Samithis, youth Associations, and Community Elders may be utilized for mobilizing large numbers.

How to ensure proper participation of people belonging to scheduled castes, scheduled tribes, weaker section in Gram Sabha?

While preparing village development plans, focus should be given for the upliftment of people belonging to Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Backward classes and other weaker sections. We have to ensure their better participation in the gram sabha meeting and provide an opportunity for them to freely express their felt needs and grievances. In order to ensure their better participation, the information regarding the conduct of gram sabha should be extensively propagated in areas inhabited by Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other Weaker Sections. If their grievances are redressed before the next Gram Sabha meeting, their faith on gram sabha will increase and they show more interest for attending Gram Sabha meetings regularly.

How to ensure participation of women in Gram Sabhas:-

Normally, the attendance of Women in Gram Sabhas is very poor, and even if they attend, they find it difficult to express their opinions and put forward problems pertaining to women due to lack of congenial circumstances. Though the women self help groups in our State have formed into village level groups and are interacting on issues like Savings, Loans etc, they are still hesitant to openly participate in Gram Sabhas. In these circumstances, the Gram panchayat should take initiative and ensure wider participation of Women in gram sabhas by active propagation through Women Self help groups and Village Organisations. This can be taken up with the assistance of Women ward members and other members. Women specific problems should be discussed and steps should be taken to resolve them. To involve women in the process of decision making in Gram Sabhas, separate Women Gram Sabhas are being conducted prior to Gram Sabha meetings in the State of Maharashtra. This ensures proper resolution of Women related issues.

According to Sec 6 (3) of APPR ACT, the meeting of Gram Sabha should compulsorily be held for two times in a year. The Government has also notified the two dates on which the meeting to be held compulsorily. The Gram Sabha meeting should be held on every 14th April and 3rd October. Conduct of gram sabha yearly twice is a minimum, not maximum. Gram Sabha can be convened as and when necessary and as many times as possible depending on the need. In, States like Andhra Pradesh, Arunachal Pradesh, Bihar, Karnataka, Punjab, Sikkim, Uttar Pradesh there are statutory provisions to hold the gram sabha two times a year, Where as in states like Assam, Goa, GUJARAT, HIMACHAL PRADESH, KERALA, MADHYA PRADESH, TAMILNADU, ORISSA, CHHATTISGARH, RAJASTHAN, Gram Sabhas are being held 4 times a year. Gram Sabhas are being held 6 times in a year in Maharashtra and 3 times in Haryana.

The minimum number of members to be present for holding gram sabha meeting is called QUORUM. The APPR ACT has not laid down any minimum number of members as quorum for Gram Sabha meetings. The quorum for gramsabha varies across states. The gramsabhas in Tamilnadu, Orissa, Rajasthan, Kerala, Karnataka, Haryana, Gujarat, Goa, Assam, Bihar require a quorum of 10% of the total gramsabha members, where as gramsabhas in Uttar Pradesh and West Bengal require 5%. States like Maharastra, Himachal Pradesh, Madhya Pradesh have prescribed relatively large quorum of 15%, 20%, 33.33% respectively. It may however be noted that more the attendance at Gram Sabhas, effective would be the discussion on various issues and problems related to the people and out come would be meaningful.

Participants of Gram Sabha:-

The following categories of people can participate in gramsabha, Registered voters in the Gram panchayat

- Sarpanch of Gram Panchayat, Panchayat Secretary, Ward Members, and Co-opted members of Gram Panchayat.
- Mandal Parishad Development Officer, Mandal Tahsildar, Village Development and Panchayati Raj Development Officer, District Panchayat Officer, Divisional Panchayat Officer, and all the village and mandal level officials working in the developmental and Welfare Departments .
- MPTC Members, MPP, ZPTC, Local MLA, MLC, Local MP (Rajya Sabha and Loksabha)
- All voluntary Organisations and Civic Right Committees within the purview of Gram Panchayat.
- Commissioner of Panchayat Raj, District Collector, District Panchayat Officer, and District level Officers can also attend , subject to their convenience.

How ever, the voting rights remain with only the members of Gram Sabha.

Prioritisation Principles

The gap between the demand and the actual availability of funds for undertaking development projects will always be very wide and in such cases the Gramsabha has to prioritise the felt needs of the people. Gram Sabha while prioritizing the felt needs has to follow certain principles to prioritize by selecting (1) those works which are beneficial to majority of the people, (2) those works which benefit the marginalized groups like Scheduled Castes, Scheduled Tribes , differently abled persons, women etc. In case of two or more solutions are available for any problem/issue, the one which costs less should be given priority.

How to approve the Resolutions in Gram Sabha

The Gramsabha Members can give their approval for the resolutions by raising their hands. Opinion of the Majority Members should be considered for acceptance of the resolution.

Gram Sabha Agenda

The issues that are proposed to be discussed during the gramsabha are to be incorporated in the agenda. Gramsabha may discuss any issue related to the development of the Village. However, Section 6 (3) of the APPR ACT specially states the following six issues that can be discussed in a Gram Sabha:

- Annual statements of accounts/ audit report, audit note and replies to them.
- Report on the administration of the preceding year.
- The budget prepared by the Gram Panchayat and the future development programs and plans.
- Proposals for fresh taxation or for enhancement of existing taxes
- Selection of schemes/ beneficiaries/ locations and identification of beneficiaries for the implementation of various development programs.
- Any other issues ordained by the Government apart from the above listed issues, Gram Sabha shall also discuss the following issues as listed out by Government Order (G.O.) No. 367:
  - Agriculture developmental Schemes pertaining to the village.
  - Working efficiency of the staff of Gram Panchayat.
  - Utilisation of Loans
  - Working efficiency of defence and shraamik banks.

Records to be maintained

The Panchayat Secretary shall maintain two types of records in Gram Sabha. They are: (1) A register to record the notice of meeting and Minutes of the meeting, and (2) A register to obtain signatures/thumb impressions of members attending the meeting.

Postponement of Gram Sabha

A Gram Sabha can be postponed. However, the approval of the members present for the Gram Sabha must be obtained for the postponement.

Language for proceedings:-

The proceedings of the Gram Sabha shall be in the main language of the village.

Relations between Gram Sabha and Gram Panchayat:-

Though the APPR ACT does not make it obligatory for the Gram Panchayat to implement the resolutions taken at a Gram Sabha, members of majority of Gram Panchayats in Andhra Pradesh feel it right to give utmost prominence to Gram Sabha resolutions. It's a good tradition to respect the resolutions of a Gram Sabha. People will start believing in the system of Gram Panchayat when they recognize that the resolutions of Gram Sabha are being valued and implemented by Gram Panchayat. This will result in regular attendance of people to Gram Sabhas.

- Action programs of cooperative societies.
- Issues relating to list of poramboke lands under the control of Gram Panchayat.
- List of transfer of residential and other immovable properties.
- List of defaulters of taxes to the Gram Panchayat may also be

discussed in Gram Sabha.

Role of Sarpanch in Gram Sabha:-

Sarpanch is legally bound to organize Gram Sabha meetings. It is an obligatory duty of Sarpanch to organize a minimum of two Gram Sabha meetings every year on the dates prescribed by the Government. Sarpanch should preside over the Gram Sabha meetings. Sarpanch should sign the register meant for recording the minutes of Gram Sabha meeting. As the chairperson of the Gram Sabha meeting, the Sarpanch can answer the questions raised at the Gram Sabha by the members. The sarpanch has to ensure that the suggestions made in the Gram Sabha meeting, are discussed on priority basis in Gram Panchayat meetings. Sarpanch should play a pro active role for initiating proper action on

the Gram Sabha resolutions. Sarpanch should take steps to ensure larger participation of people at Gram Sabha meetings. Sarpanch should take all measures to ensure participation of people from all sections of society mainly, Scheduled Caste, Scheduled Tribes, Women, and he should encourage them to express their grievances and give suggestions in the Gram Sabha, which are discussed in detail in the next meeting. In case if any Sarpanch fails to convene the Gram Sabha meetings twice a year as stated in the G.O. 367, the Sarpanch will cease to hold the post. Such provisions are incorporated in AP Panchayat Raj Act Sec 20(A)(1). According to this section, such Sarpanch will not be eligible for contesting for a period of one year from the date of losing the post.

Role of Panchayat Secretary in Gram Sabha:-

The role of Panchayat Secretary is vital at Gram Sabha. The duties of Panchayat Secretary can broadly be categorized into three stages: (1) Pre-Gram Sabha, (2) During Gram Sabha, and (3) Post Gram Sabha.

Pre Gram Sabha duties

The pre Gram Sabha duties of Panchayat Secretary include:

- Finalisation of agenda for Gram Sabha in consultation with the Sarpanch.
- Issuing notice of Gram Sabha meeting.
- Publicising widely the Gram Sabha meeting details, such as the date, time and venue.
- Preparing the Action Taken Report on the resolutions of the previous Gram Sabha meeting.
- Preparation of notes on the agenda items to be placed before the current Gram Sabha meeting.
- Providing proper seating, drinking water facilities and sanitation facilities for people attending the Gram Sabha meeting.

Duties during Gram Sabha

The duties of Panchayat Secretary during the conduct of Gram Sabha include:

- Recording the details of members attending the meeting of Gram Sabha.
- Presenting the Action Taken Report on resolutions of previous Gram Sabha meeting.
- Ensuring the smooth conduct of the meeting of Gram Sabha as per its Agenda.
- Assisting the Sarpanch in recording the minutes of Gram Sabha.
- Recording of votes casted in favour/against of any resolution placed before Gram Sabha

Post Gram Sabha duties

These include- To coordinate with the Sarpanch and ward members for considering the resolutions of Gram Sabha in Gram Panchayat meetings. To send report on the Gram Sabha meeting to the higher officials concerned.

Role of Ward Members and MPTC Members:-

All the Ward members should compulsorily attend the meetings of Gram Sabha. The Ward members should play a proactive role for finding the solutions for the issues relating to their respective wards and the village as a whole. They should take proper care to ensure that all the eligible beneficiaries are properly identified in the Gram Sabha. They should motivate people to attend Gram Sabhas in large numbers. The Ward members should take lead in placing the problems and needs of villagers at Gram Sabha.

They should ensure that the discussions at Gram Sabha are in accordance with agenda of Gram Sabha. They should not show any personal bias or nepotism, while selecting the beneficiaries and respect the spirit of Gram Sabha resolutions. The ward members should facilitate expression of views by all sections of people at Gram Sabha. The MPTC Member elected from the village and representing the village should also attend the Gram Sabha. The MPTC member has to note down those issues which fall out side the purview of the Gram Panchayat and comes under the functional domain of Mandal Parishad and coordinate with the other Members of the Mandal Parishad, MPP and MPDO to place them before the General Body Meeting of Mandal Parishad, due consideration.

Roles of Mandal and Divisional Officials:-

For smooth and proper conduct of the compulsory Gram Sabha meetings of April 14th and October 3rd of the prevailing Government Order, the Divisional Panchayat Officer, in coordination with the Mandal Parishad Development Officers, Tahasildars under his purview, should draw up a list of available officials and take steps to depute them to attend the Gram Sabha meetings. All these arrangements should be in place at least one week before the conduct of the Gram Sabha meetings, i.e., by April 7th and September 25th for the respective meetings. The officials so deputed will act as advisors to Gram Panchayat and will assist in the proper conduct of Gram Sabha meetings. Apart from these mandatory Gram Sabha meetings, these officials will play a similar role during other Gram Sabha meetings too.

Role of Staff of Various Departments:-

Staff from various Government Departments should attend the Gram Sabha equipped with latest progress Reports. They can reply to the questions of participating members, concerning village development. They should encourage to impartially select the beneficiaries of scheme pertaining to their department. They should bring to the notice of Gram Sabha any difficulties that they face in discharging their duties and should try to find a solution for it.

Role of Self Help Groups / Committees in Gram Sabha:-

Departments like Rural Development, Agriculture, Education, Health, RWS etc have created certain committees with in the jurisdiction of the Gram Panchayat for the purpose of implementing certain schemes or programmes. The most important among these committees working in the jurisdiction Gram panchayat are:

1. Water Users Associations
2. Village Education Committees
3. Mothers' committees
4. Village organization of Women self help groups
5. Village Drinking Water and Sanitation Committee
6. Village Health and Sanitation Committee
7. Watershed Committee
8. Vana Samrakshana Samithis.

As all these committees carry out activities which are confined only to the specific programmes. Therefore Gram Sabha is a good forum to bring synergy among various committees to have a proper horizontal linking for successful implementation of their programmes with the help of other Committees. For example the Village Health and Sanitation Committee has to coordinate with the Village Water and Sanitation Committee as the drinking water has a direct bearing on the public health. Such coordination is only

possible if sarpancha takes an initiative through Gramsabha. These Committees can also strive to improve the attendance at Gram Sabhas.

Role of Members of Gram Sabha:-

Every registered voter in Gram Panchayat shall attend the Gram Sabha meeting to make it an effective instrument for seeking solutions to their day-to-day problems. They shall come prepared to discuss the various issues related to community as a whole. The members shall openly discuss about the genuineness of the beneficiaries to be selected under various schemes and ensure that the poorest among the poor gets selected. The members shall assist the Gram Panchayat in prioritizing the developmental works for the village. They shall be eager to contribute in the form of money or in the form of labor whenever requested by the Gram Panchayat for the development of Village. The members shall participate in the Gram Sabha discussions and seek any clarification regarding the functioning of Gram Panchayat or on any developmental works taken up by the Gram Panchayat. They should encourage fellow members especially members belonging to Scheduled Castes, Scheduled Tribes and backward communities to attend the Gram Sabha meetings.

Gram Sabha in Scheduled Areas:-

The Central Government has extended the applicability of Panchayat Raj Act to Scheduled Areas with the introduction of PESA ACT In 1996. Under this Act, Gram Sabhas in the Scheduled Areas have acquired rights on management of natural and community resources apart from designing and implementation of developmental activities. The management and control of minor forest produces is also entrusted to Gram Sabhas. Gram Sabhas are also entrusted with the responsibility of safeguarding and preserving tribal culture and traditions. Andhra Pradesh Government has brought out a conformatory Act (Act 7/1998), and defined the duties of Gram Sabhas (Sec 242 C) by amending the APPR ACT in 1998. According to this Section,

1. Every Gram Sabha should be competent to safeguard and preserve
  - o The traditions and customs of the people,
  - o The cultural identity and community resources and
  - o The customary mode of dispute resolution without harming to any law.
2. Every Gram Sabha should
  - o Approve plans, programmes and projects for social and economic development, before it is taken up for the implementation by the GP.
  - o Responsible for the identification of selection of persons as beneficiaries under poverty alleviation and other programmes.

1. Every GP should obtain from the Gram Sabha, a certification of utilization of funds by that Panchayat for the plans, programmes and projects. The detailed guidelines regarding the functioning of Gramsabha in scheduled areas are yet to be issued by the government. However, the other provisions issued through G.O. Ms.367 will hold good even in scheduled areas.

A GLOBAL CONVERGENCE OF IFRS

- PARMAR HETAL N.

Introduction:

In last decade the Global market has become local. Entities are reaching new markets world over to sell their products & services, tap capital markets & banks for funds. Investors have started investing in shares & securities globally. All the stakeholders taking decision based on these financial statements need to be sure on one thing i.e. financial statement present a true and fair view and their understanding is in line with the person responsible for preparing them. This has necessitated the need for a financial statement, prepared using a uniform and globally accepted accounting principles.

Financial statement prepared based on single, universally accepted GAAP will ensure a transparent financial statement across globe. This in turn will help global financial system to achieve next level.

What is IFRS:

IFRS is an accounting framework that establishes recognition, measurement, presentation and disclosure requirements relating to transactions and events that are reflected in the financial statements. IFRS was developed in the year 2001 by the International Accounting Standards Board (IASB) in the public interest to provide a single set of high quality, understandable and uniform accounting standards.

The accounting regulator, Institute of Chartered Accountants of India (ICAI), has taken strong exception to the corporate sector's demand for deferring the implementation of the International Financial Reporting Standards (IFRS). It feels that the accounting professions as well as the government are fully geared to make the transition in line with India's commitment at the G-20 Summit.

The Indian government had envisaged a phased transition from April-2011.

Why IFRS?

- To make a common platform for better understanding of accounting, internationally.
- Synchronization of accounting standards across the globe.
- To create comparable, reliable, and transparent financial statements.
- To facilitate greater cross-border capital raising and trade.
- To having company-wide one accounting language which have subsidiaries in different countries.

The Ministry of Corporate Affairs has laid down a three-phase implementation programme for Indian companies. In the first phase, all listed companies on the BSE and

NSE and those with net worth higher than Rs 1,000 crore will be required to implement the IFRS accounting norms for the financial year beginning April 1, 2011.

Benefits of IFRS on Indian Corporates and Professionals:

There are likely to be several benefits to corporates in the Indian context as well. These are:

- As the markets expands globally the need for convergence increase. The convergence benefits the economy by increasing the growth of its international business.
- Improvement in comparability of financial information and financial performance with global peers and industry standards.
- Adoption of IFRS is expected to result in better quality of financial reporting due to consistent application of accounting principles and improvement in reliability of financial statements.
- The industry is able to raise capital from foreign markets at lower cost if it can increase confidence in the minds of the foreign investors that their financial statements comply with globally accepted accounting standards.
- It encourages international investing and thereby leads to more foreign capital flows to the country.
- Benefits to the investors who wish to invest outside their own country. Investors want the information that is more relevant, reliable, timely and comparable across the jurisdictions.
- The investors' confidence would also be strong if accounting standards used are globally accepted. Convergence with IFRs contributes to investors understanding and confidence in high quality financial statements.
- The burden of financial reporting is lessened with the convergence of accounting standards because it simplifies the process of preparing the individual and group financial statements and thereby reduces the costs of preparing the financial statements using different set of accounting standards
- Convergence with IFRS's also benefits the accounting professionals in a way that they are able to sell their services as experts in different parts of the world.
- They are able to quote IFRS to clients to give them backing for recommending certain ways of reporting.

IFRS Convergence: Issues & Key Challenges

Several companies have already invested heavily in converging the accounting norms with international standards. Leading industry body FICCI recently called for delaying the transition claiming lack of clarity in preparation of financial statements and the taxation regime when IFRS kicks in. Ministry sources too state that the government is on course to implement the global reporting standards and apart from a few glitches; the process is largely on track.

Various chambers in the country were involved in the process of preparing the blueprint for the convergence of Indian accounting standards with the global standards. In fact, the core group set up by the ministry for preparing the roadmap comprised chief financial officers of several companies.

The preparation of financial statements in accordance with IFRS is always challenging. Recently the challenges have been increased by several newer standards and amendments that have a significant impact both on the presentation of the primary statements and the accompanying disclosures.

Experts said that companies fear a fall in their bottomlines as they were not sure how the IFRS regime would pan out. IFRS requires that all transactions and assets be accounted at fair value or marked to market. This may reduce the profits of several companies depending on the sectors they operate in. For instance, they said, real estate and banking may be hit hard by the new standards.

Adoption of IFRS requires a lot of preparatory work for companies in terms of comprehending, training and modification of software and IT systems.

Major Challenges :-

Shortage of Resources

With the convergence to IFRS, strengthening of corporate governance norms, increasing financial regulations and global economic growth, **accountants are most sought after**. India with a population of more than **110 Crores** has only approx **150,000 Chartered Accountants** far below its requirements.

1. Training

- ✓ IFRS has to be uniformly understood and consistently applied.
- ✓ To be introduced as a full subject in universities and Chartered Accountancy syllabus.
- ✓ Training to be given to all stakeholders, CFOs , Auditors, Audit Committee, Analysts, Regulators, Tax authorities etc. etc.

2. Information Systems

- ✓ Financial accounting and reporting systems must be able to produce robust and consistent data for reporting.
- ✓ The system must be capable of capturing new information for required disclosures, such as fair values of financial instruments, related party transactions, segment information etc.
- ✓ Extra security for addressing potential risk of business interruptions particularly Fraud, Cyber terrorism and data corruption etc.

3. Taxes

- ✓ IFRS convergence will have significant impact on tax liability calculations.
- ✓ Tax authorities should ensure full clarity on the tax treatment for e.g, unrealised gains or losses on various accountings required for financial instruments etc.

- ✓ Tax planning strategies has to be revisited.
- 1. **Communication**
  - ✓ IFRS may significantly change reported earnings and various performance indicators.
  - ✓ Managing market expectations and educating analysts for a particular business will be critical.
  - ✓ Reported profits may be different from perceived commercial performance due to the increased use of fair values and the restriction on existing practices. Consequently indicators for assessing the performance need to be revisited.
- 2. **Distributable profits**
  - ✓ IFRS is value driven, which results very often in unrealized gains and losses.
  - ✓ Whether this can be considered for the purpose of computing distributable profits will have to be debated.
- 3. **Management Compensation and debt covenants**
  - ✓ IFRS may significantly change the calculation of performance based pay. Present plan will be materially different under IFRS.
  - ✓ Significant changes to the plan may be required.
  - ✓ Re-negotiation will be required for contracts that referenced reported accounting, such as bank covenants on convergence to IFRS.
- 4. **Others**
  - ✓ Uniform Interpretations
  - ✓ Significant one time cost of converting to IFRS.
  - ✓ Ensure compatibility with local tax regime, RBI, SEBI, Courts, tribunals etc.
  - ✓ Extensive reliance on fair value measurements for standards relating to financial instruments and business combination.
- 5. **SME concerns**
  - SMEs face problems in implementing IFRSs because of:**
    - ✓ Scarcity of resources and expertise with the SMEs to achieve compliance
    - ✓ Cost of compliance not commensurate with the expected benefits
    - ✓ Keeping in view the difficulties faced by the SMEs, the IASB is developing an IFRS for SMEs
- 6. **Training to Preparers**
  - ✓ Some IFRSs are complex.
  - ✓ There is lack of adequate skills amongst the preparers and users of Financial Statements to apply IFRSs.
  - ✓ Proper implementation of such IFRSs requires extensive education of preparers

Conclusion:

Convergence of accounting standards toward a common set of high-quality accounting principles is in the public's best interest and would provide a more uniform language for financial reporting. The rapid pace of change and proliferation of complex standards may create challenges for some stakeholders, including some in the financial statement preparer community. Adequate time to react to changes and new standards, and an intensive effort to inform all stakeholders of these changes, will need to be provided, especially with a view toward global implementation. Local variations in application of common concepts that reflect economic and environmental differences may also be expected.

We personally believe that achieving a single set of high-quality global accounting standards is a very important goal. However, we also believe that we are a fair distance away from achieving that objective. Some of the momentum around IFRS has downplayed a few real challenges associated with uniform adoption of IFRS.

But the need of the hour is that the industry should not try to over ride the commitment made by the government in G-20 for converging the domestic accounting standards with the global reporting standards

Relevance of IFRS in the context of Indian Environment

- UPADHYAY PARIMAL M.
M.Com.,M.Ed.,SET(Com.),NET(Edu.)

An Overview

International Financial Reporting Standards (IFRS) are principles-based Standards, Interpretations and the Framework (1989) adopted by the International Accounting Standards Board (IASB). Many of the standards forming part of IFRS are known by the older name of International Accounting Standards (IAS). IASs were issued between 1973 and 2001 by the Board of the International Accounting Standards Committee (IASC). On 1 April 2001, the new IASB took over from the IASC the responsibility for setting International Accounting Standards. During its first meeting the new Board adopted existing IAS and SICs. The IASB has continued to develop standards calling the new standards IFRS.

IFRS Structure:-

IFRS are considered a "principles based" set of standards in that they establish broad rules as well as dictating specific treatments.

International Financial Reporting Standards comprise:

- International Financial Reporting Standards (IFRS)—standards issued after 2001
- International Accounting Standards (IAS)—standards issued before 2001
- Interpretations originated from the International Financial Reporting Interpretations Committee (IFRIC)—issued after 2001
- Standing Interpretations Committee (SIC)—issued before 2001
- Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements (1989)

Objectives

- **To examine the repercussion of IFRS on different parties of India**
- **To analyze the impact of IFRS on the various components of the financial statements**

As we know Accounting is the systematic measurement and recording of financial information used for decision-making, coordination, or control in an organisation. With more and more companies approaching overseas markets for capital requirement and also the investors focusing on international markets for their investment portfolios the scenario calls in for uniform set comparatives. Different countries were having their own Accounting standards and guidelines which are often not uniform bringing in inconsistency in comparisons.

common standards, global investors incur the time and effort to understand and convert the financial statements so that they can confidently compare opportunities. This process is time-consuming and can be difficult, sometimes causing investors to resort to educated guesses as to content and comparability. Moreover, if investors are presented with financial information that varies substantially depending on which accounting standards are employed, that can cause investors to have doubt about the actual financial results of a company and ultimately it creates the adverse effect on the confidence level of the investors and IFRS look set to fulfill this global role.

IFRS an Implication:-

- **Capital flows to the country**
- **Better understanding of investment opportunities**
- **Economic growth**
- **Raising of capital from foreign markets at lower cost**
- **Burden of financial reporting is lessened**
- **Reduces the cost of preparing the financial statements**
- **Professionals sell their services as experts**
- **Increases the mobility to work in different parts of the world**

Practically convergence with IFRS helps the economy at large, investors, industry as well as the accounting professionals. It benefits the economy by increasing growth of its international business. It also helps facilitates the capital formation and thereby economic growth. It encourages international investing and therefore it leads to more foreign capital flows to the country.

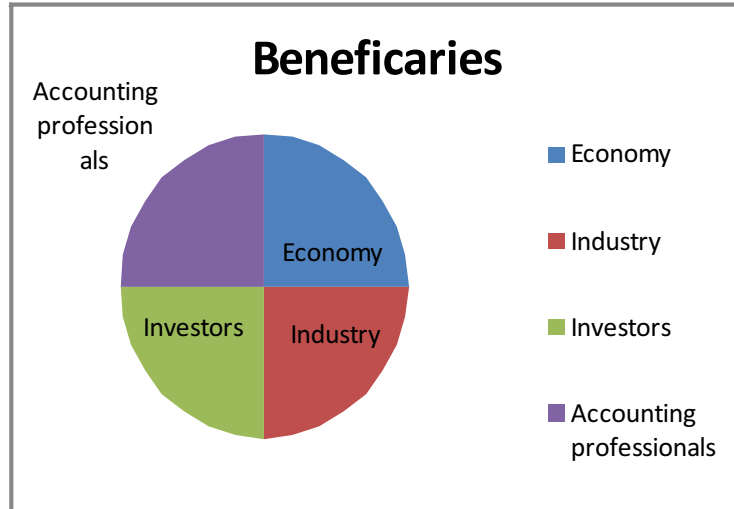
As far as investors are concerned they want the information that is more relevant, reliable, timely and comparable across jurisdiction. Financial statements prepared using a common set of accounting standards help investors better understand investment opportunities as opposed to financial statements prepared using a different set of national accounting standards.

The industry is able to raise capital from foreign markets at lower cost if it can create confidence in the minds of foreign investors that their financial statements comply with globally accepted accounting standards. With the diversity in accounting standards from country to country, enterprises, which operate in different countries, face a multitude of accounting requirements prevailing in the countries. The burden of financial reporting is lessened with adoption or convergence of accounting standards because it simplifies the process of preparing the individual and group financial statements and therefore reduces the costs of preparing the financial statements using different sets of accounting standards.

Finally, adoption or convergence with IFRSs also benefits the accounting professionals in a way that they are able to sell their services as experts in different parts of the world. It offers them more opportunities in any part of the world if same accounting practices prevail throughout the world. For accounting professionals in

industry as well as in practice, their mobility to work in different parts of the world also increases.

Recently Accounting Standard Board (ASB) of India has already issued exposure drafts on all of the converged standards (Indian standards equivalent to IFRS). The proposed name for converged standards in India is **Ind-AS**. The financial statements prepared under these standards will be called as **Ind-AS financial statements**.

The following categories of companies will convert their opening balance sheets with IFRS:

Companies	1/4/2011	1/4/2012	1/4/2013	1/4/2014
NSE-Nifty 50	v			
BSE Sensex 30	v			
All Insurance companies		v		
Co. listed on stock exchanges outside India	v			
Co. having net worth in excess of Rs.1000 crores	v			
Co. net worth >Rs 500 crores but < Rs 1000 crores			v	
Listed co. net worth < Rs 500 crores				v
All scheduled commercial banks and urban co-operative banks which have net worth > 300 crores			v	
Urban co-operative banks having net worth > Rs 200 crores but < Rs 300 crores				v
Non Banking Financial companies (NBFC) having net worth >Rs 1000 crores			v	
Non Banking Financial companies (NBFC) having net worth >Rs 500 crores but < Rs 1000 crores			v	

Changes Accounting Policy:-

Valuation of an Inventory

Currently the Indian Accounting Standard on inventory does not deal with inventory of service sector but under Ind-As, even the service sector will need to value its inventory. **For example**, a firm involved in management consultancy services or business process outsourcing will need to determine and value the progress of various assignments at the reporting date and recognize it as inventory. The reason would be the importance of the service sector in today's economy. The contribution of the service sector in Indian economy is massive. This sector contributes around 65 to 70 percentage in Gross Domestic Product (GDP) that is why for transparency of this sector Ind-As deals with service sector also

Useful life of Intangible assets

Right now, there is a presumption that the useful life of intangible assets does not exceed 10 years. Under Ind-As there is no such presumption. There can be intangible assets with indefinite useful life requiring no amortization. **For example**, the trademark would be treated as having an indefinite useful life because it is expected to contribute to net cash inflows indefinitely. So the trademark would not be amortised until its useful life is determined to be finite. The reason would be in practical life there is a possibility that the intangible asset may give the benefit which is longer than the stated period which is 10 years so taking into consideration that fact now there can be intangible assets with indefinite useful life requiring no amortization.

Classification of current and non-current items

Currently, all sundry debtors and all sundry creditors are classified as current irrespective of the fact whether they are expected to be recovered or paid within 12 months from the reporting date or not but under Ind-AS, sundry debtors and sundry creditors could have to be classified as non-current if they are expected to be settled within 12 months from the reporting period. The head of these assets cannot be under fixed assets as they are not permanent assets because they are expected to be recovered or paid in future. They cannot come under the investment head as they do not produce any interest therefore these things should be classified as non-current items if they are expected to be settled within 12 months from the reporting period.

Extraordinary items

Presently, non-recurring items are being shown as extraordinary items. Under Ind-AS, there is no concept of extraordinary items. Everything will have to be classified as ordinary items. . IFRS prohibit the use of extraordinary items either on the face of the income statement or in the notes. Therefore, such items aren't dissociated from normal operations. The reason would be extraordinary items need to be deducted from Profit After Tax(PAT) so tax is not supposed to be calculated on the extraordinary items so it

was not beneficial for the government so now in IFRS there is no concept of extraordinary items so everything must be classified as ordinary items therefore the tax revenue of government is likely to increase with this change in IFRS.

Impact on fixed assets

At present, after the asset is revalued, the additional depreciation is recouped out of the revaluation reserve. Thus whereas one is able to increase the asset base in the balance sheet then there would be no impact on the income-statement. However under Ind-AS, the revaluation surplus is credited to the shareholders funds for ever. The additional depreciation due to revaluation will be debited to the profit and loss account. So all ratios based on profits will show a decline and therefore EPS will go down and it may have a negative impact on the stock value. So it can adversely affect the market cap of the entity.

Revenue recognition

Currently revenue is recognized without having regard to the credit terms. Under Ind-AS if credit is given beyond the normal credit period then revenue will be recognized based on value of money using a suitable discount rate. The balance portion will be recognized as finance income. So the credit period and discount plays the major role in the revenue recognition.

Provision of Depreciation

Ind-AS provides no guidance on the depreciation rates. One has to determine the depreciation rates based on the useful life of the asset at the time of the initial recognition. It has to be reviewed at least annually. **For Example**, a firm has purchased a machine for Rs.1000000. It determines its useful life as 5 years with zero residual value. It decides to charge depreciation on SLM basis. The depreciation charge each year will be Rs 200000. Now suppose after two years because of advancement in technology the useful life is reduced to 4 years. Ind-AS requires the balance to be written off over 2 years.

Taxes on income

At present, deferred taxes are recognized based on timing differences. The approach is mainly based on income statement. Ind-AS requires deferred taxes to be recognized on the basis of balance sheet. The concept is that of temporary differences. Temporary differences include timing differences. The determination of temporary differences requires comparisons between the carrying value of an item in balance sheet as per Ind-AS with that of the value determined as per taxation laws. So in this case in addition to Ind-AS balance sheet, balance sheet as per taxation laws will need to be prepared so this can build the burden on accounting professionals.

Accounting for revenues

Completed-contract method allows companies to delay the recognition of revenue in the income statement until completion of contract. But in International Financial Reporting Standard the scenario is not the same. Under IFRS when services are rendered or contracts are long-term, the revenue shall be recognized by reference to the stage of completion. The reason would be it shows the true and fair picture of the Income statement or Profit and Loss Statement by showing the actual completion of the contract.

Summary :-

Prior to doing my research and compiling this document, I had never even heard of International Financial Reporting Standards, yet even begin to understand the concept behind it. But after conducting my research, I can confidently state that I have both likes and dislikes regarding IFRS as it relates to the accounting profession. I will begin by discussing my dislikes first. The primary reason that I am hesitant towards IFRS is because I have spent my entire formal education as an accounting student learning Indian Accounting Standards. Some anxiety sets in when I think about the possibility of learning an entire new thought process of accounting procedure, although I now know that the change is not as burdensome as I originally thought. Secondly, I am concerned with whether or not these new materials will be included in the exam. However, there are some things to IFRS that I do like. First, the fact that one set of standards will exist for all to follow makes accounting procedure more stable, allowing for comparability across countries and businesses. I feel confident with the almost inevitable worldwide convergence of IFRS in the accounting profession. It will take time to truly appreciate and understand this new set of standards that will seemingly change the face of accounting as we know it.

References

- 1) P.Mohan Rao and Alok kumarpramanik (Eds), Current issues in Accounting practices, Kaniska publisher, Distribution , New Delhi.
- 2) Taxmann's Companies Act, Taxmann Allied Services Pvt. Ltd. New Delhi.
- 3) Jawaharlal , Corporate financial Reporting Theory and Practices, Taxmann Allied Services Pvt. Ltd. New Delhi.
- 4) IFRS, Taxman – India – 2008.
- 5) The Indian Economic journal March-2010
- 6) www.ifrs.org
- 7) www.pironeducation.com
- 8) www.business-standard.com
- 9) www.economicstimes.indiatimes.com

IMPORTANCE OF SPIRITUAL INTELLIGENCE IN THE CLASSROOM TEACHING

- Dr. Aanchal ., Ms. Sakshi Rishi

Abstract

The word spirituality is a very frequently used concept in research on faith and health. However it is quite clear that there is no common understanding of what this term stands for and no common definition. Spirituality is nothing but a firm faith in God and the existence of God. A teachers understanding of spirituality and openness to deal with the spirituality in their classroom atmosphere and ultimately their knowledge regarding the how to nourishing spirituality in their students' minds is the theme of this paper. It is required that teacher preparation programs take upon the mission of preparing teachers to open themselves and their classroom to nourishing spirituality in themselves as well as in the minds of their students to make their teaching spiritual in some aspects. Although there is burgeoning interest in research undertaken in the field of children spirituality, there seems to be a gap between the recognition of the importance of spirituality, policy directives, and the practicalities of developing this aspect of a child within an educative milieu. Therefore, this paper analyzes the spiritual intelligence level of teachers as well as its impact on the teaching process and the classroom discipline.

Key Words: Teacher's spiritual intelligence, Classroom discipline, Spirituality in Schools, age and gender.

Introduction:

The word spirituality recognizes that there is life everywhere, that there is spirit everywhere. The whole world is a combination of spirit and matter. Therefore, spiritual practices are not any different from you being spirited, happy, and compassionate or in love! Once we leave the spirit, the mind leaves this body. Once out of the body, the mind cannot be cleansed; it cannot be rid of any thoughts. The body is the instrument or the space where past impressions can be washed off. The spirit is made up of enthusiasm, joy, love and beauty. As we need food for the stomach, taste for the tongue, beauty for the eyes etc; all these are a part of one's life and spirituality is something that encompasses all these avenues: human values, compassion, caring. All are part of spirituality. Spirituality is not just sitting and doing practices but it is a value system, a way of life that each and every individual should learn in his/her life. Today's youth need a broadening of their vision about life and a deepening of their roots in their culture, tradition and value systems.

Caring for life, recognizing life, uplifting life is spirituality, and by keeping it in its true spirit of celebration, joy and sincere love, students come around it. Today's students are mature enough and they are realizing the need for spirituality in their lives, so for this classroom atmosphere plays a very important role. "Love, joy, bliss, compassion, beauty and enthusiasm-all make up the spirit. Enlivening these is spirituality. To grow in unconditional love is spirituality; to grow in beauty is spirituality."

In classroom spirituality intelligence plays a very important role as it realizes us the importance of care, love, affection and power of tolerance; all these emotions and instincts can be understood by the knowledge of spirituality. As every teacher should teach some moral lessons, some stories, some moral thoughts, and also give some moral ideas to the students to be a better citizen and a better human being. What is the ABC of life? It is Awareness, Belongingness, and Commitment. So these three are the sources of spirituality, which must be understood by each and every human being and it is the responsibility of the teacher to create such type of atmosphere into the classroom, so that the students should understand the proper meaning of the word spirituality and should also know the importance of spirituality in their lives.

Behavior management is a set of interactions employed to assist teachers to influence the student's behavior and teach them to act positively. These interactions are developed not only to reduce teachers' stress but to help these professionals and the students to establish social climates of cooperation, a setting in which children and adults can learn together, play together and build quality relationships. In the past decades, discipline was considered the main problem in classrooms for teachers. Teachers accepted the fact that disciplinary problems are becoming epidemic phenomena in public schools. Many teachers have been reported to quit schools because of frequent problems of classroom disruption.

Disciplinary problems have been long recognized as a major issue in schools. Classroom discipline management refers to control of time and behavior of students as well as of teachers in classroom setting. Classroom discipline management involves teachers encouraging positive social interactions as well as active management in learning and self-motivation. They establish the physical climate, control student's behavior, establish an environment full of respect, ease instruction, and create safety and wellness, and communication with others when required. All these issues are related to classroom discipline management, the major goal of which is to establish a positive learning environment and take steps to maintain this positive climate by directing and correcting students' behavior.

The methods used by teachers to control student's behavior are referred to as discipline or behavior or behavior management. In other words classroom discipline is referred to as actions taken by teachers in response to student's misbehavior. Teachers are known for

creating a well adjusted classroom environment. It is important to study how create a classroom discipline and how teacher should promote it and reduce the misbehavior in the classroom. Scholars believe that high intelligent quotient does not necessarily guarantee success in a person's life. For this Spiritual Intelligence is yet an effective element in the classroom discipline management. When the level of the spiritual intelligence is high, we are in contact with our wholeness. Our personality traits reflect our inner self and we tend to be intellectual and develop proper behavior. When the level of our spiritual intelligence is low, we become caricatures of ourselves. Our feelings and emotional models are not stable and we experience difficult behavior patterns. This intelligence also increases with age and is not linked to any religion. Spiritual Intelligence theory is the most widely known and related; it has guided extensive research on behavior management. This spiritual intelligence theory has a great impact on the mental health of the child as well as it reflects a positive effect on teacher's well-being.

The relationship between teachers and their classroom discipline strategies, as it is assumed that teachers who have low perceived classroom discipline strategies might also be less spiritual intelligent and vice versa. Therefore, they need to be assisted to identify their strengths and develop their spiritual intelligence and classroom discipline strategies. Some researchers have suggested that spiritual beliefs, commitments, and activities appear to be connected to psychological well-being, positive interpersonal functioning and stability, and better quality of life. Teachers in schools may have different demographic profiles, therefore, , it was necessary to compare the spiritual intelligence level of teachers with respect to their gender and ages.

The main objective of the study was to analyze the teachers' spiritual intelligence and their classroom discipline strategies in schools. As we all know that the impact of classroom in reality affects the behavior of the child in all aspects, like emotions, feelings, intelligence. When the classroom atmosphere is being spiritual in nature, then the minds of the children automatically diverted towards the right path. The spiritual intelligence level of the teachers is important for teachers and students communication and to improve classroom discipline strategies. Spiritual can be nourished in early childhood programs whether it is explicitly stated in the curriculum and lessons plans or not. The teachers can invite the soul in through a climate of respect that "includes not only the mystical realm, but also secular experiences of the extra ordinary in the arts, athletics, academics or human relations". The creative derive, is the most familiar domain for nourishing the spirit of students in schools.

As we all know that the spirituality means the faith in the God, "relationship between the self and a higher power that is dynamic, interpretive, rational and integral part of human life." But in school atmosphere the word spirituality means the respect for the teachers , for students and as well as for both working with each other toward a common goal, whether it is known goal or unknown goal, its almost like a journey together as a

community and with everybody having to contributing something. So in general, spirituality is having a harmonious relationship with students and teachers around with. So, if we think the child gets success in his/her life, one should be a good human in life, one should know how to respect elders, one should greet elders, one should treat young ones with love and care, this is all about spirituality and this spirituality we need in our day to day life to make the better understanding of our life which is full of emotions, feelings and respect.

The impact of spirituality, or we can say the impact of the spiritual intelligence on the classroom teaching is very much effective not only in the classroom itself but also in the whole life of the child to become a better individual in life. From this a child knows the meaning of cooperation, tolerance and sharing as the impact of spiritual intelligence is effective on the behavior of the child. Ones mental level is high due to the impact of spiritual intelligence , ones IQ raises above the normal, one should be well adjusted in the classroom environment etc.

Conclusion: Conclude, we can say that the impact of spiritual intelligence has a great effect on the classroom teaching as it creates pure atmosphere in the classroom teaching , no biased from the teachers side , no partiality in the class, teaching should be based on the path of truth , purity , and respect. So, in today's life as very complicated and stressful due to the inventions of various technological developments, our mental health remains to be at peace and calm and this is to be done only when each and every human should get spiritual knowledge and should follow the path of spirituality for his/her betterment as well as for the brightness in this beautiful life.

References;

Miller, R., The renewal of education and culture: A multifaceted task. Great Ideas in Education, vol.7 (5), 1995/96

Palmer, P.J, evoking the spirit in public education. Educational Leadership, vol.6, 1998/99,

Contemporary influences on the spirituality of young people: implications for education, International Journal of Children's Spirituality, vol.8 (3), 2003,

Kessler, R., Nourishing students in secular schools. Educational Leadership, vol.49, 1998/99

Towards an understanding of the notion of the spiritual in education, Early Child Development and Care, vol.100, 1994.

<http://www.spiritualintelligencesimpactonthelearningprocess.com> Spirituality talks by H.H. Sri Sri Ravi Shankar

દાહોદ જિલ્લામાં ઉજવાતો પારંપરિક ચૂલ અને ગોળગઢેડાનો મેળો

- રાજુભાઈ કે. ભુરીયા

ભારતીય લોક પરંપરામાં ભારતના ભાતીગળ લોકજીવનમાં મેળો લોકજીવનનું એક અગત્યનું અંગ છે. જીવનનો ઉલ્લાસ, આનંદ છલકાવનારી એક વિશિષ્ટ લોકપ્રવૃત્તિ છે. મેળાનું મહત્વ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને હિબ્રુગઢથી દ્વારકા સુધી સમગ્ર ભારતમાં એક સરખું જ છે ગુજરાતના લોકમેળાઓ પણ ગુજરાતના ધબકતા લોકજીવનની પ્રતીતિ કરાવે છે. ચૂલ અને ગોળ ગઢેડાના મેળાની વાત આગળ ધપાવતા પહેલા મેળાનો ઉદ્ભવ, તેનો અર્થ જાણવો જરૂરી છે.

સામાન્ય રીતે મેળાનો અર્થ ભત્રા, તરમાશો, ખેલ, મેળાપ, મુલાકાત થાય છે. ભગવદ્ ગોમંડલમાં મેળો એટલે અંત ઘડીએ છેલ્લો મેળાપ થવો તે, કોઈ ઉત્સવની ઉજવણી નિમિત્તે ગમ્મત કરવાને ભેગા થયેલા લોકો ઘણી જનમેદનીનું એકઠું થવું તે મેળો એટલે હળવું મળવું પરંપરાગત રીતરીવાજ મુજબ નિયત કરેલા સ્થળે અને સમયે મળવું માનવી સમૂહમાં હળે-મળે તે સમુદાયને સંસ્કૃતમાં મેલાક કહેવાય છે. અમરકોષ મેલાક સંગ સંગમો એમ કહી મેલાક ના સંગ અને સંગમ એવા બે અર્થો આપે છે. મેળામાં પણ માણસોની પરસ્પર સંગ થાય છે તેમજ સંગમ પણ થાય છે એટલે એ ઉપરથી મેલાક શબ્દ અને તેના પરથી મેળો શબ્દ આવ્યો હોય ગુજરાતી સાર્થ જોડણીકોષ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં 'મેલાક' એ પ્રાકૃતમાં 'મલય' હિન્દી, મરાઠીમાં 'મેલા' થાય છે. આપણે એવી સંભાવના કરી શકીએ કે ગુજરાતીમાં મેળો શબ્દ કદાચ મેલક ઉપરથી આવ્યો હોય અને એનું અમરકોશાદિમાં સંસ્કૃતિકરણ થયું હોય મેળાનું અંગ્રેજી Fair લેટિન, Foire એ Foriae શબ્દમાંથી બન્યો છે એનો અર્થ Holiday- પર્વ દિવસ થાય છે. મેળાનો ઉત્સવ ઘણો પ્રાચીન છે. તેના અસંખ્ય પુરાવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે દરેક મેળાની સાથે તેના મહાત્મ્ય અને એ સ્થળની પ્રાચીનતાનો ઈતિહાસ આપણને સંકળાયેલો જોવા મળે છે.

ચૂલ અને ગોળગઘેડાનો મેળો:—

દાહોદ જિલ્લાના ગરબાડા તાલુકામાં જેસાવાડા અને ઝાલોદ તાલુકાના રણિયાર ગામમાં ભરાતો આ મેળો ફાગણ મહિનામાં ધૂળેટીના દિવસે ભરાય છે અહીંના લોકો ધૂળેટીના દિવસે રંગબેરંગી રંગોથી રમે છે. અહીંની પ્રજા આ દિવસે એક સમૂહમાં ભેગી થાય છે અને પરંપરા મુજબ મેળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. તે દિવસે, એક મોટો ખાડો ખોદી, ખાડામાં લાકડા મુકી અગ્નિ પ્રગટાવી ધાર્મિક વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરે છે લોકો અંગારાઓમાં લોટો અને નારિયેળ હાથમાં રાખી નારિયેળ પર પાણી રેડતા જઈ બળતી આગના અંગારામાં ચાલે છે અને એ રીતે પોતાની માનતાઓ— બાધાઓ પૂર્ણકરે છે. આ પ્રદેશમાં ધાર્મિક— માન્યતા જોવામળે છે. કે અંગારા ઊ પર ચાલવાથી દુઃખ દર્દ દુર થાય છે. તેને ચૂલનો મેળો કહેવામાં આવે છે.

હોળીના છઠ્ઠા દિવસે ગુજરાતભરમાં પ્રખ્યાત એવો ગોળ ગઘેડાનો મેળાનું નામ ત્યાં થતી મૂળ પ્રક્રિયામાંથી જ આ મેળાનું નામ પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. ગામની મધ્યમાં એક સિમાડામાં ઉંચુ અને જાડું લાકડું (થાંભલા જેવું) રોપવામાં આવે છે. પહેલા તેને ઘસીને, આકાર આપવામાં આવે છે. અને એ પછી તેને લીસું અને ચીકણું બનાવવા માટે તેલ લગાવવામાં આવે છે. નોંઘવા જેવું એ છે કે લીસા અને ચીકણા લાકડા પર ચઢવું સહેલું હોતુ નથી આ પછી લાકડાની ટોચ ઉપર ગોળની થેલી રાખવામાં આવે છે. અને અહીંની પરંપરા પ્રમાણે જે યુવાન (ગઘેડો) લાકડા ઉપર ચઢીને ગોળ ખાય તે યુવાન (ગઘેડો) અહીં મેળામાં ઉપસ્થિત ગામની બધી જ છોકરીઓમાંથી મનગમતી છોકરી પસંદ કરી શકતો અને તેની સાથે લગ્ન કરતો. આ ગોળ લેવા ઊપર ચઢતી વખતે ગામની યુવતીઓ છોકરાઓને વાંસની પાતળી સોટી ફટકારતી જાય, સાથે હોળીના ગીતો પણ ગાતી જાય છે. જે યુવાન લાકડાની ઉપર ચઢીને ગોળ ખાય તે યુવાન વીર અને બહાદુર ગણાતોહતો. આ મેળામાં પ્રેમનાં તાંતણે બંધાયેલ યુવક યુવતીઓ પોતાની ભાવિ જોડીને પણ પસંદ કરતા હોય છે. મેળામાં યુવાનો થાંભલા પર ચઢી પોતાની મોજ—મસ્તી પ્રદર્શિત કરતાં.

આજુ—બાજુના પ્રદેશમાંથી લોકો મેળો જોવા માટે આવે છે મેળામાં અવનવી દુકાનો ઉભી કરાય છે. મેળામાં હિંચકાઓ, ચકડોળ, બીજા અનેક મનોરંજનના સાધનો મેળામાં ઉપસ્થિત હોય છે. આ પ્રદેશમાં ભરાતો ગોળ ગઘેડાનો મેળો પરંપરા મુજબનો હોય છે. જો

કે, વર્તમાનમાં આવા મેળાઓની વાસ્તવિકતા સમયના પ્રવાહની સાથે ઝડપથી બદલાતી જોવા મળે છે.

લોકજીવનમાં મેળાનું મહત્વ

પહેલાનાં વખતમાં આજની જેમ મનોરંજનનાં વિપુલ સાધનો ન હતા. ત્યારે લોકો ખેતી, ઘંઘા કે મજૂરીના રોજના એકધારા પરિશ્રમથી કંટાળીને થાકી જતા. મેળાઓ દ્વારા આનંદપ્રમોદ કરતા. વળી પ્રાચીન કાળમાં પર્વતીય પ્રદેશોમાં વાહનવ્યવહાર ન હતા. જંગલ વિસ્તારોમાં જીવન જરૂરિયાતની ચીજો મેળવવાનું મુશ્કેલ હતું આર્થિક સ્થિતિને લીધે ઝાઝી ચીજો ખરીદવાનું કામ પણ અઘરું હોવાથી આ વિસ્તારના લોકોની જીવન જરૂરિયાતોની ચીજો ખરીદવા માટે અઠવાડિયે (હાટ) મેળાઓનું આયોજન થતું હતું મેળો માનવીને આનંદ, ખરીદી અને દેવદર્શનની અણમોલ તક પૂરી પાડે છે. શ્રદ્ધાના તાંતણે બંધાયેલો માનવી સંસારની સુખદુઃખની ઘટમાળામાંથી રાહત મેળવવા ઈશ્વર તરફ અભિમુખ છે. દેવમંદિરોના સ્થળે ભરાતા મેળામાં જઈને માનવી આધ્યાત્મિક આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે મેળાઓ આખો દિવસ વૈતરું કરતા માનવીના જીવનમાં વૈવિધ્ય લાવી એના હૈયાને હળવું બનાવી આનંદથી ભર્યું— ભાદર્યું બનાવે છે. પ્રકૃતિમાં વ્યસ્ત માણસો મેળો માણવા ગાંડાતુર બની જાય છે મેળામાં સાધુ— સંતોના સમાગમ, યુવાન પ્રેમીઓના મિલન સગપણના નાતે જોડાયેલ યુવક—યુવતીઓ મેળામાં મળી જાય ત્યારે તો એમના આનંદની કોઈ અવધિ રહે ખરી! જુવાનિયા માથે કટકા બાંધીને ચગડોળની મોજ માણે, વેપારીઓ હાટડિઓ માંડે, રસિયા જીવો પ્રેમિકા માટેની ચીજ વસ્તુઓ મૂલવે, જાદુગરો ખેલ કરે, વાદી નાગને રમાડે, મદારી માંકડાને નચાવે, રંગીલી યુવતીઓ મનના માનેલાને મનમાં મોહ ઉપજાવવા છુંદણા છુંદાવા બેસી જાય, લોકો ખાય, પીવે અને આનંદથી ફરે છે. આમ, મેળો લોકજીવનને આનંદથી મધમધતુ બનાવી દે છે.

MOBILE COMMERCE BEYOND ELECTRONIC COMMERCE

- PIYUSH H. JADAV

M.COM., M.ED., M.PHIL.,
SLET(COMMERCE)

❖ ABSTRACT

The increase of the flexibility and power of wireless deals provides proper opportunities for rising up services to customers. In fact, this could mean the real services providing in all times (Despite the person's place). In the current Business organizations, mobile commerce or M-Commerce has been entered in finance, services, retails, tele-communication and information technology services. In these sectors, M-Commerce is not only being widely accepted but also it is being more used as a popular way of business/ commerce. In this paper we try to provide an overview of the fundamentals about m-commerce and e-commerce. This paper attempts to help business managers, particularly those without IT background, to understand the key elements and basic issues of m-commerce and to assess the impact of m-commerce on current and future businesses as well as to identify new business prospects. In this paper we view M-Commerce as activity of conducting E-commerce transactions using mobile terminals over a wireless network. Finally, we'll look briefly into the situations of the mobile telephony market both in the world and India.

1. INTRODUCTION

Mobile is becoming the dominant means for accessing communications primarily because deploying mobile network is not only more cost-efficient but also mobile provides greater flexibility and convenience to its subscribers than landline telephone (Sanjay, 2007). Mobile Commerce is the subset of e-commerce, which includes all e-commerce transactions, carried out using a mobile (hand held) device (Sharma, 2009). In fact the main difference in M-commerce definition with E-commerce uses the wireless net for performing financial, services and purchases. In other words in M-commerce all kinds of trades such as business-to-consumer, business-to-business and consumer-to-consumer are there. The booming popularity has forced the corporate world to develop a new commerce platform that can reach to masses. Mobile commerce has attracted massive traffic because of its unique characteristics. The user can change the service of any financial institute or banks if gets better product and service or user is unsatisfied with the service of the subscribing company. Mobile has played a giant role in communication technology through its versatility and superiority. The ubiquity and easy usage has further made it extremely popular across the globe. It has already surpassed the fixed phone in the world. Software platform is essential for operating any mobile and this tool has revolutionized the communication world because of its functioning as a small computer. (Kumar, 2009) Despite of huge popularity of mobile commerce, it is yet in the initial stage and can be further expand in to all the fields, which affect the human life.

2. PURPOSE OF STUDY

Mobile commerce has become the latest topic for today. Business

organizations have been restlessly evaluating the revenue potential of the m-commerce market and developing business models to exploit the huge profit potential of this new market. So the main purpose of this paper is to:

- ? Provide an brief description about mobile wireless technologies
- ? Provide an overview of the fundamentals about m-commerce and e-commerce.
- ? Understand the relationship between m-commerce and e-commerce.
- ? Help businesses to define what benefits they could derive from mobile commerce.
- ? Show what are the categories of mobile commerce applications
- ? Understand the situation of the Indian mobile telephony market and m-commerce

3. RESEARCH APPROACH

In an attempt to learn as much as possible about the Mobile Commerce, we conducted in depth research to obtain most of the necessary data. Through content analysis of firm disclosure data, historical data analysis, company case studies, and sector reports, we gained much valuable information pertaining to our research. We used secondary sources of data collection such as the Internet, websites, books and magazines etc.

4. REVIEW OF LITERATURE

4.1 Mobile wireless technologies

Mobile commerce, which is commonly referred to as m-commerce, has become an important concept in today's business environment (Rottenberg, et al. 2002). Mobile commerce involves the use of mobile computing devices in carrying out different types of economic transactions or enabling them to take place over space and time. The m-commerce includes use of such technologies as SMS ¹ services over a number of carriers (GSM ², IS95 ³, CDMA ⁴, W-CDMA ⁵), Bluetooth applications, and the integration of low-level digital carriers to IP based services through WAP ⁶ or Compact HTML ⁷ like the Japanese I-Mode service. This integration is one of the fastest growing markets of E-business and it will involve the development and design of a host of new applications, services, business models and technological solutions (Lyytinen, 2001).

On the other hand, According to Malladi et al. (2002), mobile wireless technologies consist of two aspects—mobility and computing. They claimed that mobile computing represents users' continuous access to network resources without limitation of time and location. Wireless means that transmission of any form of data—text, voice, video or image—is conducted through radio waves, infrared waves or microwaves rather than using wires (Dubendorf, 2003). Therefore, mobile wireless technologies is defined as any wireless technology that uses radio frequency spectrum in any band to facilitate transmission of text data, voice, video, or multimedia services to mobile devices with freedom of time and location limitation.

The freedom of time and location is related to the concept of anytime and anywhere access that represents the two main characteristics of mobile wireless technologies: mobility and reachability (BenMoussa, 2005; Camponovo & Pigneur, 2003; Ng-Kruelle et al., 2002; Turban, et al. 2002).

4.2 Mobile Commerce: beyond electronic commerce

Electronic commerce has attracted significant attention in the last few years. This high profile attention has resulted in significant progress towards strategies, requirements, and development of e-commerce applications (Upkar, 2002 & Kalakota, 1999). The growth forecast for both business-to-consumers (B2C) and business-to business (B2B) aspects of e-commerce over the next few years is phenomenal by any standard. One point that should be made here is that nearly all e-commerce applications envisioned and developed so far assume fixed or stationary users with wired infrastructure, such as a browser on a PC connected to the Internet using phone lines or a Local Area Network (LAN). We envision many new e-commerce applications will be possible and significantly benefit from emerging wireless and mobile networks. We term these applications —wireless e-commerce? or —mobile commerce?.

Mobile commerce is a natural successor to electronic commerce (Mahil, 2008 & Au, 2007). With the rapid proliferation of mobile devices, including mobile phones, PDAs¹, and handheld computers, mobile commerce is widely considered to be a driving force for next-generation e-commerce (Ting, 2004).

M-commerce should not be viewed as e-commerce with limitations, but rather as a unique form of e-commerce with its own unique benefits (Scornavacca et al., 2006). Additionally, m-commerce is not a substitute for PCs. Rather; it is a new and a much more powerful way to communicate with customers.

Ubiquity, intimacy, time sensitivity and location awareness are key concepts that make mobile commerce so different from 'traditional' e-commerce (Paavilainen, 2002). The other difference between m-commerce and e-commerce is the opportunity to connect information with objects in a more direct way than has been possible until now (Mobile Commerce, 2008).

While electronic commerce continues to see phenomenal growth, mobile commerce is still in its infancy. However, as wireless network grows, it is expected that emerging wireless and mobile networks will provide new avenues for growth in mobile commerce, create new business models for mobile operators and offer new applications to business and consumers (Coursaris and Hassanein, 2002, Kumar and Zahn, 2003).

According to the Gartner Group, consumer to business e-commerce will soon come from smart phones using mobile commerce technology. Many researchers suggested that next phase of electronic business growth will be in wireless and M-commerce (Ngai and Gunasekaran, 2007, Smith, 2006, O'Connell, 2005, Matthew, et al, 2004, Urbaczewskj, et al, 2003). To better understand the potential impacts of mobile commerce on businesses, a quick review of definition and background information about it would be helpful. M-Commerce is also known as mobile electronic commerce or wireless electronic commerce. It is believed to be the next gold rush after e-commerce. Business organizations of different industries are rushing to stake a claim (Stafford et al., 2003). However, m-commerce is many things to many people. Some people conceive m-commerce as an extension of e-commerce to mobile phones. Some people think it is another new hannel after the Internet. In general, m-commerce refers to any transaction with a monetary value that is conducted via a mobile telecommunications network. According to this definition, m-commerce represents a subset of all e-commerce, including both business-to-business and business to consumer. M-Commerce uses the internet for purchasing goods and services as well as sending and receiving messages using hand-held wireless devices. Wireless web applications will enable users with Internet enabled cell- phones.

M-Commerce is believed to be driving fundamental changes in the way business is conducted in many industries, particularly in telecommunications, information technology, media and financial services. M-commerce is so important because it represents the extension of the Internet beyond the static terminal of the PC, or even the television, into a more nimble, anytime, anyplace and anywhere context. It will enable millions of people to access web information services wherever they go (Yeo et al., 2003)

Today, the mobile Internet is emerging even faster, in part because providers, content partners, customers, and investors are leveraging lessons from e-commerce. Cellular carriers, both nationally and globally, have made significant advances to enable next generation data or —wireless Web? services and mobile, —m,? -commerce. Broadly defined, m-commerce involves an emerging set of applications and services people can access from their Web enabled mobile devices (Sadeh, 2002).

Yet, m-commerce is facing many obstacles as an emerging market, particularly in the U.S. For example, in addition to lack of standards, cost and speed issues, a Yankee Group (Yankee Group, 2002) survey suggests that U.S. consumers are not convinced they want or need mobile services and many think it is simply too complicated. This is in contrast to other global markets in Asia and Europe where —going online? means reaching for a mobile handset, not turning on a PC. In Korea, for example, reports suggest that one-third of all mobile phone subscribers use their handsets for m-commerce activities (InStat, 2002).

4.3 Various Mobile Commerce Applications

Many more people have access to a mobile phone than to a computers and this means that m-commerce has the opportunity to connect not just big businesses but also small business and consumers on a massive scale. In this sense, mobile phones have the potential to bridge the digital divide and allow organizations and individuals to reach out to one another more easily than ever before (Mobile Commerce, 2008). After the appearances of a new technology a remarkable growth occurs in it. This has been the same in mobile commerce. Mobile Commerce has gained increasing acceptance amongst various sections society in last few years. The reasons for its growth can be traced back to technological and demographical developments that have influenced many aspects of the socio-cultural behavior in today's world. Mobile services have registered impressive growth in preceding years and m-commerce is slowly but surely showing signs of a healthy growth.

4.4 Mobile Telephony Market and Mobile Commerce in India

India is going through a telecom revolution, especially in the wireless telephony segment. The adoption of mobile telephony remains unparallel in scope, as users from diverse segments increasingly choose to exercise the option of personal mobility (IAMAI, 2006). Via, mobile phone users can be informed of different news such as stocks and financial markets, traffic, incidents, economical, cultural and sports. The growth of an infrastructure sector such as telecom has a multiplier-effect on the entire economy of the nation. Fortunately the telecom sector in India, since its liberalization in 1991, has registered an unprecedented growth and is therefore valued at \$100bn today, contributing significantly (13%) to the GDP. Globally in terms of mobile subscriptions, India is the world's second largest wireless market after

has caused prices to drop and calls across India are one of the cheapest in the world. The rates are supposed to go down further with new measures to be taken by the Information Ministry. The mobile subscriber base has grown from 33.69 million subscribers in 2004 to over 811 million subscribers as of March 2011 (a period of less than 7 years) (Telecom regulatory authority of India, 2010). Nevertheless in India, mobile commerce is still in the development phase as the use of mobile phones for carrying out transactions is very limited. However, the development is taking place at a nice speed and in the coming years, mobile commerce is most likely to make its presence feel as companies and businesses have started understanding the benefits of mobile commerce. Some of the companies have even incorporated this technology. Airtel, ICICI, Reliance are some of the companies/businesses that are using this technology as their users are allowed to make limited purchases from their phones. For now, the users are mainly allowed to pay phone bills, utility bills, book movie tickets, book travel tickets with their cell phones. However, more services will be introduced in coming years. Security is one of the main concerns of Mobile Commerce as it's very important to offer secure transactions and this is the reason why M- Commerce is still in the development phase in India. For now, users are mainly allowed to do Mobile Banking i.e. to access the bank account with a cell phone in order to pay the utility bills. With the current rate of development, users will be soon allowed to purchase products, advertise, to take part in auctions and pay bills with the help of a cell phone, while they are on the move.

5. CONCLUSION

The ease of communication with goods and service presenters, in 24 hrs and without any locational limitations, has caused an everyday popularity increase in mobile trading. Both the telecommunications industry and the business world are starting to see m-commerce as a major focus for the future. As m-commerce applications and wireless devices are evolving rapidly, one will take forward the other one towards empowering innovation, versatility and power in them. There are a number of business opportunities and grand challenges of bringing forth viable and robust wireless technologies ahead for fully realizing the enormous strength of m-commerce in this Internet era and thereby meeting both the basic requirements and advanced expectations of mobile users and providers. The mobile Internet channel has opened up new possibilities. There is a big gap between technology's capabilities and the consumer's expectations. But, the good news is that problem areas like slow transmission speeds and high costs are being addressed by operators and equipment manufacturers. M- Commerce players need to improve the user interface soon and implement innovative pricing structures. Despite the initial frustrations of the users, consumers envision that once the glitches are worked out, mobile applications will become an integral part of their daily lives. On the other hand, Investing in m-commerce has its risks. While there is potential for a lot of money to be made, there is also potential to lose everything. Organizational and system changes in a business to allow for m-commerce can be huge, and that means a lot of extra cost. Getting a return on this type of investment can take a long time, and businesses aren't always

commerce needs to feel secure doing so. No security can mean any business for an e-commerce company. Because customers must provide personal and financial information, stability and reliability of the systems the businesses use must remain high. However, in India Mobile services have registered impressive growth in preceding years and m-commerce is slowly but surely showing signs of a healthy recovery.

REFERENCE

- Au, Y.A. & Kauffman, R.J. (2007). The economics of mobile payments: Understanding stakeholder issues for an emerging financial technology application, *Electronic Commerce Research and Applications* Bahlman, D. T. & Johnson, F. C. (2005). Using technology to improve and support communication and workflow processes, *Association of Operation Room Nurses* 82(1):65. Banitsas, K., R. S. H. Istepanian, et al. (2002). Applications of medical wireless LAN systems (MedLAN), *International Journal of Medical Marketing* 2(2): 136. BenMoussa, C. (2005). Workers on the move: New opportunities through mobile commerce. Paper presented at the UKAIS Conference, University of Warwick, from <http://www.warwick.ac.uk/~bsral/ukais/abstracts.php#73>
- Camponovo, G., & Pigneur, Y. (2003). Business model analysis applied to mobile business, *Proceedings of the 5th International Conference on Enterprise Information Systems (ICEIS)*, Angers, France. Chau, S. & Turner, P. (2004). Examining the utilization of mobile handheld devices at an Australian aged care Facility, *8th Pacific Asia Conference on Information System*. Shanghai, China. CTIA,(2009).Background on CTIA's Semi-Annual Wireless Industry Survey http://files.ctia.org/pdf/CTIA_Survey_Midyear_2009_Graphics.pdf
- Coursaris, C., & Hassanein, K. (2002). Understanding M-Commerce,? *Quarterly Journal of Electronic Commerce*, Vol. 3 Issue 3, pp. 247-271. Dubendorf, V.A. (2003). *Wireless data technologies*. New York: John Wiley & Sons International Telecommunication Union. (2010). *measuring the Information Society 2010*, ITU World Telecommunication/ICT Indicators database, CH-1211 Geneva, Switzerland IAMAI. (2006). *A Mobile Value Added Services in India*, Report by IAMAI & eTechnology Group@IMRB, Mobile VAS in India IAMAI. (2008). *Mobile value added services in India*, Internet & Mobile Association of India, eTechnology Group InStat/MDR. (2002). *Worldwide Wireless Data/Internet Market: Bright Spots in a Dark Industry* Gordon, P. & Gebauer, J. (2001). *M-Commerce: Revolution + Inertia = Evolution*, University of California, Berkeley Hu ,Wen-Chen. (2005). *Internet-Enabled Mobile Handheld Devices for Mobile Commerce*, *Contemporary Management Research* Vol. 01, No. 01 Kumar, D. (2009). *Mobile Commerce*, Managing Director Rose India Technologies Pvt. Ltd. Kumar, S., & Zahn, C. (2003). *Mobile communications: evolution and impact on business operations,? Technovation*, June, Vol. 23 Issue 6, pp. 515-520. Kalakota, R. & Robinson, M. (1999). *e-Business: Roadmap for Success*, Addison Wesley Leavitt, N. (2003). *Will wireless gaming be a winner? IEEE Computer*, 36(1), 24-27. Lyytinen, K.(2001). *Mobile Commerce: A New Frontier for E-business*, *Proceedings of the 34th Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS-34)-Volume 9* Larkin, M. (2001). *Can handheld computers improve the quality of care?, The Lancet* 358(9291): 1438.

LEGAL IMPLICATIONS OF E-COMMERCE

Prof. BHAVIN S. SHAH

M.COM., I.C.W.A.I (COSTING)

H.O. D OF ACCOUNTANCY

GUJARAT ARTS AND COMMERCE

COLLEGE(EVE), ELLISBRIDGE, AHMEDABAD

- **Rajeshkumar Amrutlal Shrimali**

Abstract:

This paper gives a short overview on the major issues that have to be taken into account when formulating e-commerce-related laws and regulations and introduces two model laws relating to e-commerce and e-signatures which were created by the United Nations Commission of International Trade Law. The paper has a closer look at e-commerce developments in Asia and the Pacific and gives an overview of the state of implementation of e-commerce laws. In conclusion, it discusses the e-Asean Reference Framework for electronic commerce legal infrastructure as example of a regional initiative to harmonize the legal basis for e-commerce

1. INTRODUCTION

The use of the new information and communication technologies (ICTs) in international trade is spreading across the globe. Electronic commerce, or e-commerce, which can be described as buying, selling, marketing, distributing and servicing of products or services via the Internet and other open networks, has been rising in parallel to the increased accessibility of the Internet. A growing number of transactions in international trade are carried out making use of the Internet. In 2006, European Internet retail will cross the 100 billion euro mark and estimates suggest that online retail sales in Europe will more than double in the next five years. In East Asia and the Pacific, today four times more people have access to the Internet, compared to the year 2000. Japan is the most important e-commerce base in the Asian and Pacific region, with an average annual growth rate of e-commerce turnover of 143 per cent over the last five years, followed by Australia and the Republic of Korea.

With the spread of the new technologies, new challenges are rising. One of them relates to the legal implications of e-commerce. The use of alternatives to the traditional paper-based methods of communication and contracting poses a legal dilemma, as many countries lack a legal foundation thereof. Existing legislation oftentimes imposes formal restrictions, e.g. by requiring handwritten signatures. Furthermore, when electronic contracts involve parties in different countries, questions arise in terms of which country's law applies, if the transaction is subject to taxation, if the contract is legally enforceable, what dispute resolution form applies, and so on. The uncertainty with regard to the legal validity of non-paper-based contracts may cause a serious barrier to e-commerce and to international trade at large. Uncertainty and risks increase the economic costs of transactions. Countries that fail to recognize the importance of e-commerce-related laws might lose their competitive edge in the international supply chain, as the activity in question is relocated to a country or region with a legally less risky environment.

2. MAIN LEGAL ISSUES

MARCH:- 2013,

-143-

VOLUME-2, ISSUE-5

Electronic contracting

Traditionally, a contract comes into being if an offer is unequivocally accepted and a clear intent to create a legal relation exists. The contract, with all its provisions, is mutually agreed upon, usually by either signature or 'shake of hands'. In e-commerce, both offer and acceptance can be communicated via electronic means. Electronic contracting raises many legal questions, including whether an electronic contract is legally binding and to what extent, or whether it can be used as evidence in the event of dispute.

Electronic signature/Digital signature

The United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) describes the functions of the traditionally handwritten signature as follows: a signature is to identify a person, to provide certainty as to the personal involvement of that person in the act of signing, and to associate that person with the content of a documents. 'Electronic signature' or 'e-signature' refers to any method to 'sign' an electronic document. Examples are the name of the sender typed at the end of a document, a secret code, a PIN, an image of a handwritten signature, etc. A 'digital signature' is a type of electronic signature that involves the use of public key cryptography or infrastructure (PKI), meaning that messages are encrypted with a specific key and can only be decrypted with a second specific key. Digital signatures are more secure than electronic signatures. E-signatures raise several questions, such as whether e-signatures comply with traditional requirements of a signature and whether and under what circumstances they should be trusted.

Electronic Payment and security thereof

A key requirement for electronic commerce is the development of secure and efficient electronic payment systems. Electronic payment systems come in many forms including digital checks, debit cards, credit cards, and stored value cards (SVC). With new technologies, it is increasingly common that payment takes place using a transmission medium not under the control of the financial system. It therefore is necessary to take steps to ensure the security of the messages sent along such a medium. The usual security features for electronic payment systems are privacy (protection from eavesdropping), authenticity (identification and message integrity), and non-repudiation (prevention of later denying having performed a transaction).

Dispute resolution

With the modern communication technologies, commercial relationships know no borders and geographic location of the contracting parties is often dispersed. This raises the question of where and how disputes are resolved, especially when buyer and seller are physically distant. Three possibilities are available to resolve a dispute: court, arbitration or alternative dispute resolution (ADR) (i.e. negotiation, or mediation). The two latter are generally preferred because of their greater effectiveness and speed. The issue of dispute resolution is extremely important as the dispute mechanism offered will largely influence the attitudes of merchants and consumers at large, and is therefore a main determinant of the future development of electronic commerce and the international supply chain at large.

Jurisdiction and applicable law

A main characteristic of e-commerce is its independence of geographical

boundaries. Whereas this unarguably has many economic advantages, it makes it difficult to determine the jurisdiction. With this respect, e-commerce poses two difficulties: The first is the choice of the forum, the second is the choice of the law. Once the forum is chosen, the judge has to determine which law should be applied. This is a major issue when a commercial dispute arises between two contracting parties of a cross-border electronic contract. Has the merchant created a virtual storefront in the buyer's jurisdiction to make a sale, or has the purchaser virtually traveled to the seller's jurisdiction to make a purchase? In cross-border disputes, the eventual inability for national jurisdictions to enforce foreign judgments may be an additional complication.

Consumer protection

The success of e-commerce depends on the safe and attractive environment provided to consumers. Consumers' personal information should be kept private and protected, payments should be secured, the choice of law and jurisdiction should be clear for the user. Especially in business-to-consumer (B2C) e-commerce, it is sometimes difficult for consumers to establish the reliability of the contract partner or the quality of the product/service offered. Minimum standards should be adhered to so that the risk of electronic contracting is reduced. Requirements in this respect include accuracy and accessibility of information, merchant contact information, marketing practices (e.g. avoiding misleading representations), disclosure of features, terms and conditions, price, cancellation, refund policies, opportunity to review, language, record of the transaction, security, privacy, self-regulatory programmes, dispute resolution and effective enforcement. In order to ensure that these requirements are respected by all parties and that an effective legal framework exists to settle eventual disputes, specific regulations and laws providing safe environment for electronic transactions should be issued.

Cybercrime

The openness of the Internet, the lack of identification and the low level of users' understanding of security give rise to cybercrimes. Cybercrimes can be described as criminal acts in which computers are either a tool, a target or a place of criminal activity. Examples include software piracy, economic espionage, online trafficking (ID theft, credit and debit cards) or traditional crimes which have turned to use modern ICT, such as child pornography or online gambling. In many countries, criminal law does not address cybercrimes. To meet the threat of electronic crimes, countries have to create a positive environment including laws, policies, technical standards, law enforcement and cybercrime reporting. International standards as well as international cooperation are necessary to address the global extent of cybercrime.

Intellectual property rights

With the development of the Internet and digital technology, works of intellectual property are being digitized at an incredible pace. While it is straightforward to protect 'physical' works with patent and copyright laws, the nature of digital technology encourages copying of digitized intellectual property works, virtually instantaneously, without perceptible degradation in quality. Moreover, Internet users are now accustomed to have access to information and content free of charge. Material protected by copyright law and all related rights are subject to electronic commerce and therefore copyright and patent laws have to be adapted to new ICTs.

Taxation

The main issue of taxing e-commerce is about the jurisdiction. Which governmental entity shall have the authority to tax a transaction that spans several jurisdictions? The goal of a comprehensive e-commerce taxation policy framework is two-fold: to avoid either double-taxation or non-taxation and to avoid disparate treatment of offline versus online transactions.

3. UNCITRAL MODEL LAWS

To facilitate the creation of e-commerce laws and to provide a basis for harmonization, the United Nations Commission on International Law has issued model laws on electronic commerce and electronic signatures. Both are 'framework laws' that provide essential principles, but do not set forth all rules and regulations that may be necessary.

UNCITRAL Model Law on E-Commerce, 1996

The Model Law on Electronic Commerce was issued in 1996. The purpose of the Model Law is "to offer national legislators a set of internationally acceptable rules" as to how legal obstacles to the use of electronic communication may be removed and how a more secure legal environment for electronic commerce may be created. It also contains rules for electronic commerce in specific areas, such as carriage of goods.

The Model Law focuses on the legal obstacles that result of requirements prescribing the use of traditional paper-based documents, e.g. formal requirements such as 'written', 'signature' or 'original'. It is based on the functional equivalency approach. This means that the function of a paper-based formal requirement is analyzed first. After that, a method is identified how to achieve that same function in the electronic transaction. The goal is to provide standards by which the legal value of electronic messages can be assessed. With this respect, the Model Law is media-neutral. Media neutrality describes the fundamental principle of non-discrimination between information supported by a paper medium and information communicated or stored electronically.

A further important characteristic of the Model Law is that is technology-neutral. It was specifically drawn up to enable countries and regions to adapt the law to their level of technological development. As a matter of principle, no communication technique is excluded from the scope of the Model Law. This is also reflected insofar as the Model Law refrains from giving an exact definition of the term 'electronic commerce', taking in account both the different stages of adoption of technologies as well as the constant developments in the technology which lie in the very nature of e-commerce.

UNCITRAL Model Law on E-Signatures, 2001

With the proliferation of electronic commerce, various forms of electronic authentication techniques were introduced leading to a strong need for a specific legal framework to reduce uncertainty as to the legal effects of those techniques. Furthermore, technical interoperability and legal harmony posed other challenges for international commercial transactions. In order to harmonize rules on

Law on Electronic Signatures was issued in 2001, meant as "useful addition" to the Model Law on Electronic Commerce.

The purpose of the Model Law on Electronic Signatures is to assist States in enhancing their legislation governing the use of modern authentication techniques and to assist them in establishing a modern, harmonized and fair legislative framework to address more effectively the issues of e- signatures. It further establishes basic rules of conduct to serve as guidelines for assessing possible responsibilities and liabilities for the signatory, the relying party and trusted third parties intervening in the signature process.

Just as the Model Law on Economic Commerce, the Model Law on Electronic Signatures is media-neutral and technology-neutral. Technology-neutrality further manifests itself in a specific provision on the equal treatment of all signature technologies. This takes into account the various manifestations of electronic signatures, which - within the Model Law - are defined as "data in electronic form in, affixed to or logically associated with, a data message, which may be used to identify the signatory in relation to the data message and to indicate the signatory's approval of the information contained in the data message".

State of implementation of e-commerce legislation

Most countries in Asia and the Pacific have either implemented - or are in the process of drafting - e-commerce-related legislation. In terms of harmonization of related legislation it is noteworthy that legislation implementing provisions of the Model Law on Electronic Commerce has been adopted in Australia (1999); China (2004); Hong Kong, China (2000); India (2000); New Zealand (2002); Pakistan (2002); Philippines (2000); and Viet Nam (2005).

While many countries are working towards improving the legal foundations and some of them do that on the basis of the UNCITRAL model laws, there are still vast regional disparities. The Pacific Island Countries seem not to have enacted specific e-commerce legislation yet, with the exception of Vanuatu which has updated its legislation in 2000 [Bill for the Companies (E-Commerce Amendment) Act; Bill for the Electronic Transactions Act; Bill for the E-Business Act]. A comprehensive list of e-commerce related regulations in Asia and the Pacific can be found in the annex.

As noted previously, the enactment of e-commerce-related legislation is not sufficient per se. Coherence between the various national legislative and regulatory frameworks is just as important for the growth of e-commerce as cross-border transactions lie at their very heart. One effort for harmonizing the legal framework of e-commerce, at least on a subregional basis, is being undertaken within the Member Economies of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN).

E-ASEAN Reference Framework for Electronic Commerce Legal Infrastructure

In 2001, ASEAN published the e-ASEAN Reference Framework for Electronic Commerce Legal Infrastructure. It aims to help ASEAN Member States that do not have any e-commerce laws in place to accelerate the timeline to draft their own; as well as to help ASEAN Member States that already have e-commerce laws in place to facilitate cross-border e-commerce and the cross- recognition/cross-certification of digital certificates/digital signatures.

The reference framework was developed on the basis of existing e-commerce

laws of ASEAN Member States, namely the Electronic Transactions Act (ETA) of Singapore; the Digital Signature Act

4. DEVELOPMENTS IN ASIA AND THE PACIFIC

In 2005, Asian Nations led statistics in term of e-commerce turnover per capita, with Australia, Taiwan Province of China and Japan taking the lead, closely followed by the United States, Netherlands and the Republic of Korea. However, the region also shows wide disparities in conducting e-commerce, e.g. in the Republic of Korea around 50 per cent of Internet users use it for online shopping, whereas in China, only about 20 per cent shop online.

E-readiness of Asia-Pacific

Since 2000, the Economist Intelligence Unit (EUI) has published annual e-readiness rankings of the world's largest economies. EUI defines e-readiness as "the state of play of a country's information and communications technology infrastructure and the ability of its consumers, businesses and Governments to use ICT to their benefit". The rankings are a weighted collection of nearly 100 criteria of various aspects, including the legal and policy environment, which accounts for 15 per cent of the overall score of a country. The other five broad criteria are connectivity (25 per cent), business environment (20 per cent), consumer and business adoption (20 per cent), social and cultural environment (15 per cent) and supporting e-services (5 per cent).

In 2006, the Asia-Pacific region as a whole ranks third worldwide, after North America and Western Europe, and before Central and Eastern Europe, Latin America, and the Middle East and Africa. Nevertheless, within the Asia-Pacific region, disparities are apparent. While Australia; Hong Kong, China; Singapore; New Zealand and the Republic of Korea rank among the top 20 countries of the world, the world's 'worst performers' also are from the Asian-Pacific region, namely Kazakhstan, the Islamic Republic of Iran, Viet Nam, Pakistan and Azerbaijan. EUI identifies technology infrastructure and the lack of a sound legal and policy environment as the two major e-readiness hurdles in the region's developing countries.

(DSA) of Malaysia; the Electronic Commerce Act (ECA) of Philippines; the Electronic Transactions Order (ETO) of Brunei Darussalam and the Draft Electronic Transactions Bill (ETB) of Thailand. Just as the model laws of UNCITRAL, the reference framework is thought as guideline that sets forth the essential principles. If these essential principles are complied with, a certain extent of harmonization can be achieved. The core of the reference framework is the general principles that all e-commerce laws have to fulfill:

References

Andam, Zorayda Ruth (2003). *E-commerce and e-business*. E-ASEAN Task Force and Asia-Pacific Development Information Programme, United Nations Development Programme. Available online at < <http://www.apdip.net/publications/iespprimers/eprimer-ecom.pdf>>

Nations Development Programme.
Available online at < <http://www.apdip.net/projects/2003/asian-forum/docs/papers/session7.pdf> >

ASEAN (2001). *E-Asean Reference Framework for Electronic Commerce Legal Infrastructure*. Available online at < http://www.aseansec.org/eawg_01.pdf >

Economist Intelligence Unit (2006). *The 2006 e-readiness rankings*. Available online at <http://graphics.eiu.com/files/ad_pdfs/2006Ereadiness_Ranking_WP.pdf

Quimbo, Rodolfo Noel S. (2003). *Legal and regulatory issues in the information economy*. E-ASEAN Task Force and Asia-Pacific Development Information Programme, United Nations Development Programme. Available online at < <http://www.apdip.net/publications/iespprimers/eprimer-legal.pdf> >

TNS Infratest Business Intelligence (2006). *Monitoring the Information Economy, 9th Factual Report*. Available online in German only at < http://www.tns-infratest.com/06_BI/bmwi/Faktenbericht_9_en/pdf/FB9_Vollversion_de.pdf >. Extracts on E-commerce available in English at < http://www.tns-nfratest.com/06_nfratest.com/06_BI/bmwi/Faktenbericht_9_en/06480_index_bmwa.asp >

United Nations (1999). *UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment 1996 with Additional article 5 bis as adopted in 1998*. New York. Available online at http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/electcom/05-89450_Ebook.pdf

“RECONSTRUCTION ON REGIONAL IDENTITY THROUGH FOLK SONGS AND ARTICLE”

**-P R.SHARMA
M.A., B.ED., U.G.C NET**

INTRODUCTION:

The topic of the paper is “reconstruction of regional identity through folk songs and an article posted on web by Akhil Gujarat Rajput Yuva Sangh”. The search light focus of the paper is to see how one historical event already happened at the particular time in the past, plays an important role in the construction of the identity of region through the oral cultural tradition and later by political (Sangh) institution. To put forward my argument on this matter, I have taken two Kutchi folk songs and an article by this Aakhil Rajput Yuva Sangh. The songs which have been taken by me are based on the historical battle, which was fought between Kutch and Sindh. The battle took place at the mountains of ZARA, western border of Kutch Rann (Desert) near Lakhpat Taluka during 1762. (web. History Zara) The battle is known as “Zara Battle” and “Kuruksheetra of Kutch” because; it was the biggest battle in the history of Kutch. To reach at the peak (here my topic) I will take steps such as - folk songs being a Performative form, so the first step is towards performance model, Performative aspects in literature, previous work done on Kutchi folk songs and the last step towards the topic of this paper.

For the first time, New York University has provided stage to performance study. The harbinger of the concept of Performance Studies is Richard Schechner. He published his article titled, ‘Approaches’, this was his first written article on ‘performance’ study. (Komitee, p.g.14). Schechner defines ‘performance’ in a broader sense, according to him, performance is as natural as routine activities carried

out by human such as greetings, displays of emotion etc.(Schchner, p.g. xvii), he further explains the field having qualities like, ‘alarming’, ‘amusing’ and ‘surprising’. (Komitee, p.g.11) It is wrong to assume that performances are only for fun but it also has to do with entertainment, history, economy, social trends and politics. Folk songs being a part of performance study come under the roof of the performance studies. The performative aspects of the songs are- the stage, the singing factors of the songs that means tone, voice, rhythm, melody etc. and the musical instruments. The place and occasions, where the songs are sung have its own importance in the performance. Apart from these, dance is another agent, which makes the circle of performance of songs complete.

Performance does not always mean stage, action, songs or oral culture. (the term oral culture is used by Walter .J. Ong, who gives two categories such as ‘primary oral culture’ & ‘secondary oral culture’) The written literature may also have performative aspects. As Shana Komitee in her article notes, what J.L Austin has to say about performative writing. In the work, *How to Do Things with Words* Austin writes, “words do not just convey fixed meaning but actually do something- they enact a new reality” (Komitee, p.g.22). Thus, the focus is not only on linguistic aspects of ‘utterances’ but also on power of enacting of such utterances. To make this point clear, E.V. Ramakrishnan gives example of a Marathi poet Jnanadeva by quoting G.N.Devy in his article, Devy comments, “Literature was performance, in Jnanadeva’s agenda.... Literature for him the simultaneity of speech and writing, Sanskrit and Prakrit, orality and textuality”. (Ramakrishnan, 15) It is not true that oral literature always remains oral; orality came into written form with the coming of printing technology. Blackburn in his essay “The Burden of Authenticity” talks about how oral tales came into print. In addition to transfer of oral literature to printed one, my emphasis is on the fact that when orality is moulded into textual form, it not only remains performative but also gets linguistic touch.

The study of oral tradition always strikes the attention of the scholars. The reason is that, it reflects the culture inhabited in the vernacular or in the dialect, which may not be the standard language. This facilitates the scholar like Dr. Dinesh Joshi for

in depth study on *Lok Sahitya*, (folk literature) from his comprehensive study on Kutchi folk literature I would concentrate only on Kutchi Folk Songs. For the collection of the songs, he used method of ethnography, he collected songs by going the places where the songs are sung, Dr. Joshi recorded the songs or sometimes noted them down. In this way, he collected more than 1200 folk songs (Joshi, 03) Dr. Joshi classifies these songs in different categories, based on the models given by Western and Indian scholars, but he does not solely rely on those models, he applies new model of classification, which is more suited in the context of Kutchi folk songs. He classifies songs as *Sanskargito* (ritual songs), *utsavgito* (festival songs), *Kathagito* (story songs), (Joshi, 14-18) His classification has helped me in better understanding of these songs with their varied context, concepts and relevance. From this classification what attracted me more are the songs based on battle and bravery.

I have taken two folksongs on Zara battle, printed in two different books one song is from Dinesh Joshi's book titled as "Oh! Mr, why you brought them", another is from Zohra Dholia's book titled as "The Song on Zara", and an article written by Dr. Jayendrasinh Jadeja titled, "History of Zara Saheedi – Kutch". Here, I am giving the summary translation of both the songs, the first song ("Oh! Mr, why you brought them") depicts the reason of the battle, and it blames a man called *Punjo Sheth* who had discontent with the State and he joined his hands with the enemy and invited him

for invasion on his own land. It was he, who was responsible for ruining the state. Almost the men from all the castes had participated in the battle, and sacrificed their lives to protect their land. The second song mainly moves around the glorification of the specific community- the Jadejas and how bravely they fought the battle. This song reflects the same view as expressed in the article written by Dr. Jayendrasinh Jadeja and posted on the site of AGRY Sangh. The article provides details on the battle in brief; it also provides the lists of Rajput (Jadeja) who embraced martyrdom. The

contradiction is that, the first song reflects the fact that Zara battle was a battle of people of Kutch. However, today, Jadejas are projecting their martyrs by organizing the programs like “Zara Saheed Shradhanjalee Samaroh” every year since last 10 years (web, AGRY Sangh) Thousands of Rajputs gather to pay tribute to martyrs, and “to preserve the great history and culture of Rajputs”. (AGRY Sangh)

To understand the concept of reconstructing regional identity, I have read the articles of the scholars, and what they have said about it. The scholars would agree to one point that identity is not static it keeps changing. According to Sitamshu Yashchandra, regional identity is constructed through the language and literature of merit, produced in standard language. (Pollock, 567- 611) To make the point more clear Yashchandra gives examples of great Gujarati Poets and Writers, and how their works have helped in the construction of the identity of Gujarat. This fact puts emphasis on the contribution of language in the construction of regional identity rather than oral literature. One of the reasons, for this is that, oral culture is considered as ‘inferior’ to textual tradition. This notion of inferiority & superiority is an outcome of the colonialism. To explain this, I am using Chirstopher L. Miller’s words here, as he notes, colonialism caused break between “high”(European) and “low”(African) culture. (Ramakrishnan, 12) He is saying this in the context of African culture; it is relevant to the Indian context also. Assigning due importance to textual literature, it plays an important role in constituting regional identity.

The oral literature was considered as inferior by the British but history witnessed that the form of oral literature had been taken as 'national literature' as E.V. Ramakrishnan notes, "categories like 'folk literature', 'tribal literature', and 'oral literature came into circulation as a result of hegemony asserted by the 'nationalist literature conceived in unitary terms'" (Ramakrishnan,14). Stuart Blackburn also mentions the same thing in the context of Tamil oral tales as he says; "oral tales were recognised as a national literature" (Blackburn, 131) People started to claim oral literature as their national literature against the authority of 'high tradition'. Thus, oral culture used as a weapon to protest the imposed identity and to create the identity called communal identity. Blackburn notes that, "Most south Indian readings of folklore as the nation, however took linguistic and Dravidian slant". Even the collection of tales which was published under the title of 'Folklore in Southern India', changed as 'Medieval Dravidian Tales' (Blackburn, 133) During nineteenth century the people of the South India projecting the 'Dravidian identity' through their treasure of oral tales. Jadejas are doing the same through AGRY Sangh and songs, which are based on their heroic past. They are projecting their identity through oral songs.

Freitag and et al. mention Anderson's model of 'imagined community'. 'The novel and the newspaper' these two forms provided 'imagined community' that is the nation. (Freitag, 38, Ramakrishnan, 12) This 'imagined community' is though an outcome of the Print capitalism. If we take it in the context of the article by AGRY Sangh then, they are using both the medium- media and performance to create 'Imagined community', which is similar with the Anderson's model, in a sense that it serves many individual within same imagined boundaries. This is why; thousands of Rajput gathers to attain "Zara Saheed Shradhanjalee Samaroh", under the story of

Raminder Kaur in her first chapter argues, “However modes of apprehending the nation are not only affected through the media but have been and continue to be fired by performance”. (Kaur, 04) Kaur is mentioning that performances are also important in the construction of the nation as she gives example of Ganpati Utsav. As Maharastrian people, of late 20th century had taken the shelter of Ganpati Festival to establish the regional identity, in this same way, by re-utterance of this story through songs, the Jadeja claim to protect and preserve the identity of the Kutch, equally in the past and at present. With the details and description as above, we may derive the factors determining Identity creation, and they are- language, oral culture, construction of imagined community and last but not the least, festival & performance.

CONCLUSION

Though the field is vast, I hope to find facts simultaneously deploying various resources. To analyst few, my plan involves visit to performers, singers and people of different community residing at a remote corner who contribute to well preserved folk heritage. I will collect more information about the activities of AGRY Sangh. I will search out what kinds of folk songs are performed during the Kutch Carnival and Rann Utsav. How these activities happening within the span of 10 years, projecting the new identity of Kutch region before the global world.

BIBLIOGRAPHY:

- ❖ Blackburn, Stuart, “The Burden of Authenticity: Printed Oral Tales in Tamil Literary History”. *India’s literary History: Essays on the 19th Century*. Eds. Stuart Blackburn and Vashudha Dalmia. Delhi: Permanent Black, 2006. Print.

- ❖ Dholia, Zohra D. *Karayal: Kutchi Lokgit*. 1998. Print.
- ❖ Freitag, Sandria. “Visions of the Nation: Theorizing the Nexus between Creation, Consumption, and Participation in the Public Sphere”. *Pleasure and the Nation*. Ed. Rachel, Dawyer, and Christopher Pinney. New Delhi: Oxford University Press, 2001. Print.
- ❖ Jadeja, Jayendrasinh. “History of Zara Saheedi- Kutch”. 18th Apr 2011. Web. 28 Feb 2013.
- ❖ Joshi, Dinesh. *Kutchi Lokgito: Jivant Dastavej*. Bombay: Kutch Kalyan Foundation, 2003. Print.
- ❖ Kaur, Ramindra. “The Promise of Performative Politics”. *Performative Politics and the Culture of Hinduism: Public Uses of Religion in Western India*, 2003. Web. 03 March, 2013.
- ❖ Komitee, Shana. *A Student Guide to Performance Studies*. Web 08 March 2013.
- ❖ Ramakrishnan, E. V. “From the Pedagogical to the Performative: Locating ‘Indian Literature’”. *Locating Indian Literature*. New Delhi: Orient Blackswan Private Limited, 2011. Print.
- ❖ Schechner, Richard. “Essays on Performance Theory”,(1977). New York and London: Routledge, 2003. Print.
- ❖ Yashachandra, Sitamshu. “From Hemachandra to Hind Svaraj: Region and Power in Gujarati Literary Culture” *Literary Cultures in History*. Ed. Sheldon Pollock. California: University of California Press, 2003. Print.

CONTEMPORARY ISSUES IN HUMAN CAPITAL ASSETS ACCOUNTING

- THAKOR PARESHKUMAR M.
(M.Com.,B.Ed.,M.Phil.)

Abstract

This paper is based on human resources and accounting paradigm. Attempts to measure the value of human capital can use two broad approaches: the aggregation of the measurement of the value of each individual, or the measurement of the value of the workforce as a whole. The latter is likely to prove less costly, although not necessarily the most useful. The importance of the human resources of a company can be illustrated in several ways. The market prices of corporate securities often reflect values substantially different from those indicated by the recorded values of the individual assets. Obviously, a number of intangible assets including human resources continue to remain unrecorded. Early evidence suggested that the replacement costs of human resources are quite substantial. In a survey, five hundred corporate presidents were asked about the cost of replacing their entire workforce.

Background of Human Capital Assets.

Despite the long and (generally) honorable tradition of their profession, accountants have only relatively recently (50 years ago or so) come to realize that accounting should focus its primary attention on supporting the decisions of managers and external stakeholders. This limit in their vision was probably due to a preoccupation with the “stewardship” function of accounting – the provision of mostly factual information, to those with a financial interest in a business, about its past transactions. Little attention was paid to intangible assets, and even less to that valuable resource, the knowledge and skills of the workforce. The cost of “labour” was treated as an expense, just like rent and heating, and the skills and knowledge people provided to their employers were not considered. Even the emergent discipline of cost and management accountancy based its interest on tangible “things”, and attempted “scientific” measurement of labor cost through such techniques as time and motion studies. It was only after accounting began to be recognized as an academic discipline in its own right (in the mid-twentieth century) that any significant interest was taken in efforts to measure the elusive but crucial asset that is human capital.

In part, this reluctance to consider the intangible is not the fault of accountants, for it is necessary that they try to be objective in their reporting; users of accounting information hope to rely upon its utility, which means relevance to their needs, consistency in measurement, neutrality and reliability. As will become obvious, such techniques that have been developed for accounting for human values could hardly be called objective. Accountants shy away from areas that require them to present too much of their own judgment; it is better to present an historic fact, and let the decision-maker draw the inferences he or she wishes from it. Indeed, this is the approach that has emerged in the embryonic field of human capital accounting – most techniques suggest the reporting of factual data, rather than any attempt at overall valuation.

It is probably also important to see the work done on human capital accounting in its political context. The internal provision of information about human resources for corporate management is likely to be motivated as much by ideas of increased efficiency, reduced costs, greater competitive advantage (and thus greater profit), rather than by a deeper concern for the social welfare of the workforce. Of course greater prosperity for the organisation may well bring benefits to its personnel, but that is rarely the primary objective, whatever the rhetoric. Change may yet be forced, however, by the developments taking place in the global economy as we move increasingly to the achievement of competitive advantage through knowledge application as well as technological excellence. It is the knowledge, skills and other intangible assets, especially those that are rare and hard-to-imitate, that provide businesses with a leading edge. Good husbandry of such resources becomes essential, and such management is difficult without appropriate information (accounting or otherwise) on which to base decisions.

What is Human Capital Accounting?

Authorities differ, but perhaps the simplest definition is:

“The process of identifying, measuring and communicating information about human resources to decision makers.”

This is an accounting definition, of course, which avoids the need to define what is meant by “information” in this context. A definition of the nature of the asset concerned is given by Dess and Picken

“Human capital consists of the] capabilities, knowledge, skills and experience of the company’s employees and managers . . . as well as the capacity to add to this reservoir of knowledge, skills, and experience through individual learning.”

Even this definition fails wholly to capture that the collective asset represented by an organization’s people is likely to provide a much greater resource than the simple sum of value that individuals can offer, provided, always (also crucial) that they are motivated (and facilitated) to do so.

The Importance of HCA

Value is created when intangible resources are deployed and degrades when they remain unused. Today knowledge or more colloquially, intelligence and brainpower have become the key determinant for the economic and business success. The key success factor of an individual business enterprise is no longer its sheer size or the number of tangible assets it controls - It is it’s Human Capital. The importance of the human resources of a company can be illustrated in several ways. The market prices of corporate securities often reflect values substantially different from those indicated by the recorded values of the individual assets. Obviously, a number of intangible assets including human resources continue to remain unrecorded. Early evidence suggested that the replacement costs of human resources are quite substantial. In a survey, five hundred corporate presidents were asked about the cost of replacing their entire workforce. The estimates ranged from three to five times of the annual payroll of the company. If an organization

since the human organization can be regarded as worth three to five times the payroll, the human organization could be valued at twenty five to fifty times a company's annual earnings. A five percent fluctuation in the firm's human capital would be equal to its reported annual earnings.

The growing technical complexity of the modern business and the increasing time required for an individual to gain the experience is making the brainpower a critical resource in many developed countries. In such countries a lot of financial capital is invested in creating the knowledge and intellectual capital. For this reason it is not uncommon to learn of a large corporation purchasing small technologically superior firms – not for their plant and equipment but for their skilled managers, scientists and engineers as evidenced by the “merger mania” experienced in the last 15-20 years. Clearly human capital assets, device creations such as patent able inventions and copyrightable materials, which provide exclusive future benefit potential. Human capital also provides various expert services, consulting and financial planning, which are valuable for free services and are in demand. In fact, the intellectual assets of a company are often worth three or four times the company's tangible book value.

Why Measure Human Capital Values?

Once there is a recognition that human capital represents an asset, it follows readily that effective management of that resource is necessary to maximise the benefits to be achieved from it. It must be noted, however, that attempts to show a causal link between various human resource management (HRM) practices and business performance have proved to be problematical. It may be intuitive to suggest that “good” HRM practice will improve organisational performance, but this has been difficult to prove conclusively, given the many confounding variables. It is even possible to suspect a reverse causation – profitable companies can afford to treat their employees well.

Few would disagree, nevertheless, that measurement of human capital is likely to provide useful information both to management and to external stakeholders. Many benefits can be hypothesized; some of these are:

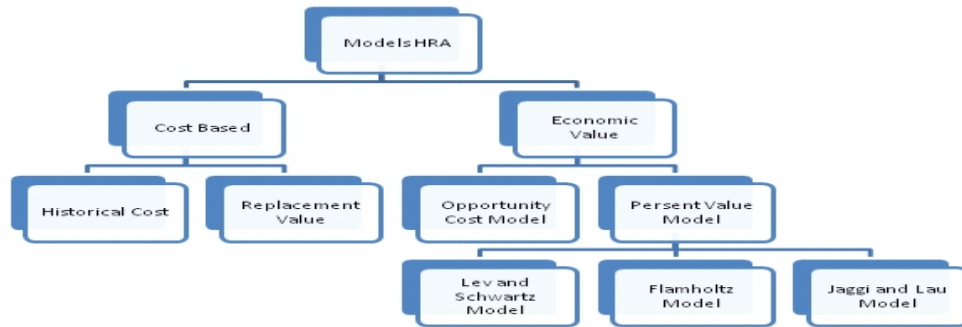
- Measurement of business performance, based on all the assets employed, rather than just those that can be measured readily in money terms;
- Allocation of personnel on the basis of most valuable to most critical tasks;
- Comparison of the use of labour as against the use of other resources, such as machinery;
- Consideration of the effectiveness of training and development expenditure;
- Business valuation for take-over and merger purposes;
- The provision of a basis for more appropriate calculation of wages and salaries;
- The setting of human resources policies.

Even a relatively incomplete and rather crude list such as this highlights at once a further difficulty with human capital accounting – its application is likely to raise sensitive internal issues in people management, as well risking exposure of valuable information to competitors.

The models of HRA are broadly classified as

- Cost based models
- Economic value models

The Techniques of Measurement

In order to make many decisions in business, comparison must be made between very disparate things. Someone has to decide, for example, whether to build a new canteen with the available funds, or invest in some new machinery on the shop floor. Accountants are obliged to use money as the basis for comparison, as no satisfactory alternative exists. The primary purpose of money, however, is as a medium of exchange, not a measure of value. This leads to difficulties in the valuation of almost any asset, but the problem is particularly severe with human capital. Indeed, the most traditional accounting method, which is commonly used for most tangible assets – historic cost – is not directly available for human capital. Apart, perhaps, from footballers, human beings are fortunately no longer (legally) bought and sold, and thus the last known exchange value cannot be used as an estimate of present value.

This question of ownership is an important one, for the accountants' definition of an asset assumes some sort of rights over it by the recipient of the future benefit. There can be no question that organizations do benefit from their employees, and that the existence of a present workforce is likely to be of future benefit. The reality is that people work for organizations for long periods of time, and an assessment of what proportion of the workforce will leave in the coming years is not a difficult matter. But it is a big step from this to say that the organization owns its workforce! The assumption of human capital accounting is that it is the knowledge and skills of the employee over which the organization exercises some rights.

The provision of knowledge and skills for a salary is not necessarily, in itself, however, reason to believe that an asset exists: this could be seen as simply the purchase of a resource on a daily or monthly basis. The asset, if one does exist, is something even less tangible, and related to loyalty, motivation, tacit and/or specialist knowledge, and the “added value” that a capable and committed workforce provides in the pursuit of competitive advantage. In this context, it is not difficult to see that any measurement model will inevitably be problematical and subjective.

• *Replacement Cost*

It is relatively straightforward to assess the direct cost of replacement of an employee; direct recruitment costs can usually be calculated. Less easy is the measurement of the economic cost to the organization of the period during which the newcomer is trained up to full potential. This method is sometimes used by life assurance companies in calculation of premiums on key personnel in the organization. (A good example of a situation where training cost is very significant is that of the fighter pilot, who often costs even more – many millions of pounds – than the aircraft he or she flies.)

• ***Opportunity Cost***

Opportunity cost looks at the next best alternative use for an employee to the present employment. Attempts are made to value an individual on the benefits he or she could provide if not doing his or her present job. This technique can only be used for those employees who have special skills, transferable within the organisation, but not readily bought in from outside. The only way of actually finding a value would be by asking managers to “bid” for the employee. This idea of competitive bidding may have limited application.

• ***Capitalization of Salary***

A model borrowed from the economist’s technique of cost-benefit analysis is salary capitalization. It has been fairly well developed, not least because of the need to attempt to assess the loss suffered by a family when a breadwinner is killed as a result of someone else's negligence. This idea is attractive, in that it is forward-looking and attempts to measure future benefit, which is the only real source of present value. There may not, however, be much correlation between earnings and productivity (and such correlation may even be negative for some workers!). A further difficulty is that other assets are not often valued on the basis of future benefit, and comparison may be difficult and misleading.

• ***Economic Value***

As does salary capitalization, economic value looks at future benefits, but it attempts to measure the service the employee will provide to the organization, rather than what he or she will be paid for that service. If this could be done effectively, it would be of enormous use; again, the measurement problems are the difficulty.

It will be evident that there are still significant difficulties with each of the above, and whichever is adopted, the cost of applying the technique to each individual in a whole workforce would likely be prohibitive.

Present Practice

Few, if any, public corporations attempt to provide detailed monetary estimates of the overall value of their workforces; it should be evident from the above that, even if it could be provided, such data would be so subjective as to be of dubious value, and perhaps even misleading and damaging.

Most present-day authorities suggest surrogate measures that may give some guidance to workforce value, and are more readily measured and reported. The list suggested for the Operating and Financial Review (Accounting Standards Board, 2005) is hardly

innovative, nor comprehensive, but would represent something of a step forward for many companies, many of which do not even collect, let alone publish such data:

- ❖ Health and safety data, including RIDDOR reports, absenteeism, working hours, stress levels, etc.;
- ❖ Recruitment and retention data, including turnover, retention rates, remuneration policies, skills shortages, etc.;
- ❖ Training and development data, including hours and money spent, type of training, policies, etc;
- ❖ Morale and motivation, measured by employee feedback;
- ❖ Performance and profile data such as productivity, revenue or profit per employees, diversity, levels of employee qualification, etc..

Rather more comprehensive lists of possible proxy indicators are provided by Foong and Yorstan (2003), and the Centre for Business Excellence in Management and Leadership (2002). Both sources are at pains to point out, however, that there are serious methodological difficulties in presenting such data in a robust form that would be useful to readers of external reports, even if the difficulties of commercial sensitivity could be overcome.

Conclusion

Measuring the value of the workforce as a whole is probably a more attractive route, both in terms of practicality and cost. Early proponents of this approach were Likert and Bowers (1969). Their seminal ideas can be traced through to much of what is written in the domain today. They suggested that three variables influence the effectiveness of the human organisation: causal, intervening, and end-result. Causal variables are the enabling structures put in place by management (without which no workforce will be effective), such as policies, strategies, organisational structure, leadership, etc..

Intervening variables are measures of the health and performance capabilities of the organisation (often cited in human capital measurement discourse today) such as attitudes, loyalty, motivation, culture, and the “collective capability for effective action.” End-result variables are measures of organisational success, such as profitability, market share, productivity, growth, etc.. Causal variables induce levels of intervening variables which yield end-result variables. Then as now, the reporting of profit and loss account and balance sheet says much about some of the end-result variables, but Likert and Bowers highlight the poverty of these accounts in delivering information about the value and effect of the critical causal and intervening variables.

ભારતીય બેન્કિંગ ક્ષેત્રે બિનકાર્યક્ષમ મિલકતો

- પ્રા. ચેતના અસ. દરજી

ભારતના અર્થતંત્રનો સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન ભારતીય બેન્કિંગક્ષેત્રે બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતો શા માટે વધે છે? આને કારણે ભારતનું આર્થિક ચિત્ર નિરાશાજનક બનતું જાય છે. વૈશ્વિક કારણો જવાબદાર છે તેના કરતાં વધુ જવાબદાર આંતરિક તત્વો છે. ઉદારીકરણ હવે જૂની ઘટના થઈ ગઈ છે. અને વિશ્વના બધા રાષ્ટ્રો તેના માઠા પરિણામો પણ અનુભવી રહ્યા છે. ઉદારીકરણ સામે વિકલ્પો નથી. કારણકે વિશ્વ આખું એક બિગ માર્કેટ બને તો કયો દેશ તેમાં જોડાઈ જવા ઉત્સુક ન હોય? અર્થકારણને ખુલ્લું મૂક્યા પછી પરસ્પર મૂડીરોકાણ કરવાની પ્રક્રિયા સરળ અને ઝડપી બની જાય છે. આ ઉપરાંત જંગી રોકાણમાં મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓ પોતાની પસંદ મુજબ રોકાણ કરી શકે અને જો વધુ ઉદારનીતિ સ્વીકારી હોયતો રિટેઇલ બિઝનેસમાં પણ રોકાણ વધી શકે છે. આ પૂરી પ્રક્રિયામાં ભારત નબળું પડ્યું તેના કારણો રાજકીય, ઐક્ય પરસ્પર પક્ષોમાં વિરોધાભાસ, ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી જંગની ચળવળ અને નીતિઓના અમલમાં ટીલ આ બધાની સ્થિતિ કથળી ગઈ તેમાં યુરો ઝોનનું સંકટ ઉમેરાયું અને ઘર આંગણાના રોકાણકારો પણ નિરાશ થઈ ગયા. આમ, ભારતની કુલ વિકાસની ઘટના હતાશાથી ભરેલ બની છે.

ભારતના અર્થતંત્રમાં બધીજ નાણાસંસ્થાઓ, બેંકો ઋણ વિસ્તરણમાં ઘણું ઉમદા યોગદાન આપી રહી છે તેમ છતાં કુલ ધિરાણની સામે કુલ એન.પી.એ(નોન પરફોર્મિંગ એસેટ્સ) પણ વધતી જાય છે તે ચિંતાનો વિષય છે. ઉત્પાદન વૃદ્ધિ કરવા માટે જમીન, શ્રમ, નિયોજક અને મૂડીની અતિ જરૂરિયાત ઉભી થાય તેના મૂડી માટેના ક્ષેત્રમાં નિયોજક ઘટતી રકમ બેંકો પાસેથી લોનના રૂપમાં મેળવે છે. આ લોન મુખ્યત્વે બે પ્રકારની હોઈ શકે. એક ચાલુ મૂડી એટલેકે વર્કિંગ કેપિટલ અને બીજી ટર્મલોન કે જે લાંબાગાળા માટે અને સ્થાયી અસ્કયામતો ઉભી કરવા માટે આપવામાં આવે છે. નાણાની જરૂરિયાત ડગલેને પગલે પડે ત્યારે બેંક વારંવાર કંઈ ગણતરીઓ કરવા બેસી શકે નહિ એટલે “પોસ્ટ ટ્રેક રેકોર્ડ” અને અનુમાનો વચ્ચે ટૂંકાગાળા માટે કેટલી રકમ જોઈશે તેનો અંદાજ મૂકીને લોન આપતી હોય છે. જેને દર વર્ષે રિવ્યું કરવાની આવશ્યકતા પણ રહે છે. લાંબાગાળાની ટર્મ લોનમાંથી જમીન, પ્લાન્ટ, મશીનરીઝ ફેક્ટરી વેલ્ડિંગ વગેરે તૈયાર થતાં હોય તેમાં પરત ચૂકવણી માટેના હકાનો ગેરેન્ટી પિસ્ચિડ પણ માન્ય રાખવામાં આવે છે. તેથી ફેક્ટરી ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં આવી જાય તે પછી હકા ભરવાની પ્રથા હોય છે. આ સિવાય બિનઉત્પાદકીય હેતુ અર્થાત્ ધંધા માટે ચાલુ મૂડી મંજૂર કરવામાં આવે ત્યારે કેટલું વેચાણ વર્ષમાં થશે અને તે

કરવામાં ચાલુ મિલકતો કેટલી અને ચાલુ જવાબદારીઓ કેટલી રહેશે તેમાં લોનના તત્વનો આશરો મૂકવામાં આવતો હોય છે, પરંતુ આ બધું નિયત ધારણા મુજબ શક્યના બને તો લોન પ્રક્રિયામાં ખરાબી ઉભી થાય છે તે ઘટના સાથે એન.પી.એ નું સ્તર જોડાયેલું રહે છે. બેંક પોતાના વહીવટ દ્વારા સર્જન કે વિસ્તરણ કરતી રહે છે ને આ બધું ની વિગત નક્કી થતું હોય છે. લોકોની બચતના પાયા પર શાખ સંલગ્ન કાર્ય કરીને બેંકો પોતાના કાર્યક્ષમ નિર્ણયો, વહીવટ કરીને અર્થતંત્રને વિકાસની દિશામાં લઇ જવાનું કાર્ય કરે છે. જેનું મોનિટરીંગ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા કરતી રહે છે. આર્થિક યોજનાના અમલીકરણમાં બેંકોને હટાવી શકાય તેમ નથી, હવે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ નબળી થાયતો તે લોનના નાણા પરત કરી શકે નહી તેથી એન.પી.એ વધી જાય છે. બીજુ, જ્યાં કૃષિની વાત છે ત્યાં વર્ષના અભાવથી પ્રભાવ પડે છે. ત્રીજુ લોન આપતી વખતે જે કાળજી શાખ નક્કી કરવામાં લેવી જોઈએ તે ન લેવાય તો શાખ બગાડી શકે છે. ચોથુ સરકારી નીતિઓની વિસંગતતાથી લોકો લોન ભરવામાં, “અમને અન્યાય કર્યો છે.” એવા બહાના કાઢી લોન ભરવા આવતા નથી. લોકો વાસ્તવમાં નિરાશ-હતાશ અને ચિત્તભ્રમ થઇને જીવી રહ્યા છે. એટલે લોન ઉતાવળે લઇ રાજી થાય પછી બેંકોને પરત કરવામાં વિલંબથી, અશક્તિથી ક્રમશઃ દુઃખી થાય છે. લોન હંમેશા સમયસર પરત કરવાની હોય એ વાત ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો સમજતા નથી અથવા તેઓ રિપેમેન્ટ વખતે નેતાઓના નામ આપવા લાગે છે. યોજનાગત શાખ વિસ્તરણમાં ટાર્ગેટ પૂરા કરવા માટે કદી દબાણો ઉભા કરવા ના જોઈએ, કારણકે લોનએ છેવટે લોન છે, બેંકો તો કાર્યક્ષમ મેનેજમેન્ટ નાણાનું કરી આગળ વધવા ઇચ્છતી હોય છે, આ માર્ગે ભ્રષ્ટ આચારસંહિતા હરગીઝ ફળ આપી શકે નહીં. મોટા ડિફોલ્ટર્સ રાષ્ટ્રને બદનામ કરવામાં અને પ્રગતિને તોડવામાં અગ્રેસર રહે તો દેશ કદી વિકસી ન શકે.

વિકાસ અને કુદરતી સંપત્તિનો વિનાશ

- રાજેશ કાન્તિલાલ ચૌહાણ

એમ.એ., એમ.ફીલ., પીએચ.ડી(ચાલુ)

વિકાસ અંગેની સંકલ્પના

વિકાસએ પરિવર્તનશીલ શબ્દ છે. પ્રદેશ અને સમય પ્રમાણે તેની સંકલ્પના બદલાતી રહી છે. “વિકાસ” શબ્દની સમજ પણ માનવ સમાજની પ્રગતિ સાથે વિકસતી રહી છે. પ્રારંભમાં વૈશ્વિક સ્તરે વિકાસ એટલે માનવને મળતી ભૌતિક સુખ-સગવડમાં સુધારો અને વધારો એટલો મર્યાદિત અર્થ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ આ પ્રકારની સુખ-સગવડમાં વધારો કોના ભોગે ઉપલબ્ધ થાય છે અને એ માટે કેટલી કુદરતી સંપત્તિનો સર્વનાશ થાય છે તે અંગે ગંભીરતાથી વિચારવામાં આવતું ન હતું. વળી, આ પ્રગતિને માપવાનો માપદંડ પણ ખામીભર્યા હતા. રાષ્ટ્રની કુલ સંકલિત આવકમાં વધારો અથવા માથાદીઠ આવકમાં વધારો એટલે આર્થિક વિકાસ એમ માનવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આ આવકનો લાભ અમુક વર્ગ માટે જ બની રહે અને બાકીનો જન-સમાજ ગરીબી રેખા નીચે લટકતો રહે તો તેને ખરેખર આર્થિક વિકાસ કહેવાય કે કેમ તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. આ સંદર્ભમાં મહાત્મા ગાંધીએ “અંત્યોદય”ની વાત સમાજ સામે મૂકીને સમજાવ્યું કે જ્યાં સુધી સમાજમાં સૌથી છેવાડાના માણસ સુધી વિકાસના ફળ પહોંચશે નહિ ત્યાં સુધી તેને સાચો વિકાસ કહી શકાય નહિ.

પ્રાદેશિક વિકાસની સંકલ્પના

પ્રાદેશિક વિકાસની સંકલ્પના જરા જુદા પ્રકારની હતી. આમાં નિશ્ચિત ભૌગોલિક વિસ્તારમાં કેટલીક ભૌતિક પ્રાપ્યતાને વિકાસ સમજવામાં આવતો હતો. આ વિસ્તાર રસ્તા, વાહન વ્યવહાર, સંદેશા વ્યવહાર, વીજળી, પાણી, સિંચાઈ વગેરે જરૂર મુજબ પ્રાપ્ય હોય, તે ઉપરાંત કેટલીક જરૂરી સેવાઓ જેવીકે શિક્ષણ, આરોગ્ય, બેંક, વીમો, ખરીદ-વેચાણ બજાર વગેરે સક્ષમ અને જરૂરિયાત મુજબ પ્રાપ્ય હોય. આને પ્રાદેશિક વિકાસ ગણવામાં આવ્યો અને રાજ્ય કે રાષ્ટ્રના બધા વિસ્તારો સમાન રીતે વિકસે તે રીતે સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસની સંકલ્પના રજૂ થઈ.

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસની સંકલ્પના

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસની સંકલ્પનામાં સાંપ્રત સમાજની મર્યાદાઓ અને કુંઠિતતાઓને દૂર કરી એક સમરસ સમાજ બને તથા માનવ-માનવ વચ્ચેના સર્વ પ્રકારના ભેદભાવ ભૂંસીને તમામ વાડાબંધીથી મુક્ત માનવતાવાદી સમાજ રચનાને પ્રગતિનું મહત્વનું સોપાન ગણવાનું અને માનવીય ગુણોને વિકસાવી શાંતિમય સમાજ રચના અને વિશ્વશાંતિના લક્ષ્યને વિકાસનું સર્વોચ્ચ શિખર ગણવામાં આવ્યું.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી કુદરતી સંપત્તિના વપરાશમાં આંત્યતિકતાઓ

અટારમી સદીના છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં શરૂ થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ ઓગણીસમી અને વિસમી સદીમાં ચાલુ રહી જેના કારણે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો થયા. આને પરિણામે

માનવ માથેથી ભારે કામ કરવાની જવાબદારી ઘટી જતાં માનવજીવન સુખમય અને સુવિધાપૂર્ણ બને તેવો સમય આવ્યો. સુખ-સુવિધાથી આગળ વધીને વૈભવ માણનાર માનવ સમાજ ઉભો થવા લાગ્યો અને એક પ્રકારનો સર્વભક્ષીય ઉપભોક્તાવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. પરિણામે કુદરતી સંપત્તિનો બેફામ-બેહદ ઉપયોગ થવા લાગ્યો જેણે કુદરતી સમતુલાને ખોરવી નાખવાનો ભય ઉભો કર્યો. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી આર્થિક અને રાજકીય સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં સફળ નીવડેલ માનવ પોતાની કલ્પનાઓને સાકાર કરી વધુને વધુ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની દોડમાં પર્યાવરણને કેટલું નુકશાન પહોંચાડી રહ્યો છે અને કુદરતી સંપત્તિનું અને સજીવસૃષ્ટિનું કેટલું શોષણ કરી રહ્યો છે તે સમજવા અને સ્વીકારવા માનવજાતે વીસમી સદીના સિત્તેરના દાયકા સુધીનો સમય લીધો. કેટલીક વખતતો પોતાનું જીવનધોરણ સુધારવા માટે નહિ પરંતુ કેટલાક કાલ્પનિક ખ્યાલો પોષવા માટે સંપત્તિનો વિનાશ નોતરવામાં આવ્યો છે. યુરોપમાં પંખીના રંગીન પીંછા વડે ધનવાન સ્ત્રીઓના ટોપાં સુશોભિત કરવા માટે આખી પંખીની જાતિનું અસ્તિત્વ ઘરતી પરથી ખતમ કરી દેવામાં આવ્યું. હાથી દાંતના આભૂષણો બનાવવા હાથીઓનો શિકાર કરવામાં આવે છે. સુધારેલી ખેતી કરી અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા કે ઔદ્યોગિક એકમો સ્થાપવા જંગલો સાફ કરી દેવામાં આવ્યા. રંગ-રસાયણો, કૃત્રિમ ખાતરો, ભાત-ભાતના વસ્ત્રો છાપવા માટે પીવાલાયક પાણીને પ્રદૂષિત કરવામાં આવ્યું. ઉદ્યોગોના વિકાસ સાથે પર્યાવરણના વિનાશનો તબક્કો આરંભાયો કુદરતી સંપત્તિ- જળ, જમીન, હવા અને અનાજ વગેરે પ્રદૂષણો માનવજાતને જ્યારે ઘેરી વળવા લાગ્યા ત્યારે હવે માનવ માટે વિકાસ અંગે પુનઃ વિચાર કરવો જરૂરી લાગે છે.

ટકાઉ, સાતત્યપૂર્ણ અને નિરંતર વિકાસ

વૈશ્વિકસ્તરે પર્યાવરણની સમતુલાની ઉપેક્ષા કરી આર્થિક વિકાસ દરને વિકાસ સમજી લેવાની ભૂલ લાંબા સમયથી થઈ છે. હવે પર્યાવરણના પરિપેક્ષ્યમાં વિકાસની પરિભાષા બદલવાની આપણને ફરજ પડી છે. ઔદ્યોગિકરણની શરૂઆત થઈ તે પહેલાં કુદરતના મોટાભાગના સંશોધનો લગભગ આર્થિક વળતર ચૂકવ્યા વિના જ પ્રાપ્ય હતાં. વિજ્ઞાન અને સંશોધનની મદદથી માનવજીવન સુવિધાપૂર્ણ બનતું ગયું. પરિણામે એમ માની લીધું કે આ પૃથ્વી અમર્યાદિત લોકોની, અમર્યાદિત પ્રમાણની, અમર્યાદિત સમય સુધીની જરૂરિયાતો સંતોષવા સક્ષમ છે. આપણે નુકશાન વેઠીને એવો બોધપાઠ મેળવ્યો છે કે પર્યાવરણના ભોગે કરાતો વિકાસ છેવટે તો વિકાસનો વિનાશ કરે છે. આજે પર્યાવરણનું સંરક્ષણ કરતા વિકાસ અંગે વિચારવાની જરૂર ઉભી થઈ છે.

પર્યાવરણની ઉપેક્ષા કરીને ભૌતિક વિકાસ સાધી શકાય છે. પણ આ પ્રક્રિયા લાંબો સમય ચાલી શકે તેમ નથી. જો આ પ્રક્રિયા લાંબો સમય ચાલી ન શકે તો તેને ખરા અર્થમાં વિકાસ ગણી શકાય નહિ. પ્રકૃતિના વિનાશના ભોગે ચાલતો વિકાસ લાંબો સમય ટકી શકે નહીં. આપણો વિકાસ કુદરતના માથે નહીં, કુદરતની સાથે હોવો જોઈએ. કુદરતની સંપત્તિના વિકાસની સાથે જ થવો જોઈએ. વિકાસની આવી પ્રક્રિયા જ કાયમ માટે ચાલી શકે, એટલે કે ટકાઉ બની શકે. આ માટે વિકાસ અંગેનો નવો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં આવ્યો જેને ટકાઉ વિકાસ કે નિરંતર વિકાસ કહે છે.

સ્થાયી વિકાસ માટે પર્યાવરણ અને વિકાસની સાથે-સાથે

પર્યાવરણ ઉપર આર્થિક વૃદ્ધિના પડતા પ્રભાવ તરફ જગતનું ધ્યાન ઇ.સ ૧૯૭૫ આસપાસ ખેંચાયું. “ક્લબ ઓફ રોમ”ના નામે જાણીતી થયેલી સંસ્થાના તારણ પ્રમાણે જો પર્યાવરણ બચાવવું હોય તો જગતે આર્થિક વૃદ્ધિને સંપૂર્ણપણે રોકી દેવી જોઈએ. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ એવી ચેતવણી

આપી કે પર્યાવરણનો વિનાશ થવાથી અનેક અણુભોમ્બ ફોડ્યા હોય તેવી વિનાશક અસર થશે. “ક્લબ ઓફ રોમ”ના વિચારને “શૂન્ય વૃદ્ધિ દર” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઇ.સ ૧૯૮૬માં બ્રુટલેન્ડ કમિશનના અહેવાલથી આ સાવ નિરાશાજનક વિચારમાં સહેજ સુધારો થયો. આ અહેવાલથી “સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ” એક નવો શબ્દ-પ્રયોગ જગતને મળ્યો. જેને આપણે ટકાવિ વિકાસ નિરંતર વિકાસ કે સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ કહીએ છીએ. જેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. આવનાર પેઢીના પર્યાવરણીય વારસાને ઘટાડ્યા વિના વર્તમાન પેઢીએ પોતાના આર્થિક વિકાસને પ્રયોજવાનો છે. એટલેકે વર્તમાન પેઢીએ તેની આગલી પેઢી પાસેથી વારસામાં જે પર્યાવરણ સાંપડ્યું છે તેમાં ઘટાડો કર્યા વગર વિકાસ કરવો જોઈએ.

પર્યાવરણ અને વિકાસ સાથે સંઘર્ષ છે તેથી વધુ વિકાસ એટલે પર્યાવરણનો વધુ વિનાશ એવું સમીકરણ સ્વીકારી શકાય નહીં. વ્યક્તિગત સ્તરે તો તેનો અર્થ થાય કે વધુ વિકસિત રાષ્ટ્રોએ વિકાસ કરતાં અટકી જવું. તો પછી પર્યાવરણ અને વિકાસનું સંતુલન કેવી રીતે સાધવું? આ અંગે અર્થશાસ્ત્રીઓએ જાતિ વિષયક વિચારણામાં મુખ્ય બે પાસાં ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૧. જળ, જમીન અને હવાને કુદરતી સંપત્તિ ગણીને “મફત”મળતી વસ્તુ તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેથી ઉદ્યોગો આ બધાંનો ઇચ્છાનુસાર ઉપયોગ કરે છે. તેને બદલે જો આ સાધનોની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે અને જે તે ઉદ્યોગો પાસેથી કિંમત વસૂલ કરવામાં આવે તો પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ અટકે.
૨. બીજો ઉપાય “પ્રદૂષણના હક્કો”નું બજાર ઉભુ કરવાનો છે. કોઈ ઉદ્યોગ વર્ષોથી પ્રદૂષિત પાણી છોડતું હોયતો તેના આધારે તેનો અમુક હક્ક નિશ્ચિત થાય છે. હવે જો તે શુદ્ધિકરણ પ્લાન્ટ નાંખે તો આ પ્લાન્ટ નાંખવા માટે પોતાના પ્રદૂષણના હક્ક વેચી શકે છે. જે એકમો શુદ્ધિકરણ પ્લાન્ટ નાંખી ન શક્યા હોય તે આ હક્ક ખરીદી શકે છે. પરિણામે એકંદરે પ્રદૂષણ વધે નહીં.

સ્થાયી વિકાસ માટે કુદરત સાથેનો ઉપર પ્રમાણેનો અભિગમ અનિવાર્ય છે. જેનાથી પર્યાવરણ અને વિકાસ વચ્ચેનો સંઘર્ષ શરૂઆતમાં ઘટી શકે અને આખરે સંપૂર્ણપણે સંઘર્ષ ટાળી શકાય. આમ, વિશ્વના લોકોને સારૂ જીવનઘોરણ મળે અને પર્યાવરણ પણ સુધરે તેવી વ્યવસ્થા શક્ય બને.

IFRS AND ROLE OF MANAGEMENT ACCOUNTANTS

- Dr. Pravinsinh Chauhan
Bosamia College, Jetpur

Abstract

IFRS has today become a universal financial reporting language through which all the global companies are communicating with its global investors rather than having a divergent set of standards applied differently in different countries. Against this background the present article begins with the concept and background of IFRS. The

article further highlights the evolution of management accounting and explores the changing role of Cost and Management Accountants (CMAs) in IFRS regime.

Key Words: (IFRS, CMAs, Convergence, Accounting Standards)

Introduction

Over the years it has been accepted in the business community that accounting is the language of business and the financial information is a kind of language. In order to ensure its usefulness, the financial information should not only be intelligible but should also help the company to take the investment and credit decision wisely.

With the ongoing globalization process, the accounting profession is facing the pressure to present the financial position by using unique accounting procedure in such a manner so that the entire business community can understand it.

With different countries following their own accounting standards it has become an absolute necessity that there should be harmonization of accounting standards in wake of the globalization, liberalization and privatization process. There is a need to establish an international accounting standards, which will allow new era of evolution helping the global investor so as analyze the rate of return based on the comparative analysis of balance sheet and profit and loss account with the companies operating beyond their national boundaries.

Back Ground of IFRS

IFRS are the accounting rules by the International Accounting Standard Board (IASB) an Independent organization based in London. Before the inception of IASB, International Standards were issued by IASB's predecessor, the IASC a body established in 1973 through a agreement made by professional accounting bodies from Australia, Canada, France, Germany, Japan, Mexico Netherlands. United Kingdom, Ireland.

In late 1997, IASC recognized that to continue to perform its role effectively must find a way to bring about convergence between national accounting standards and

International Accounting Standard Board (IASB) and since the year 2001 has been performing the rule making function.

IFRS is a universal financial reporting language consisting of set of high quality, understandable and enforceable global accounting standards.

International Financial Reporting Standards (IFRS) comprises of

- ? IFRS Standards issued after 2001
- ? International Accounting Standards issued before 2001
- ? Interpretation originated from International Financial Reporting Interpretation Committee (IFRIS) issued after 2001
- ? Standard Interpretation Committee (SIC) before 2001.

Importance of IFRS

IFRS is rapidly gaining acceptance as of now 100 countries require or permit to use IFRS. China and Canada have decided to converge from 2008 and 2011 respectively.

It is also very encouraging to note that Institute of Chartered Accountant of India has also set out a roadmap to converge with IFRS by 2011.

Convergence will bring both opportunity and challenges. Opportunity, which comes with the use of singular financial reporting framework, eases access to global capital market, peer group comparison, cross border acquisition or strategic transaction amongst others. Challenges include uniform interpretation and application of principles based standard.

Gordon (2008) have listed the following benefits from the adaptation of IFRS:

- ? Better financial information for the shareholders.
- ? Enhanced comparability.
- ? Improved transparency of results.
- ? Decreased Cost of Capital.
- ? Increased Ability to secure cross border listing.
- ? Better management of global operation.
- ? Better financial information for regulators.

Thus IFRS adoption could make it less costly for investor to compare firms across market and countries. A common set of accounting standards would reduce information asymmetries among the investors and lower estimation risk by increasing comparability between lower and higher quality firms resulting in integration of capital markets.

IFRS in Indian Scenario

accounting standards as a means of ensuring potent and transparent financial reporting by any corporate.

At present Accounting Standard Board (ASB) of ICAI (Institute of Chartered Accountants of India) formulates the Accounting Standards in India. But as these accounting standards are sensitive to the local environment and hence depart from the corresponding IFRS in order to ensure consistency with legal, regulatory and economic environment in India.

But in the present scenario of globalization and liberalization, the world has become an economic village. The use of different accounting framework in different countries which requires inconsistent treatment and presentation of same underlying economic transaction creates confusion for users of financial statements. This confusion results in inefficiencies in the capital market all over the world.

As the world continues to globalize, the discussion on convergence of Indian GAAP with IFRS has significantly increased its momentum. It started with the formation of the IFRS task force by the council of ICAI.

Ministry of Corporate Affairs have stated categorically its vision on convergence with IFRS as

? To have a set of financial reporting system and a regulatory framework to enhance and maintain investor confidence.

? To enable accessibility of the financial information to the global investors since the need for restatement of accounts would be obviated for Indian companies seeking to tap international financial markets.

? To fulfill the G-20 Commitment which will ensure lower compliance costs.

Ministry of Corporate Affairs (MCA) has also set a road map for the convergence to IFRS:

	Will Apply to	Date of Applicability
Phase 1.1	NSE- Nifty 50 and BSE – Sensex 30 companies	1st April, 2011
Phase 1.2	Companies listed in Overseas Stock exchange	
Phase 1.3	Companies with Net worth 1000 Crores	
Phase 2 1	Companies whether listed or not having Net Worth exceeding Rs. 500 Crores but not above Rs. 1000 Crores	1st April, 2013
Phase 3	Listed Companies having Net worth of Rs 500 Crores or Less.	1st April, 2014

Source: Website of Ministry of Corporate affairs

It is also very much encouraging to note that Government have till date released 35 Indian Accounting standards reflecting the serious effort put behind to converge with

IFRS resulting in harmonization of Accounting Standards in India with the rest of the world for the benefit of the global investors.

Evolution and Importance of Management Accounting

Prior to the industrial revolution, accounting was a one-way integral process. But the specialization of production and its rapid growth raised the claims of capital accumulation and external sources of financing for large investment. This resulted in the accounting being divided into Financial Accounting and Management Accounting.

Kaplan (1984) stated that as far as management accounting is concerned the demand for internal proposes arose in the middle of the 19th century. Management Accounting techniques were significantly evolving with the cost accounting; capital accounting and financial accounting system were being kept separately with the cost accounting system being typically designed for and operated by manufacturing department.

In the year 1923 Clarke published his famous “Studies in Economies of Overhead’ which highlighted the evolution of Management Accounting. His “different cost for different proposes” has prevailed as a milestone for cost and management accounting thoughts for decades.

Cost and Management Accounting as a discipline has come a long way since and in the last two decades there has been a paradigm shift with the focus sifting from “reduction in waste in the process” to “creation of value.”

As per Abdel Kader and Luther (2006) “The focus of Management Accountants shifted to generation or creation of value through the effective utilization of resources.”

The management of value creation is followed by the change in the traditional oriented management accounting techniques to innovative strategic oriented techniques like Economic Value added, Activity based Costing, Value Based Management, Customer Time Life Value etc.

Thus, Management Accounting techniques can be utilized as a universal tool for satisfying different purpose for all interested parties. Thus the main purpose of management accounting is not only to create values for the shareholders (the owners of the company) but the stakeholders (customers, employees etc) too.

We can readily interpret from the above paragraphs that there needs to be intersection between Cost and Management Accounting and different internal report system along with Financial Accounting so as provide a meaningful picture to the external users.

The complexity of the business world, innovation and global competitions are the reason for integration of the management accounting procedure, higher international mobility of capital and integrating the capital markets being the driving force of convergence of the financial reporting standards.

performance and changes in financial position of an entity that is useful to a wide range of users in making economic decisions”. (IASB, Framework Para. 12).

Though IFRS is basically for the utilization of external users but the functions of accounting as a system of recording transactions and presenting the financial data can be extended to influence internal and external environment to meet the information needs. Management accounting as a branch of accounting can interpret the data so as to present a meaningful picture of the financial statement to a wide range of users for decision-making purpose.

The integration of Financial Accounting and Management Accounting is not a new concept but a few literatures in the past have looked into the aspect. The terms like “integration of Financial and Management Accounting system” (Angelkort and WeiBenberger (2009)) or “The convergence of Financial and Management Accounting (Taipaleenmaki and Ikaheimo (2009)).

The importance of Cost and Management Accounting in this IFRS era cannot be over emphasized. Definitely CMAs do have a greater role to play in this IFRS regime to create value to the shareholders, which will result in long-term profitability and growth for the company and the country as a whole.

Conclusion

Thus the role of CMAs in IFRS era is manifold. His responsibility includes not only in effective implementation of IFRS in organization but also to develop new and innovative management concepts, techniques and standards which would help the management in better internal control and decision making process.

It is very heartening to note that ICWAI for benefits of its member and other professionals have started a “Certificate Course in IFRS” which not only provides a great exposure to IFRS but also provides practical solutions regarding effective implementation of IFRS. With IFRS regime to start from April 2011 and Indian Corporate gearing up to face the challenge, the expectations from Indian CMAs have increased to guide the Indian Corporate for smoothly passing to this new regime by utilizing their expertise and knowledge thus making India in the elite league of countries which have converged to IFRS.

Reference

1. www.mca.gov.in (Ministry of Corporate Affairs Website).
2. www.ifrs.org
3. Vandana Saxena (2009), IFRS Implementation and Challenges in India.
4. www.icwai.org
5. www.icaai.org

વસ્તીનું વળતર (Demographic Dividend)

- ડૉ. ભાવના એફ. રાંઠ (અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ)

સ્વ. જી. કે. રામ આર્ટ્સ એન્ડ હોમસ સાયન્સ - બેરાવળ

◆ પ્રસ્તાવના

કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશનાં આર્થિક વિકાસ કે પ્રગતિનો આધાર કેટલાંક મહત્વનાં પરિબળો પર રહેલો છે. જેમાંનું એક મહત્વનું પરિબળ વસ્તીને ગણાવી શકાય છે. વસ્તીનું સ્વરૂપ, વય બંધારણ, જાતિગત પ્રમાણ, કાર્યરત વહેંચણી, સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ, સાક્ષરતા, ગતિશીલતા અને પ્રગતિશીલતાનાં વિકાસ પર સીધી રીતે અસર કરે છે. જો આ પરિબળો સાનુકૂળ હોય તો વિકાસનો વેગ વધે છે. અને વિકાસની પ્રક્રિયા ઝડપી બને છે. તેથી તેને વસ્તીનું વળતર (Demographic Dividend) કહી શકાય.

ગુજરાતમાં વસ્તીનું વળતર તપાસવા માટે નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરીએ

◆ ગુજરાતમાં વસ્તીનું પ્રમાણ

વર્ષ	કુલ વસ્તી
1901	90,94,748
1911	98,03,587
1921	1,01,74,989
1931	1,14,89,828
1941	1,37,01,551
1951	1,62,62,657
1961	2,06,33,350
1971	2,66,97,475
1981	3,40,85,799
1991	4,13,09,582
2001	5,05,96,992
2004-5	5,38,00,000

ઉપરોક્ત આંકડા પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ગુજરાતની વસ્તી 1901માં 90,94,748ની હતી જે 2004-5 માં 538 લાખની થયેલ છે.

◆ વિવિધ ક્ષેત્રે વિકાસ

→ રાજ્યનું ગ્રોસ સ્ટેટ ડોમેસ્ટીક પ્રોડક્ટ ચાલુ ભાવોએ 1999-2000માં રૂ. 1,09,861 કરોડ હતી તે 2006-07માં રૂ. 2,54,533 કરોડ થયેલ.

→ 1998-99 માં રાજ્યમાં કુલ રૂ. 1,41,327 કરોડનું રોકાણ થયેલ જે વધીને 2006-07 માં રૂ. 4,05,816 કરોડ થયેલ.

→ રાજ્યની માથાદીઠ આવક ચાલુ ભાવોએ 1999-2000માં રૂ. 22395ની હતી તે વધીને 2006-07માં રૂ. 45882 થયેલ.

→ રાજ્યમાં 2006-07માં 64.97 લાખ ટન અનાજનું અને 87.87 લાખ ગાંસડી કપાસ, 25.87 લાખ ટન તેલિબિયાનું ઉત્પાદન થયેલ.

→ રાજ્યમાં કૃષિ વિકાસ અને કૃષિલક્ષી નીતિઓના કારણે ગુજરાત રાજ્યનું કૃષિ ઉત્પાદન છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં રૂ. 9 હજાર કરોડથી વધીને 36 હજાર કરોડ સુધી પહોંચ્યું છે.

→ ગુજરાતે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં ઔદ્યોગિક વિકાસદર 12.5% જેટલો હાંસલ કર્યો છે.

◆ જાન્યુઆરી 2009નાં "વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત" ગ્લોબલ ઈન્વેસ્ટર્સનું આયોજન થયેલ. જેમાં કુલ 12 લાખ કરોડનાં MOU થયા. જેનાં કારણે ગુજરાતમાં 25 લાખ લોકોને રોજગારી મળશે.

◆ ગ્રામ્ય કક્ષાએ રોજગારીની તકોનું નિર્માણ થાય તે માટે ગ્રાંમીણ રોજગાર બાહેધરી યોજના કાર્યાત્વિત કરાઈ છે. જે હેઠળ 22,41,139 જોબકાર્ડની નોંધણી કરવામાં આવી છે. આ યોજના હેઠળ 17,774 કામો પૂર્ણ કરીને 805.56લાખ માનવદિન રોજગારી નિર્માણ કરાઈ છે. જે હેઠળ રૂ. 7247. લાખનો ખર્ચ કરાયો છે.

◆ રાજ્યનાં સર્વાંગી વિકાસમાં રસ્તાઓનો નોંધપાત્ર ફાળો છે. રોડ-સુધારણાનાં કામો ઠેર ઠેર જોવા મળી રહ્યા છે.

◆ 1600 કિ. મી.નાં વિશાળ દરિયાકાંઠે પવન ઊર્જાની ગુજરાતની નવી નીતિનાં ફલ સ્વરૂપે વધુ વિન્ડ ફાર્મ સ્થાપિત થવાને પરિણામે વાર્ષિક ઉત્પાદન ક્ષમતામાં 99.64 ટકાનો વધારો થયો છે.

◆ બાળકો અને મહિલાઓ સમાજ માટે અત્યંત મહત્વનાં અને સંવેદનશીલ ઘટકો છે.

આવતી કાલને શ્રેષ્ઠતમ બનાવવા બાળકો અને માતાઓને યોગ્ય પોષક આહાર અને આરોગ્યની સવલતો મળવી જરૂરી છે. ગુજરાતમાં સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના ધ્વારા રાજ્યભરમાં ફેલાયેલાં ઘટકોની કામગીરી પણ નોંધપાત્ર છે.

સંકલિત બાળ વિકાસ યોજનાં સમગ્ર રાજ્યમાં તમામ જિલ્લામાં 260 ઘટક વહેંચાયેલા છે. જે પૈકી ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 193 અને શહેરી વિસ્તારમાં 15 ઘટકો અને આદિજાતી વિસ્તારોમાં 52

ઘટકો આવેલા છે.

ગુજરાતનાં આ સર્વતોમુખી વિકાસમાં રાજ્યની વસ્તી સહાયક બની છે. વસ્તીનું માળખું, સ્વરૂપ કામગીરી અને અન્ય વલણોને કારણે રાજ્યનાં વિકાસને વેગ મળેલ છે. જેને વસ્તીનું વળતર કહી શકાય.

◆ વસ્તીનાં વળતરનું વિશ્લેષણ :-

વસ્તી ગણતરી અહેવાલ 1981, 1991, 2001 માંથી ગુજરાતની વસ્તી અંગેની આંકડાકીય વિગતો મળે છે. તેનાં આધારે જ વસ્તીનાં વળતરનું વિશ્લેષણ કરી શકાય.

◆ વસ્તીનું પ્રમાણ :-

ગુજરાતમાં 1951 થી 2001 દરમ્યાન વસ્તીનાં પ્રમાણની માહિતી નીચે મુજબ આંકડાકીય રીતે કરી શકાય.

1951 થી 2001 દરમ્યાન વસ્તી વૃદ્ધિ (ટકાવારી)

વર્ષ	વસ્તીવૃદ્ધિ
1951	18.69
1961	22.88
1971	29.39
1981	27.21
1991	20.80
2001	22.66

રાજ્યમાં ૫.૦૭ કરોડની વસ્તી છે. 1991થી 2001નાં દસ વર્ષ દરમ્યાન વસ્તીમાં 22.66% નો વધારો થયેલ.

◆ જાતિ પ્રમાણ :-

દર હજાર પુરુષદીઠ સ્ત્રીઓનાં પ્રમાણને જાતિ પ્રમાણ કહે છે. 1991 માં સમગ્ર ભારતનું જાતિ પ્રમાણ 927 હતું. જે વધીને 2001 માં 933 થયું છે. તેનાંથી વિપરીત ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ જે 1991 માં 934 હતું. તે ઘટીને 2001 માં 921 થયું છે. આમ ગુજરાતમાં હજાર પુરુષદીઠ સ્ત્રીઓમાં ઘટાડો આવે છે. જાતિ પ્રમાણની દ્રષ્ટિએ સમગ્ર દેશમાં ગુજરાત રાજ્યનો ક્રમ બાવીસમો આવે છે. જાતિ પ્રમાણની ગુજરાત રાજ્યમાં આંકડાકીય માહિતી નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતમાં જાતિ પ્રમાણ

વર્ષ	ગ્રામ્ય	શહેરી	કુલ
1901	951	956	954
1911	943	960	946
1921	947	931	944
1931	948	934	945
1941	954	898	941
1951	964	920	952
1961	956	896	940
1971	951	893	934
1981	959	905	942
1991	944	907	934
2001	945	879	921

ગુજરાતની સ્થિતિ જોતા જણાય છે કે 1991 માં રાજ્યમાં દર હજાર પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા 934 જેટલી હતી. જ્યારે 2001 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘટીને 921 થવા પામી છે.

◆ વય જૂથ પ્રમાણે વસ્તી :-

2001 માં વય જૂથની સંખ્યા

ભારત				ગુજરાત		
વય જૂથ	કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી	કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી
15 થી 19	9.7	9.4	10.5	10.2	9.9	10.7
20 થી 24	8.7	8.3	9.9	9.6	9.0	10.4
25 થી 29	8.1	7.8	9.0	8.3	7.9	9.1
30 થી 34	7.2	7.0	7.8	7.9	7.6	8.3
35 થી 39	6.9	6.6	7.6	7.2	6.8	7.8
40 થી 44	5.4	5.2	6.0	5.9	5.7	6.4

45 થી 49	4.6	4.4	5.1	4.8	4.6	5.0
50 થી 54	3.6	3.5	3.8	3.7	3.6	3.7
55 થી 59	2.7	2.7	2.7	2.7	2.8	2.5

ઉપરોક્ત આંકડાનું વિશ્લેષણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં વય જૂથ પ્રમાણે સૌથી વધુ પ્રમાણ (15 થી 19) 9.7 છે. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 9.4 અને શહેરીમાં 10.5 ટકા છે. સૌથી ઓછું (15 થી 19) કુલ 2.7%. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 2.7% અને શહેરી વિસ્તારમાં પણ 2.7% છે. જ્યારે ગુજરાતમાં વય જૂથ પ્રમાણ (15 થી 19) કુલ 10.2%. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 9.9 અને શહેરી વિસ્તારમાં 10.7 નું છે. ઓછું પ્રમાણ (55 થી 59) કુલ 2.7 જેમાં ગ્રામીણ 2.8 અને શહેરી 2.5 જેટલું જોવા મળે છે.

◆ વસ્તીની ગીચતા :-

ગુજરાત રાજ્યનો કુલ વિસ્તાર 1,96,022 ચોરસ કિલોમીટર છે. 2001 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસ્તી 5,05,96,992 છે. તે રીતે જોતા વસ્તીની ગીચતા 238 વ્યક્તિ પ્રતિ ચોરસ કિ. મી. છે.

1991 માં વસ્તીની ગીચતા ચોરસ કિ. મી. દીઠ 211 હતી. તે 2001 માં 258 લોકોની થયેલ. સમગ્ર ભારતની વસ્તીની ગીચતા 2001 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ 324 વ્યક્તિ પ્રતિ ચો. કિ. મી. છે. જે પ્રમાણે 1991 માં 264 હતું. આમ ગુજરાત રાજ્યની વસ્તીની ગીચતાનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં નીચું છે.

ગુજરાતમાં વસ્તીની સૌથી ઓછી ગીચતા કચ્છ જિલ્લામાં છે. જ્યાં પ્રતિ ચો. કિ. મી. દીઠ 35 વ્યક્તિ છે. જો કે 2001 બાદ શહેરી કરણનો વ્યાપ વધતાં વસ્તીની ગીચતા વધી છે. જ્યારે સૌથી વધુ ગીચતા અમદાવાદ શહેરની છે. જ્યાં આ પ્રમાણ 719 વ્યક્તિ પ્રતિ ચો. કિ. મી. છે. ગુજરાતનાં અન્ય શહેરો જેવા કે સુરત (653), આણંદ (631), ગાંધીધામ (617), અને નવસારીમાં (556) પણ વસ્તીની ગીચતા અત્યંત ઉભી છે.

◆ શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ :-

ગુજરાતમાં શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ખૂબ જ તીવ્ર બની છે. જેનો ખ્યાલ નીચેનાં આંકડા પરથી આવી શકે છે.

વર્ષ	ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ	ગુજરાતમાં કુલ વસ્તીમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ (ટકાવારી)	ભારતની કુલ વસ્તીમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ (ટકાવારી)
1901	20,30,738	22.33	10.84
1911	18,86,775	19.25	10.29
1921	20,50,339	20.15	11.18
1931	23,55,009	20.50	12.00
1941	32,59,955	23.79	13.86
1951	44,27,896	27.23	17.30
1961	53,16,624	25.77	17.97
1971	74,96,800	28.08	19.91
1981	106,01,653	31.10	23.34
1991	142,46,061	34.49	25.72
2001	182,27,091	37.66	27.81

ઉપરોક્ત કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાત માં શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ખૂબ તીવ્ર છે. રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં પણ ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ઉચું છે. 1901 માં 22.33 ટકા લોકો શહેરમાં રહેતાં હતાં. જે પ્રમાણે 1951માં 27.23 ટકા, 1991માં 34.49 ટકા અને 2001માં આ પ્રમાણે 37.36 ટકા થવા પામેલ છે.

ગુજરાતમાં અમદાવાદ જિલ્લો સૌથી વધુ શહેરી વસ્તી ધરાવતો જિલ્લો છે. તેની 80.18% વસ્તી શહેરી વસ્તી છે. જ્યારે દક્ષિણ ગુજરાતનો ડાંગ જિલ્લો એવો એકમાત્ર જિલ્લો છે કે જેમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ નહિવત છે તે પૂર્ણ રીતે ગ્રામીણ છે.

ગુજરાતમાં સૌથી વધુ શહેરી વસ્તી ધરાવતા તાલુકાઓમાં નીચેના તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે.

તાલુકો	શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ટકાવારી
સુરત સિટી તાલુકો	10.00
અમદાવાદ સિટી	99.89
રાજકોટ	88.14

વડોદરા	87.50
ભાવનગર	79.59

◆ અન્ય રાજ્યો સાથે તુલના :-

ગુજરાતમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ અન્ય ધણાં રાજ્યોની તુલનાએ અને દેશની તુલનાએ વધારે છે. ભારતમાં 27.81 ટકા લોકો અને ગુજરાતમાં 37.66 ટકા લોકો શહેરમાં રહે છે. પણ આ પ્રમાણ આંધ્રમાં 27.30%, અરુણાચલ પ્રદેશમાં 20.75%, આસામમાં 12.90%, બિહારમાં 10.46%, હિમાચલ પ્રદેશમાં 9.80%, જમ્મુ કાશ્મીરમાં 24.81%, કેરાલામાં 25.96 %, મેઘાલયમાં 19.58%, ઓરિસ્સામાં 14.99%, સિક્કિમમાં 11.07% છે.

◆ વસ્તી વૃદ્ધિ દર :-

ગુજરાત રાજ્ય અને ભારતનાં વસ્તી વૃદ્ધિના દરનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે 1901 બાદનાં પ્રત્યેક દાયકા દરમ્યાન ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી વૃદ્ધિનો દર સમગ્ર ભારતનાં વૃદ્ધિ દર કરતાં ઊંચો છે. આ બાબત દર્શાવે છે કે રાષ્ટ્રીય સરેરાશની સરખામણીમાં ગુજરાત રાજ્યમાં વસ્તીમાં વૃદ્ધિ ઝડપથી થાય છે. ગુજરાતમાં જોવા મળતો ઊંચો વૃદ્ધિ દર ઊંચા જન્મદરને આભારી છે. વસ્તી વૃદ્ધિ દરનું પ્રમાણ નીચેની આંકડાકીય માહિતી દ્વારા મેળવીએ.

વસ્તી વૃદ્ધિ દર (ટકાવારી)

વર્ષ	ગુજરાત	ભારત
1911	7.79	5.57
1921	3.79	0.31
1931	12.92	11.00
1941	19.25	14.22
1951	18.69	13.13
1961	22.88	21.51
1971	29.39	24.61
1981	27.21	24.66
1991	20.80	23.88
2001	22.48	21.34

વસ્તી વૃદ્ધિનાં દરનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરતાં જણાય છે કે ગુજરાતમાં વસ્તી વૃદ્ધિનો દર 1991માં 20.80% હતો જે 2001 માં 22.48% જેટલો છે. ગુજરાતમાં જન્મદર (દર ૧૦૦૦ વ્યક્તિએ) 23.3 છે. ભારતમાં પણ 23.5 જ છે. પરંતુ મૃત્યુદર ગુજરાતમાં 7.3 અને ભારતમાં 7.5 ટકા છે. બાળ મરણદર ગુજરાતમાં 53 અને ભારતમાં 57 છે. સરેરાશ આયુષ્યનું પ્રમાણ પણ દેશની તુલનાએ ગુજરાતમાં વધારે છે.

◆ સાક્ષરતા પ્રમાણ :-

સાક્ષરતા પ્રમાણની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતનો ક્રમ સમગ્ર દેશમાં ૧૫ મો છે. જે 1991 માં 14 નો હતો. સમગ્ર દેશમાં સાક્ષરતાની દ્રષ્ટિએ કેરાલાનું સ્થાન પ્રથમ છે. જ્યારે મિંજોરમ, લક્ષ્યદીપ અને ગોવાનાં ક્રમ અનુક્રમે બીજો, ત્રીજો અને ચોથો છે. ગુજરાત રાજ્યનાં સાક્ષરતાનાં પ્રમાણની રાષ્ટ્રીય સરેરાશ સાથે સરખામણી કરતા જોવા મળે છે કે આ પ્રમાણ ઊંચું છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષ સાક્ષરતાનાં પ્રમાણની દ્રષ્ટિએ પણ ગુજરાત રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી અગ્રેસર છે.

સાક્ષરતાનું પ્રમાણ (ટકાવારી)

ગુજરાત (ટકાવારી)			ભારત (ટકાવારી)			
વર્ષ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
1981	65.14	38.46	52.21	56.38	29.75	43.56
1991	73.13	48.64	61.29	63.86	39.42	52.11
2001	79.66	57.80	69.14	75.85	54.16	65.38

સાક્ષરતાનો દર (૦-૬ વય જૂથનાં બાળકોને બાદ કરતાં) 1991 માં 61.29% હતો જે 2001 માં 69.14% થયેલ છે. 1991 થી 2001 ના સમયગાળામાં પુરુષ સાક્ષરતાનો દર 73.13% થી વધીને 79.66% થયેલ અને સ્ત્રી સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 48.64% થી વધીને 57.80% થયેલ. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સાક્ષરતાનાં દર 61.21% અને શહેરી વિસ્તારમાં 81.84% થયેલ.

ગુજરાતમાં સાક્ષરતાનાં પ્રમાણને જિલ્લાવાર તપાસતા જોવા મળે છે કે 79.50% સાક્ષરતાનાં પ્રમાણ સાથે સાક્ષરતાનાં પ્રમાણ સાથે અમદાવાદ જિલ્લો પ્રથમ સ્થાને છે. જ્યારે 45.15% સાક્ષરતા પ્રમાણ સાથે દાહોદ જિલ્લો છેલ્લા ક્રમે આવે છે.

સૌથી વધુ સાક્ષરતા ધરાવતા તાલુકાઓમાં વડોદરા સિટી તાલુકો અગ્રેસર છે. ત્યારબાદ અમદાવાદ, વલસાડ, ગણદેવી, સુરત સિટી, ભરુચ, ચોર્યાસી, જબાલપોર, આણંદ અને રાજકોટ

તાલુકાઓનો ક્રમ આવે છે.

સૌથી ઓછું સાક્ષરતા પ્રમાણ ધરાવતા તાલુકાઓમાં છોટાઉદેપુર, ધનપુર, કપરાડા, કંવાટ, અમરગઢ, ગરબાડા, સાંતલપુર, વાવ, ધાનેરા અને થરાદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સાક્ષરતાનાં પ્રમાણ સાથે સ્ત્રી-પુરુષ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ જાણવાથી આપણે શિક્ષણનાં ક્ષેત્રે કરેલ પ્રગતિ વિશે જાણકારી મેળવી શકીએ છીએ. સ્ત્રી સાક્ષરતાની દ્રષ્ટિએ અમદાવાદ 71.12% સાથે મોખરે છે. દાહોદ જિલ્લો 31.70% પ્રમાણ સાથે સૌથી છેલ્લા ક્રમ છે.

સૌથી વધુ સ્ત્રી સાક્ષરતા ધરાવતા તાલુકાઓમાં વડોદરા (79.18%), ગણદેવી (77.58%), અમદાવાદ શહેર (77.41%), સુરત સિટી (76.63%) અને જલાબપોર (76.57%)નો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે ઓછી સાક્ષરતા ધરાવતા તાલુકાઓમાં ધનપુર (19.89%), અમીરગઢ (21.09%), વાવ (21.40%) અને છોટા ઉદેપુર (21.52%)નો સમાવેશ થાય છે.

ઉપરોક્ત સાક્ષરતાનાં પ્રમાણ પરથી કહી શકાય કે શિક્ષણનાં વધારે પ્રમાણને કારણે રાજ્યનાં વિકાસને વેગ મળેલ છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારવા અનેકવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આથી 2011 માં રાજ્યનું શિક્ષણ પ્રમાણ 80% થી વધારે હશે તેવું જણાય છે.

◆ આર્થિક કામગીરીનું વિભાજન

આર્થિક કામગીરીની રીતે વસ્તીનું વિભાજન કરીએ તો કુલ 506.71 લાખની કુલ વસ્તીમાંથી 170.25 લાખ (33.60%) એ મુખ્ય કામ કરનારાઓની સંખ્યા છે. 42.31 લાખ (8.35%) સીમાંત શ્રમિકો અને 294.15 લાખ (58.05%) બિન શ્રમિક છે.

પુરુષોમાં 51.05% મુખ્ય શ્રમિકો અને 3.78% સીમાંત શ્રમિકો છે. જ્યારે સ્ત્રીઓમાં 14.59% મુખ્ય શ્રમિકો અને 13.31% સીમાંત શ્રમિકો છે.

મુખ્ય કામ કરનારાઓમાં 27.67% ખેડૂતો 17.91% ખેતમજૂરો, 1.80% ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગ અને 52.62% અન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરે છે. આમ 42.58% વસ્તી ખેતી સાથે સંકળાયેલ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પ્રમાણ 67.84% છે.

ગુજરાતમાં વસ્તીનાં વલણોની દેશની સરેરાશ સાથે તુલના કરીએ તો ગુજરાત દેશનાં કુલ 5.96% વિસ્તાર અને 4.93% વસ્તી ધરાવે છે. દેશનાં સરેરાશ પ્રમાણ કરતાં ગુજરાતનું શિક્ષણનું સામાન્ય પ્રમાણ તથા પુરુષ અને સ્ત્રી સાક્ષરતા વધારે છે. દેશની સરેરાશ કરતા કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ વધારે છે. મુખ્ય શ્રમિકોનું પ્રમાણ પણ દેશની સરેરાશ કરતાં ગુજરાતમાં વધારે છે.

બિનશ્રમિકોનું કે કામ નહિ કરનારાઓનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ઓછું છે. કુલ વસ્તીમાં ગુજરાતમાં S.C. વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું પણ S. T. નું પ્રમાણ દેશની સરેરાશ કરતાં વધારે છે. S. C. માં દેશની તુલનાએ સાક્ષરતાનો દર તમામ રીતે વધારે છે. S. T. માં પણ ગુજરાતમાં સાક્ષરતાનો દર દેશની તુલનાએ વધારે છે.

◆ ઉપસંહાર :-

આમ આ દરેક વિગતો એમ દર્શાવે છે કે ગુજરાતનાં વસ્તીનાં વલણો, માળખું અને સ્વરૂપ વિકાસને સહાયક છે. શિક્ષણ અને શહેરી કરણને કારણે રાજ્યનો આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ થાય છે . તેથી ગુજરાતની વસ્તી વધારે ગતિશીલ છે. ગુજરાતનાં લોકો દેશનાં મોટા ભાગનાં રાજ્યો અને વિશ્વનાં મોટા ભાગનાં દેશોનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે. ગુજરાતનાં લોકોની સાહસિકતા, પહેલવૃત્તિ, પ્રગતિશીલતાને કારણે જ રાજ્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રો જેવા કે કૃષિ, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક વગેરેનાં અસાધારણ વિકાસ થયો છે. સરકારી નીતિએ વસ્તીના વલણોને રાજ્યનાં સર્વોત્તમુખી વિકાસ સાથે સાંકળવાનું કામ કરેલ છે.

ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં કામ કરનાર વસ્તી વધારે હોવાથી અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો વિકાસ થયો છે. ગુજરાતમાં કામ કરનારા લોકો વધારે કાર્યદક્ષ, ઉત્પાદક અને સ્પર્ધાત્મક છે. આથી જ વૈશ્વિકીકરણમાં તેઓ આગળ વધી રહ્યા છે. ગુજરાતનાં લોકોની સર્જનશીલતા, નવીનીકરણ અને સંશોધન દ્રષ્ટિને કારણે રાજ્યમાં શ્વેતક્રાંતિ, હરિતક્રાંતિ, નીલક્રાંતિ થયા બાદ હવે ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રિય ક્રાંતિનાં વલણો સર્જાયા છે. આ રીતે રાજ્યનાં સર્વક્ષેત્રીય વિકાસમાં વસ્તીનાં વલણો સહાયક અને પૂરક છે. તેથી જ એમ કહી શકાય કે ગુજરાત રાજ્યમાં વસ્તીનું વળતર સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

“The Seven Ages of Man” by William Shakespeare: A critical appreciation
- Yagnesh dhoriya

First, let's have a look at the poem :

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances,
And one man in his time plays many parts,
5 His acts being seven ages. At first the infant,
Mewling and puking in the nurse's arms;
And then the whining schoolboy, with his satchel
And shining morning face, creeping like snail
Unwillingly to school. And then the lover,
10 Sighing like furnace, with a woeful ballad
Made to his mistress' eyebrow. Then a soldier,
Full of strange oaths, and bearded like the pard,
Jealous in honor, sudden and quick in quarrel,
Seeking the bubble reputation
15 Even in the cannon's mouth. And then the justice,
In fair round belly with good capon lined,
With eyes severe and beard of formal cut,
Full of wise saws and modern instances;
And so he plays his part. The sixth age shifts
20 Into the lean and slippered pantaloon,
With spectacles on nose and pouch on side;
His youthful hose, well saved, a world too wide
For his shrunk shank; and his big manly voice,
Turning again toward childish treble, pipes
25 And whistles in his sound. Last scene of all,
That ends this strange eventful history,
Is second childishness and mere oblivion,
Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything.

Now' let's examine the key points critically :

William Shakespeare is regarded as the greatest writer in the world of English language. He was an English poet, a dramatist and an actor. Shakespeare was born and brought up in Stratford-upon-Avon and is often regarded as the 'Bard of Avon.' He is considered as the national poet in England. His works consists of about 38 plays, 154 sonnets, some long narrative poems and other verses. There is considerable controversy regarding his physical attributes, sexuality, religious beliefs etc. Some of his famous dramatic tragedies include Hamlet, Macbeth, Othello and King Lear. Shakespeare died on 23rd of April, 1616 at the age of 52, survived by his wife and two daughters.

“The Seven Ages of Man” is an excerpt from Shakespeare's play As You Like It. The poem begins with a phrase, 'All the world's a stage' which is very famous all over the world. In this poem, Shakespeare compares life to a stage and has divided life into seven stages each having its own varied qualities and features.

Shakespeare considers the world a stage and men and women actors on the stage of life. They play seven roles according to their age. The first stage, as described by the poet, is the

infant who is being carried by a nurse. The infant cries and vomits all the time. Later, that infant grows into a schoolboy, not willing to attend school which is the fourth stage of a man's life. The third stage is that of a lover who is lost in his thoughts of love. The lover writes poetry to his lady's beauty. In the fourth stage, as he grows older, he joins the army and becomes a soldier. He is physically fit and is aggressive, short-tempered and ambitious in nature. The fifth stage shows that with maturity and wisdom, the family man becomes a judge. He is a fair, healthy man full of wisdom. His look is authoritative and he advises people.

The sixth stage is about the man who has grown old and is seen in a pantaloons and spectacles. His authoritative voice has grown weak and his voice trembles as he talks. The last stage is about the senile man who loses his teeth, his vision and his hearing. After this, the man part in the play ends and he exits from the stages of his life forever.

Shakespeare wants to render a message through his poem, "The Seven Ages of Man" that men and women are 'merely players' in the drama of life. They are termed as 'merely players' because no one lives forever but plays his or her part and departs. At birth, they enter a stage and during death, they leave it. Man passes through seven phases of life in accordance with their age.

The poem is composed in free verse. The style is narrative. The poem describes seven different stages of life in brief but has a powerful impact throughout.

Metaphor is that figure of speech where comparison of two different things are implied but not clearly stated. Examples of metaphor in the poem are as follows,-

*All the world's a stage

*And all men and women are merely players

*seeking the bubble reputation (reputation has been termed as short-lived like a bubble)

A simile is a figure of speech in which two dissimilar objects are compared and the comparison is made clear by the use of terms like 'like', 'such as' and so on. Examples of simile in the poem are,

*Sighing like furnace

*creeping like a snail

Alliteration is the close repetition of the consonant sounds at the beginning of words to facilitate narration. Example of alliteration in the poem is,

*shrunk shank

*plays his part

Seven Ages of man is a poem written by William Shakespeare. It's actually a speech given by one of his characters named Jacques in his play As You Like it. Jacques is a pessimistic character who the poet uses to portray the life of a man in seven different parts. The first line of the poem "All the worlds a stage is a metaphor in which the world is associated with a stage. It is also the central metaphor around which the entire poem revolves. The next few lines also use similar terminology related to theatre. The word "All" in the first line establishes universality and we are told that men everywhere go through the same phases of life. The next line "...Just like actors, men and women in this world are not free to do as they will and are directed and controlled by their destiny.

He swears a lot as in the line "full of strange oaths" and has a beard like that of the "pard". Always craving attention, the soldier becomes jealous really quickly when it comes to honor and his frustrated character, a typicality in soldiers, builds in him an aggressive nature out of which he ends up in quarrels frequently as in the line "...sudden and quick in quarrels".

reputation". By this he means that a soldier will go a long way to earn and will do anything for a reputation that may not even last for a long time as there are many other behind them with the same aim.

His hose is as wide as the world. He now wears loose clothing so that he feels comfortable. The next stage is the stage just before death when the man becomes totally dependent and is exactly like a child. Jacques ironically calls it "second childishness". He has no eyes, nose etc. Here Jacques uses irony to express the fact that after having lived his entire life and learning and experiencing so much, the man is exactly where he was right in the beginning. Structure and tone: the tone is ironic and pessimistic. The poem which strongly revolves around the central metaphor introduced in the first line has no rhyme scheme but gets its beat from the alliterations and assonances present e.g. "plays many parts" and "mewling and puking". The word all establishes universality and its repetition in the second line also achieves emphasis. The poem which describes man in seven different stages gives the physical as well as the behavioral description for each stage.

In the opinion of the poet man's life on earth is like a big drama, in which men and women play their parts before their death. Man has to play many parts before their death Man has to play many parts and his life has been divided into seven parts.

This world is just like a stage of a theatre. All persons being players are given different roles. Every individual plays a definite role during his life, which normally consists of seven parts or acts.

In order to make his meaning clear, he makes a comparison of life with the stage. The first stage of a man is being an infant i.e. when he enters in this world and makes his exist in this stage of world as a baby.

Shakespeare says that each human being performs seven parts in this small drama on the stage of the world. He makes his entry as a baby who is fully dependent upon others. This stage ends when the infant grows into a school child. Shakespeare describes him as a boy having a face fresh like morning, with his bag hanging on his side, walking appropriately to school. In the beginning he does not like going to school but gradually his thinking changes. When time passes onwards the schoolboy transformed into a youngster. He is not an adult yet and due to lack of maturity, he indulges in infatuations.

William Shakespeare, describes the fourth stage of man's life. At this stage of his life, man's strength and courage is at zenith. He enjoys energetic life with a fearfully quick-tempered nature. He is not contented at what he has and always looks what other have. Since he is quite emotional and warm blooded that is why quarrels are parts of his normal daily life.

He is always be seeker of worldly name and fame, which is short lived, and transient like a bubble which disappears within no time from its appearance. His thrust for getting honour and esteem never quenches and strives his best to gain status. Putting his life at stake for getting something notable is quite easy for him.

William Shakespeare describes the fifth stage of man's life which he calls middle age or "judge". In fair round belly with good tasty food, with eyes penetrating and beard of formal cut, full of wise saws and modern instances, man acts his fifth part as a judge. His body develops as he gets matured. Practically, his is a blend of custom, morality, religion, and education. The visible authority can be well located in him. Here he acts like the ruler, or chief; the ultimate authorities to pass a judgment on any aspects of life.

William Shakespeare narrates the exact events that take place in the sixth stage of human life which is its autumnal decadence. The picturesque setting of man is gradually going thin in his stature and can no longer fit into his clothes. The man grows older and becomes weak. His authority grows less and his voice trembles as he talks.

The poet in the above lines narrates the seventh and the tragic end of man's life which starting from a newborn and passing through various different stages finally reaches at its last stage. This age of man's life is more or less same as that of the second phase of man's life because at this stage man again behaves like a child. He disobeys what he is asked to do, he cries for what he is not supposed to have or take and he looks for short cuts what might benefit him to accomplish his desires. At the same time, this stage is the worst of the all stages as man loses all of his senses and strength and his life truly becomes dependant on others. His memory becomes weaken and five senses start malfunctioning and finally he departs from the world leaving behind a story full of events.

REFERENCES:

<http://beamingnotes.com>,
<http://www.markedbyteachers.com>,
<http://intergiscs.wordpress.com>

Persian influence in Gujarat since Antiquity

- Dr. SHAILESH SOLANKI

Assistant Professor in HISTORY

(I/C Principal,

Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

Coming from the Persian Gulf for the Red Sea, Gujarat is the maritime gateway to India. In consequence, Persia's links with Gujarat by sea are very ancient. The Parsis, whose name means "Persians", are descended from Persian Zoroastrians from Iran who immigrated to India to avoid religious persecution by the Muslims. According to the Qissa-iSanjan tradition, the Parsis initially settled at Hormuz on the Persian Gulf, but finding themselves still persecuted they set sail for Gujarat, arriving in the 8th century onward. They settled first at Diu Island in Kathiawar but soon moved to South Gujarat, where, due to historic Silk route contact between Central Asia and this part of the region, an Iranian merchant diaspora had long been established. The Parsis adopted the customs and manners of the locals and lived in peace for about 800 years as a prosperous agricultural community.

History

The 11th century history of Gujarat saw the emergence of the Muslims in the political arena of the state. The first Muslim conqueror was Sultan Mahmud of Ghazni from Medieval Khorasan in what is now south-eastern Afghanistan whose conquest of Somnath effectively ended the rule of the Solankis.

The Sultanate of Gujarat and Persian culture

For the best part of two centuries, the independent Sultanate of Gujarat was the cynosure of its neighbours on account of its wealth and prosperity, which had long made the Gujarati merchant a familiar figure in the ports of the Indian Ocean. The merchants of Gujarat, both Hindu and Muslim, as well as the enterprising Parsi class, had been specialising in the organization of overseas trade for many centuries. By the 17th century, Baghdadi Jews and Chavuse had assimilated into the social world of the Surat province, later on their descendants would give rise to the Sassoons of Bombay and the Ezras of Calcutta. At its zenith, Gujarati merchants with the aid of Khoja and Bohra shipowners, nakhudas, and lascars, had created the legacy of an international transoceanic empire which had a vast commercial network of agents stationed at all the great port cities across the Indian Ocean. These networks extended to the Philippines in the east, East Africa in the west, and via maritime and the inland caravan route to Russia in the north.

As Tome Pires, a Portuguese official at Malacca, writing of conditions during the reigns of Mahmud I and Mozaffar II, expressed it Cambay stretches out two arms; with her right arm she reaches toward Aden and with the other towards Malacca His contemporary, Duarte Barbosa

Duarte Barbosa, describing Gujarat's maritime trade, recorded the import of horses from the Middle East and elephants from Malabar, and lists exports which included muslins, chintzes and silks, carnelian, ginger, and other spices, aromatics, opium, indigo, and other substances for dyeing, cereals, and legumes. Persia was the destination for many of these commodities, and they were partly paid for in horses and pearls taken from Hormuz. It was the latter item, in particular, which led Sultan Sikandar Lodi of Delhi, according to Ali-Mo'ammad Khan, author of the *Mer'at-e 'A'ini*, to complain that the "support of the throne of Delhi is wheat and barley but the foundation of the realm of Gujarat is coral and pearls. Hence, the sultans of Gujarat possessed ample means to sustain lavish patronage of religion and the arts, and to build madrasas, and *anaqahs*, and to provide douceurs for the literati, mainly poets and historians, whose presence and praise enhanced the fame of the dynasty.

Even at the time of Tom Pires' travel to the East Indies in the early 16th-century, Gujarati merchants had a formidable reputation for their commercial acumen. Pires noted

These are Italians in their knowledge of and dealings in merchandise...they are men who understand merchandise; they are so properly steeped in the sound and harmony of it, that the Gujaratees say that any offence connected with merchandise is pardonable. There are Gujaratees settled everywhere. They work some for some and others for others. They are diligent, quick men in trade. They do their accounts with fingers like ours and with our very writings.

Gujarat and the Mughal Empire

who was better known by his imperial title Alamgir world-seizer was born at Dahod, Gujarat, and was the sixth Mughal Emperor ruling with an iron fist over most of the Indian subcontinent. He was the third son and sixth child of Shah Jahan and Mumtaz Mahal. At the time of his birth, His father, Shah Jahan, was then the Subedar governor of Gujarat whilst his father, Shah Jahan's father, Jehangir, was the Mughal Emperor. Before he became emperor, Aurangzeb was made Subedar of Gujarat as part of his training and was stationed at Ahmedabad. Aurangzeb was a notable expansionist and was amongst the wealthiest of the Mughal rulers with an annual yearly tribute of £38,624,680 in 1690. During his lifetime, victories in the south expanded the Mughal Empire to more than 3.2 million square kilometres and he ruled over a population estimated as being in the range of 100–150 million subjects.

Aurangzeb had great love for his place of birth. In 1704, he wrote a letter to his eldest son, Muhammad Azam Shah, asking him to be kind and considerate to the people of Dahod as it was his birthplace. Muhammad Azam was then the Subedar (governor) of Gujarat.

“ My son of exalted rank, the town of Dohad, one of the dependencies of Gujarat, is the birthplace of this sinner. Please consider a regard for the inhabitants of that town as incumbent on you. ”

References

1. The Dorsets: Depicting Culture Through Soapstone Carving
2. Innu Culture Innu-Inuit Warfare. 1999, Adrian Tanner Department of Anthropology-Memorial University of Newfoundland.
3. Inuit Post-Contact History. Memorial University of Newfoundland and Labrador, Canada.
4. Hans Christian 2005. 17. ISBN 87-02-01724-5.

Foreign Direct Investment in INDIAN Panorama

- **ASHISHKUMAR CHUDASAMA**
Adhyapak Sahayak in Economics
M.B.Patel Of Commerce and G.M.N
Atrs College, Dahegam, Dist-
Gandhinagar

What is the meaning of FDI?

The Foreign Direct Investment means “cross border investment made by a resident in one economy in an enterprise in another economy, with the objective of establishing a lasting interest in the investee economy. FDI is also described as investment into the business of a country by a company in another country”. Mostly the investment is into production by either buying a company in the target country or by expanding operations of an existing business in that country”.Such investments can take place for many reasons, including taking advantage of cheaper wages, special investment privileges tax exemptions offered by the country.

Why Countries Seek FDI

- 1) Domestic capital is inadequate for purpose of economic growth
- 2) Foreign capital is usually essential, at least as a temporary measure, during the period when the capital market is in the process of development;
- 3) Foreign capital usually brings it with other scarce productive factors like technical knowhow, business expertise and knowledge

What are the major benefits of FDI?

- a) Improves forex position of the country
- b) Employment generation and increase in production;
- c) Help in capital formation by bringing fresh capital;
- d) Helps in transfer of new technologies, management skills, intellectual property
- e) Increases competition within the local market and this brings higher efficiencies
- f) Helps in increasing exports;
- g) Increases tax revenues

Why FDI is opposed by Local People or Disadvantages of FDI

- 1) Domestic companies fear that they may lose their ownership to overseas company
- 2) Small enterprises fear that they may not be able to compete with world class large companies and may ultimately be edged out of business;
- 3) Large giants of the world try to monopolise and take over the highly profitable sectors;
- 4) Such foreign companies invest more in machinery and intellectual property than in wages of the local people;
- 5) Government has less control over the functioning of such companies as they usually work as wholly owned subsidiary of an overseas company;

Brief Latest Developments on FDI (all sectors including retail):-

2012 – October: In the second round of economic reforms, the government cleared amendments to raise the FDI cap

1. in the insurance sector from 26% to 49%;
2. in the pension sector it approved a 26 percent FDI;

Now, Indian Parliament will have to give its approval for the final shape,"
2012 - September: The government approved the

- 1) Allowed 51% foreign investment in multi-brand retail,
- 2) Relaxed FDI norms for civil aviation and broadcasting sectors. – FDI cap in Broadcasting was raised to 74% from 49%;
- 3) Allowed foreign investment in power exchanges

The Indian government removed the 51 percent cap on FDI into single-brand retail outlets and thus opened the market fully to foreign investors by permitting 100 percent foreign investments in this area.

Explain the forms in which business can be conducted by a foreign company in India

A foreign company planning to set up business operations in India may:
Incorporate a company under the Companies Act, 1956, as a Joint Venture or a Wholly Owned Subsidiary.

Set up a Liaison Office / Representative Office or a Project Office or a Branch Office of the foreign company

What is the procedure for receiving Foreign Direct Investment in an Indian company?

An Indian company may receive Foreign Direct Investment under the two routes as given under:

i. Automatic Route

FDI is allowed under the automatic route without prior approval either of the Government or the Reserve Bank of India in all activities/sectors as specified in the consolidated FDI Policy, issued by the Government of India from time to time.

ii. Government Route

FDI in activities not covered under the automatic route requires prior approval of the Government which are considered by the Foreign Investment Promotion Board FIPB Department of Economic Affairs, and Ministry of Finance.

What is Scope of FDI in India? Why World is looking towards India for Foreign Direct Investments:

India is the 3rd largest economy of the world in terms of purchasing power parity and thus looks attractive to the world for FDI. Even Government of India, has been trying hard to do away with the FDI caps for majority of the sectors, but there are still critical areas like retailing and insurance where there is lot of opposition from local Indians / Indian companies.

Some of the major economic sectors where India can attract investment are as follows:-

Telecommunications

Apparels

Information Technology

Pharmacy

Auto parts

Jewellery

Chemicals

In last few years, certainly foreign investments have shown upward trends but the strict FDI policies have put hurdles in the growth in this sector. India is however set to become one of the major recipients of FDI in the Asia-Pacific region because of the economic reforms for increasing foreign investment and the deregulation of this important sector. India has technical expertise and skilled managers and a growing middle class market of more than 300 million and this represents an attractive market.

3.8 Background and Recent Developments for FDI in Retail Sector which has raised lot of controversies in political circles:

As part of the economic liberalization process set in place by the Industrial Policy of 1991, the Indian government has opened the retail sector to FDI slowly through a series of steps 1995 World Trade Organisation's WTO General Agreement on Trade in Services, which includes both wholesale and retailing services, came into effect 1997 FDI in cash and carry wholesale with 100% rights allowed under the government approval route;

2006 FDI in cash and carry wholesale was brought under automatic approval route Upto 51% investment in single brand retail outlet permitted, subject to Press Note 3 2006 series 2011 100% FDI in Single Brand Retail allowed' 2012 On Sept. 13, Government approved the allowance of 51 percent foreign investment in multi-brand retail, It also relaxed FDI norms for civil aviation and broadcasting sectors'

Name the sectors where FDI is NOT allowed in India, both under the Automatic Route as well as under the Government Route?

FDI is prohibited under the Government Route as well as the Automatic Route in the following sectors:

- i) Atomic Energy
- ii) Lottery Business
- iii) Gambling and Betting
- iv) Business of Chit Fund
- v) Nidhi Company
- vi) Agricultural excluding Floriculture, Horticulture, Development of seeds, Animal Husbandry, Pisciculture and cultivation of vegetables, mushrooms, etc. under controlled conditions and services related to agro and allied sectors) and Plantations activities other than Tea Plantations

- vii) Housing and Real Estate business except development of townships, construction of residential/commercial premises, roads or bridges to the extent specified in notification
- viii) Trading in Transferable Development Rights TDRs.
- ix) Manufacture of cigars, cheroots, cigarillos and cigarettes, of Tobacco or of tobacco substitutes.

Name the authorities dealing With Foreign Investment:

- 1) Foreign Investment Promotion Board popularly known as FIPB the Board is responsible for expeditious clearance of FDI proposals and review of the implementation of cleared proposals. It also undertakes investment promotion activities and issue and review general and pectoral policy guidelines;
- 2) Secretariat for Industrial Assistance SIA It acts as a gateway to industrial investment in India and assists the entrepreneurs and investors in setting up projects. SIA also liaison with other government bodies to ensure necessary clearances;
- 3) Foreign Investment Implementation Authority FIIA : The authority works for quick implementation of FDI approvals and resolution of operational difficulties faced by foreign investors;
- 4) Investment Commission
- 5) Project Approval Board
- 6) Reserve Bank of India

References

- 1) Tims of india news paper
- 2) Malayalam manoramahend books
- 3) Competition year books

History of the English Language

Dr. MEGHA A. RAVAL

Assistant Professor in ENGLISH

D.H. College - RAJKOT

Introduction

English is a West Germanic language that originated from Anglo-Frisian dialects brought to Britain in the fifth to seventh centuries by Germanic invaders and settlers from what is now northwest Germany and the Netherlands.

The Old English of the Anglo-Saxon era developed into Middle English, the language as spoken between the Norman Conquest and the late 15th century. A significant influence on the shaping of Middle English came from contact with the north juryman language spoken by the Scandinavians who conquered and colonised parts of Britain during the 8th and 9th centuries; this contact led to much lexical borrowing and grammatical simplification. Another important influence came from the conquering Normans, who spoke a form of French called Old Norman, which in Britain developed into Anglo-Norman. Many Norman and French loanwords entered the language in this period, especially in vocabulary related to the church, the court system and the government. The system of orthography that became established during the Middle English period is by and large still in use today – later changes in pronunciation, however, combined with the adoption of various foreign spellings, mean that the spelling of modern English words appears highly irregular.

Early Modern English the language used by Shakespeare is dated from around 1500. It incorporated many Renaissance-era loans from Latin and Ancient Greek, as well as borrowings from other European languages, including French, German and Dutch. Significant pronunciation changes in this period included the ongoing Great Vowel Shift, which affected the qualities of most long vowels. Modern English proper, similar in most respects to that spoken today, was in place by the late 17th century. The English language came to be exported to other parts of the world through British colonisation, and is now the dominant language in Britain and Ireland, the United States and Canada, Australia, New Zealand and many smaller former colonies, as well as being widely spoken in India, parts of Africa, and elsewhere.

Proto-English

English has its roots in the languages of the Germanic peoples of northern Europe. In the times of the Roman Empire, most of the Germanic-inhabited area remained independent from Rome, although some southwestern parts were within the empire. Some Germanics served in the Roman military, and troops from Germanic tribes such as the Tungri, Batavi and Frisii served in Britain under Roman command. Germanic

settlement and power expanded during the Migration Period, which saw the fall of the Western Roman Empire. The Germanic settlement of Britain took place from the 5th to the 7th century, following the end of Roman rule on the island. The Chronicle relates that around the year 449 Vortigern, King of the Britons, invited the "Angle kin" to help repel invading Picts, in return for lands in the southeast of Britain. This led to waves of settlers who eventually established seven kingdoms, known as the heptarchy. The Chronicle was not a contemporaneous work, however, and cannot be regarded as an accurate record for such early events. Bede, who wrote his Ecclesiastical History in 731 AD, writes of invasion by Angles, Saxons and Jutes, although the precise nature of the invasion and settlement process and the contributions made by these particular groups are the subject of much dispute among historians.

The languages spoken by the Germanic peoples who initially settled in Britain were part of the West Germanic branch of the Germanic language family. They consisted of dialects from the Ingvaeonic grouping, spoken mainly around the North Sea coast, in regions that lie within modern Denmark, north-west Germany and the Netherlands. Due to specific similarities between early English and Old Frisian, an Anglo-Frisian grouping is also identified.

These dialects had most of the typical West Germanic features, including a significant amount of grammatical inflection. Vocabulary came largely from the core Germanic stock, although due to the Germanic peoples' extensive contacts with the Roman world, the settlers' languages already included a number of loanwords from Latin. These included the predecessor of Modern English wine, which had been borrowed into early Germanic from the Latin vinum.

Old English

Old English was first written using a runic script called the futhorc, but this was replaced by a version of the Latin alphabet introduced by Irish missionaries in the 9th century. Most literary output was in either the Early West Saxon of Alfred the Great's time, or the Late West Saxon regarded as the classical form of Old English of the Winchester school inspired by Bishop Winchester and followed by such writers as the prolific the Grammarian. The most famous surviving work from the Old English period is the epic poem Beowulf, composed by an unknown poet.

The introduction of Christianity from around 600 encouraged the addition of over 400 Latin loan words into Old English, such as the predecessors of the modern priest, paper, and school, and a smaller number of Greek loan words. The speech of eastern and northern parts of England was also subject to strong Old Norse influence due to Scandinavian rule and settlement beginning in the 9th century

Scandinavian influence

Vikings from modern-day Norway and Denmark began to conduct raids on parts of Britain from the late 8th century onwards. In 865, however, a major invasion was launched by what the Anglo-Saxons called the Great Heathen Army, which eventually brought large parts of northern and eastern England under Scandinavian control. Most of these areas were retaken by the English under Edward the Elder in the early 10th century, although York and Northumbria were not permanently regained until the death of Eric in 954. Scandinavian raids resumed in the late 10th century during the reign of Unready, and Sweyn Forkbeard eventually succeeded in briefly being declared king of England in 1013, followed by the longer reign of his son Cnut from 1016 to 1035, and Cnut's sons Harold Harefoot and Harthacnut until 1042.

The Scandinavians, or Norsemen, spoke dialects of a North Germanic language known as Old Norse. The Anglo-Saxons and the Scandinavians thus spoke related languages from different branches West and North of the Germanic family; many of their lexical roots were the same or similar, although their grammatical systems were more divergent. Probably significant numbers of Norse speakers settled in the Danelaw during the period of Scandinavian control. Many place names in those areas are of Scandinavian provenance; it is believed that the settlers often established new communities in places that had not previously been developed by the Anglo-Saxons. The extensive contact between Old English and Old Norse speakers, including the possibility of intermarriage that resulted from the acceptance of Christianity by the Danes in 878, undoubtedly had an influence on the varieties of those languages spoken in the areas of contact. Some scholars even believe that Old English and Old Norse underwent a kind of fusion, and that the resulting English language might be described as a mixed language or creole. During the rule of Cnut and other Danish kings in the first half of the 11th century a kind of diglossia may have come about, with the West Saxon literary language existing alongside the Norse-influenced Midland dialect of English, which could have served as a koine or spoken lingua franca. When Danish rule ended, and particularly after the Norman Conquest, the status of the minority Norse language presumably declined relative to that of English, and its remaining speakers assimilated to English in a process involving language shift and language death. The widespread bilingualism that must have existed during this process possibly contributed to the rate of borrowings from Norse into English.

Middle English

For centuries after the Conquest, the Norman kings and high-ranking nobles in England and to some extent elsewhere in the British Isles spoke Anglo-Norman, a variety of Old Norman, originating from a northern langue d'oïl dialect. Merchants and lower-ranked nobles were often bilingual in Anglo-Norman and English, whilst English

continued to be the language of the common people. Middle English was influenced by both Anglo-Norman and, later, Anglo-French

Until the 14th century, Anglo-Norman and then French was the language of the courts and government. Even after the decline of Norman French, standard French retained the status of a formal or prestige language, and approximately 10,000 French loan words entered Middle English, particularly terms associated with government, church, law, the military, fashion, and food. The strong influence of Old Norse on English also becomes apparent during this period. The impact of the native British Celtic languages that English continued to displace is generally held to be much smaller, although some attribute such analytic verb forms as the continuous aspect to Celtic influence. Some scholars have also put forward hypotheses that Middle English was a kind of creole language resulting from contact between Old English and either Old Norse or Anglo-Norman.

English literature began to reappear after 1200, when a changing political climate and the decline in Anglo-Norman made it more respectable. The Provisions of Oxford, released in 1258, was the first English government document to be published in the English language after the Norman Conquest. In 1362, Edward III became the first king to address Parliament in English. The Pleading in English Act 1362 made English the only language in which court proceedings could be held, though the official record remained in Latin. By the end of the century, even the royal court had switched to English. Anglo-Norman remained in use in limited circles somewhat longer, but it had ceased to be a living language. Official documents began to be produced regularly in English during the 15th century. Geoffrey Chaucer, who lived in the late 14th century, is the most famous writer from the Middle English period, and *The Canterbury Tales* is his best-known work.

Early Modern English

English underwent extensive sound changes during the 15th century, while its spelling conventions remained largely constant. Modern English is often dated from the Great Vowel Shift, which took place mainly during the 15th century. The language was further transformed by the spread of a standardised London-based dialect in government and administration and by the standardising effect of printing. As a result, the language acquired self-conscious terms such as accent and dialect. By the time of William Shakespeare the language had become clearly recognisable as Modern English. In 1604, the first English dictionary was published,

Increased literacy and travel facilitated the adoption of many foreign words, especially borrowings from Latin and Greek from the time of the Renaissance. In the 17th century, Latin words were often used with their original inflections, but these eventually disappeared. As there are many words from different languages and English spelling is variable, the risk of mispronunciation is high, but remnants of the older forms remain in a few regional dialects, most notably in the West Country. During the period, loan words

were borrowed from Italian, German, and Yiddish. British acceptance of and resistance to Americanisms began during this period.

Modern English

The first authoritative and full featured English dictionary, the Dictionary of the English Language, was published by Samuel Johnson in 1755. To a high degree, the dictionary standardised both English spelling and word usage. Meanwhile, grammar texts by Lowth, Murray, Priestly, and others attempted to prescribe standard usage even further.

Early Modern English and Late Modern English vary essentially in vocabulary. Late Modern English has many more words, arising from the Industrial Revolution and the technology that created a need for new words as well as international development of the language. The British Empire at its height covered one quarter of the Earth's surface, and the English language adopted foreign words from many countries. British English and American English, the two major varieties of the language, are spoken by 400 million people. Received Pronunciation of British English is considered the traditional standard. The total number of English speakers worldwide may exceed one billion

References

1. Dark, Ken, 2000. Britain and the End of the Roman Empire. Brims combe, Gloucestershire, Tempus, pp. 43-47.
2. Oppenheimer, Stephen, 2006. The Origins of the British London, Robinson, pp. 364-374.
3. Baugh, Albert and Cable, Thomas. 2002. The History of the English Language. Upper Saddle River, New Jersey Prentice Hall. pp. 79-81.
4. Origin of the Anglo-Saxon Race - A Study of the Settlement of England and the Tribal Origin of the Old English People pp. 3, 393
5. Crystal, David. 2004. The Stories of English. London: Penguin. pp. 24-26.
6. Baugh, Albert and Cable, Thomas. 2002. The History of the English Language. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall. pp. 91-92.
7. Geordie dialect. Bl.uk. 2007-03-12. Retrieved 2010-06-19
8. The Oxford history of English lexicography, Volume 1 By Anthony Paul Cowie

